

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

С. В. Д'ЯЧКОВ
С. Д. ЛИТОВЧЕНКО

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

9

С. В. Д'ЯЧКОВ
С. Д. ЛИТОВЧЕНКО

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

**ПІДРУЧНИК ДЛЯ 9 КЛАСУ
ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ**

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України

Харків
Видавництво «Ранок»
2017

УДК [94(100)“05/...”:37.016](075.3)
Д93

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 20.03.2017 №417)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Експерти, які здійснили експертизу підручника під час проведення конкурсного відбору проектів підручників для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів і зробили висновок про доцільність надання підручнику грифа «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України»:

Т. В. Кульчицька, учитель Тернопільської спеціалізованої школи І—ІІІ ступенів №7 з поглибленим вивченням іноземних мов, учитель вищої категорії, учитель-методист, заслужений вчитель України;

Г. В. Яцейко, методист із навчальних дисциплін методичного кабінету управління освіти виконавчого комітету Мукачівської міської ради Закарпатської області, учитель вищої категорії, старший вчитель;

В. С. Мисик, заступник директора з науково-педагогічної та виховної роботи Тернопільського обласного комунального інституту післядипломної освіти, кандидат історичних наук

Ілюстрації художниці Г. А. Печенізької

Д’ячков С. В.
Д93 Всесвітня історія : підруч. для 9 класу загальноосвіт. навч. закладів / С. В. Д’ячков, С. Д. Литовченко. — Харків : Вид-во «Ранок», 2017. — 192 с. : іл.

ISBN 978-617-09-3367-6.

УДК [94(100)“05/...”:37.016](075.3)

Інтернет-підтримка

Електронні матеріали
до підручника розміщено на сайті
interactive.ranok.com.ua

ISBN 978-617-09-3367-6

© Д’ячков С. В., Литовченко С. Д., 2017
© Печенізька Г. А., ілюстрації, 2017
© ТОВ Видавництво «Ранок», 2017

Шановні дев'ятикласниці та дев'ятикласники!

Підручник зі всесвітньої історії, який ми вам пропонуємо використати під час навчання в 9 класі, допоможе зрозуміти складний та дуже цікавий період історії людства, що настав після епохи Просвітництва. **Новий час** набрав небачених обертів. Історія цього періоду характеризується подальшим розвитком людської цивілізації, яка стрімко наближалася до сучасності. Останній період Нового часу приваблює складними процесами у світі, державах та суспільстві, революційними подіями та яскравістю історичних постатей. У цей час людство пододало важкий шлях, спрямований до індустріальної цивілізації та свободи.

Як працювати з підручником? Наша навчальна книга містить п'ять розділів, що розподілені на 32 параграфи. Кожен розділ починається зі вступу, де розкрито основні особливості тих подій, про які в ньому розповідатиметься. Перед параграфом автори підручника формулюють і звертають увагу на головну навчальну проблему, якій присвячено матеріал. Також варто пригадати попередні події та явища, знайти відповіді на запитання, розміщені на початку кожного параграфа. Вони допоможуть повторити раніше вивчений матеріал, що має зв'язок із новим і стане в пригоді під час його опрацювання.

Як ви знаєте з досвіду минулих років, до підручника включено й *практичні заняття*. Вони передбачають організовану роботу в класі з різними видами історичних джерел і навчальної літератури. Завдання практичних занять виконуються самостійно, у парах або групах під керівництвом учителя.

Зверніть увагу, що всі найважливіші імена, терміни, визначення й дати, які слід запам'ятати, виділено *курсивом* або **напівжирним шрифтом**. До імен згаданих у підручнику правителів у дужках подано дати правління, для інших видатних особистостей вказано роки життя.

Основні визначення та висновки для зручності сприйняття та кращого розуміння провідних ідей подано в певній частині тексту. Вони починаються з нового рядка та виділені іншим шрифтом.

Заглибитися у світ Нового часу, насолодитися красою витворів мистецтва, побачити досягнення цивілізації та створити уявлення про те, як виглядали головні дійові особи історії, допоможуть ілюстрації. Звертайте увагу на підписи до них: вони пояснюють, що саме зображено. До деяких ілюстрацій пропонується виконати завдання.

Наприкінці кожного параграфа розміщені *запитання й завдання*, які дадуть вам змогу перевірити здобуті знання й навички та закріпити вивчений матеріал. Деякі з них позначені зірочкою (*). Ці завдання автори вважають найбільш цікавими та складними. Їх виконання потребує осмислення й аналізу змісту нового та раніше опрацьованого навчального матеріалу.

Параграфи підручника містять уривки з історичних джерел та цікаву додаткову інформацію, що дозволить створити більш повну картину зображуваних подій та явищ. Такі тексти виділено іншим шрифтом і розміщено за спеціальними рубриками: «*Люди, справи,*

ідеї», «Увага, джерело!», «Пропонуємо обговорити», «Очіма сучасників», «Для допитливих». Як правило, параграфи завершує рубрика «Історія в документах», що дозволяє організувати цікаву роботу з різноманітними писемними джерелами.

Наприкінці підручника розміщені **додатки**: дати найважливіших подій останнього періоду Нового часу та словник основних термінів і понять.

На сторінках підручника ви зустрінете позначку **i**. Вона означає, що за допомогою мережі Інтернет ви зможете здійснити інформаційний пошук на сайті **<http://interactive.ranok.com.ua>**. Вам буде нескладно знайти потрібну статтю, адже весь матеріал на сайті

об'єднано за розділами та параграфами, так само як у підручнику. *Електронний додаток* до підручника дозволить поринути в бурхливу історію життя людей останнього періоду Нового часу. Він запрошує до себе допитливих учнів, які прагнуть дізнатися більше, ніж написано в підручнику, підготуватися до навчальної олімпіади тощо. Крім того, в інтернет-додатку розміщені тестові завдання до *тематичного оцінювання*, що виконуються в режимі онлайн. Вони допоможуть виявити рівень засвоєння навчального матеріалу з кожного розділу.

Бажаємо успіхів!

Статуя Свободи в Нью-Йорку. Скульптор Ф. Бартольді.

Статуя богині Свободи — це подарунок французького народу на честь 100-ї річниці незалежності США. Скульптуру виконано у стилі неокласицизму та встановлено в 1886 р.

Ейфелева вежа в Парижі. Сучасний вигляд.

Споруду заввишки 324 м збудовано в 1889 р. за проектом конструктора Г. Ейфеля. Вежу вважають зразком архітектури стилю модерн, найвищим досягненням техніки XIX ст.

§ 1. Вступ. Світ наприкінці Нового часу

Якщо порівнювати хід історії з атмосферними явищами, не дуже важко помітити, що «свіжий вітер» епохи Просвітництва змінили «революційні бурі» кінця XVIII — XIX ст. Вони знищили залишки старих порядків Середньовіччя, відкрили простір для завершення промислового перевороту та перемоги індустріальної цивілізації. Чому ж час, що передував Новітній історії, називали «довгим» століттям?

Варто пригадати! 1. Назвіть основні стани середньовічного суспільства. 2. Що таке аграрна цивілізація? 3. Коли та в яких країнах виникли капіталістичні відносини? 4. Який період історії Європи ми називаємо епохою Просвітництва?

1. Новий час в історії людства.

Ми вже знаємо, що історія Нового часу охоплює трохи більше ніж 400 років — це найкоротший період в історії людства (мал. 1). Хіба він може зрівнятися за тривалістю з давньою або середньовічною історією? Однак жодна історична епоха не змінила світ так рішуче, як **Новий час (кінець XV — початок XX ст.)**.

Новим часом цей період почали називати самі європейці ще в XVI ст., коли стало зрозумілим, що у світі відбуваються надзвичайні перетворення. Із курсу всесвітньої історії 8 класу ми пам'ятаємо, що порівняно із Середніми віками з початком Нової доби стали відбуватися небачені та часто несподівані зміни майже в усіх сферах життя.

Найважливіші перетворення торкнулися економічного й політичного розвитку провідних європейських країн та США. Тут завершився *промисловий переворот*, міські ремесла й мануфактури відходили в минуле, їх змінили фабрики та заводи. Так виникла *індустріальна* (промислова) *цивілізація*. Ці зміни

обумовили зростання економічного й політичного авторитету буржуазії та найманих робітників. Залишки соціальних станів Середньовіччя (аристократія, дворянство) опинилися на узбіччі історії. Успішний розвиток капіталістичних відносин вимагав нового рівня політичної організації суспільства. Як показав історичний досвід Нового часу, шлях до *конституції*, яка б гарантувала головні права і свободи людини й громадянина та республіканську форму правління, пролягав перш за все через *революції* та збройну боротьбу.

У Новий час відбулися значні зміни в політичному устрої країн Європи та Америки.

Країни західноєвропейської цивілізації, а згодом і Північна Америка впевнено довели свою першість у світі. Тут сформувалися колоніальні імперії (Британська, Французька, Німецька, Російська) та найбільша демократична республіка — Сполучені Штати Америки. Саме європейські імперії та США стали

Мал. 1. Періодизація всесвітньої історії.

справжніми володарями світу, посунувши кoliaь могутні Османську та Китайську держави, Імперію Великих Моголів. Більшість країн Азії, Африки, Океанії втратили свою незалежність та перетворилися на колонії європейських країн (мал. 2).

У Новий час відбувся остаточний поділ світу на метрополії та колонії.

Саме в Нову добу було здійснено важливі досягнення, які визначили головні напрямки розвитку сучасної науки. У цей час людина відкрила для себе всі континенти й полюси,

2. Хронологічні межі «довгого» XIX століття.

У 9 класі ми вивчатимемо другу частину історії Нового часу, яка охоплює період із 1789 до 1914 р., тобто включає події від Великої французької революції до початку Першої світової війни. У науковій літературі цей період Нового часу часто називають «довгим» XIX століттям. Чому так?

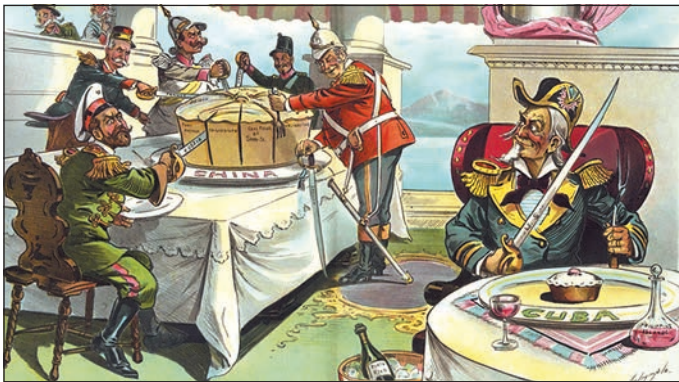
Справа в тому, що «календарний» підхід до вивчення історії не може повною мірою розкрити історичні процеси та явища, закономірності й особливості розвитку країн і народів. Час, що настав після епохи Просвітництва, називають «довгим» століттям не тільки тому, що він не вкладається в календарні межі XIX ст., але й тому, що грандіозні зміни в житті людей цієї доби стали *перехідним етапом до сучасності*.

В історії «довгого» XIX століття науковці виділяють три основні періоди. Перший період

змогла побувати в найбільш важкодоступних куточках планети. Розвиток техніки та свобода слова сприяли небаченому злету книгодрукування, видання газет і журналів, поширенню всіх видів інформації (мал. 3). Наприкінці Нового часу значна частина інформації передавалася за допомогою телеграфу, телефону, радіо, завдяки цьому історичні джерела й до сьогодні зберегли різні, іноді протилежні погляди тогочасних європейців, американців, жителів колоніальних країн. Це дає нам змогу скласти більш повну картину життя людей у XVIII—XX ст.

називають «*епохою революцій*» (1789—1848 рр.). У цей час відбулися буремні революційні події в різних країнах Європи. Під час запеклого політичного протистояння були сформульовані головні політичні вимоги капіталістичного суспільства. Другий період став «*епохою капіталу*» (1848—1875 рр.). У провідних країнах світу в цей час завершився промисловий переворот, склалася індустріальна цивілізація, а капіталізм посів панівне становище в економіці й суспільстві. Третій період — «*епоха імперій*» (1875—1914 рр.) — це бурхливий час колоніального поділу світу й затвердження нового *світового порядку*, установленого найбільш розвиненими капіталістичними країнами.

«Довге» XIX століття (1789—1914 рр.) є своєрідним перехідним етапом між минулим і сьогоденням нашої цивілізації.

Мал. 2. У «довгому» столітті до колоніального поділу світу залучилися провідні капіталістичні держави, які посунули віддалу Іспанську колоніальну імперію зі світової політики. Карикатура початку XX ст.

Мал. 3. Юні газетярі-підприємці. США, 1906 р.

3. Світ на шляху до індустріальної цивілізації.

У XIX ст. аграрні відносини в суспільстві змінила *індустріальна цивілізація*. Поняття «індустріальне суспільство» вперше сформулював французький філософ і реформатор граф А. Сен-Симон. Виникнення нової цивілізації стало результатом завершення *промислового перевороту*, що тривав багато десятиліть. Проте в найбільш розвинених країнах енергія пари й електрики, машини й нові виробничі технології в промисловості та транспорті остаточно витіснили ручну працю ремісничих майстерень і мануфактури.

Гігантське промислове виробництво й будівництво, повсюдне використання машин і механізмів пояснюють ще одну назву XIX століття — «залізний вік». Це дуже вдалий символ міцності й могутності молодого капіталізму, що докорінно змінив життя всього світу. Досягнення індустріальної цивілізації стрімко у-

рвалися в повсякденне життя людей, змінили зовнішній вигляд міст.

У США та країнах Європи виникли величезні заводи й фабрики, залізниці, які визначали розвиток промисловості та всієї економіки цих держав (мал. 4). У 1832 р. на металургійному заводі німецького підприємця Альфреда Круппа було зайнято лише восьмеро робітників. Проте до кінця XIX ст., тобто після завершення промислового перевороту, на заводах А. Круппа працювали вже понад 40 тис. робітників (мал. 5). На початку XX ст. найбільшим підприємством Європи вважали Путиловський завод у Санкт-Петербурзі, який налічував 12 тис. робітників.

Індустріальна революція закріпила та усталила торговельну й військову перевагу Європи над іншим світом.

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

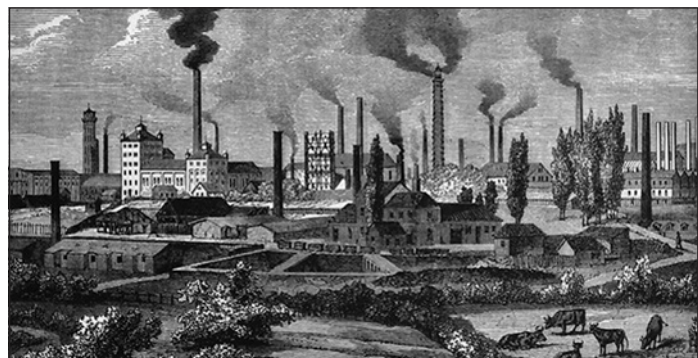
ЧАСТКА ПРОВІДНИХ ДЕРЖАВ У СВІТОВОМУ ВИРОБНИЦТВІ, %

Країна	1800 р.	1860 р.	1880 р.	1900 р.	1913 р.
Європа в цілому	28,1	53,2	61,3	62,0	52,6
Росія	5,6	7,0	7,6	8,8	5,0
Англія	4,3	19,9	22,9	18,5	14,0
Франція	4,2	7,9	7,8	6,8	6,4
Німеччина	3,5	4,9	8,5	13,2	15,7
США	0,8	7,2	14,7	23,6	35,8
Японія	3,5	2,6	2,4	2,4	1,0

? На основі матеріалів таблиці визначте, які країни зміцнили своє панівне становище у світі, а які втратили його. Спробуйте пояснити, чому так відбулося.

Мал. 4. На конвеєрі Г. Форда. США, 1910 р.

Мал. 5. Фабрики А. Круппа в Ессені (Німеччина). Гравюра середини XIX ст.

4. Зародження громадянського суспільства та парламентської демократії.

Велика французька революція поклала початок запеклій боротьбі зі старими порядками. Це протистояння розгорнулося в країнах Європи та Америки й тривало протягом «довгого» XIX століття. Політичні революції, визвольні війни й реформи в країнах Європи, Америки та Азії сприяли перемозі промислового перевороту і затвердженню індустріальної цивілізації (мал. 6).

До середини XIX ст. були сформульовані основні принципи й цінності *буржуазного суспільства*, що стало найважливішою складовою індустріальної цивілізації. Гасла революцій 1848 р. в країнах Європи й Америки проголосили необхідність державотворення, у якому конституція встановлювала *верховенство закону, політичні та економічні свободи*. «Довге» століття змінило ставлення до людської особистості. Замість *підданих* короля, що поділялися на стани з різними правами й обов'язками, з'явилися *громадяни*. Вони мали однакові юридичні та політичні права (зокрема виборчі), були рівними перед законом. Проте зберігалася майнова нерівність, яка подекуди досягала небачених розмірів.

У буржуазному суспільстві проголошувалися й захищалися *ліберальні свободи*: слова, со-

Мал. 6. На барикадах Берліна. Березень 1848 р.

вісті, зборів, права на життя, свободу, приватну власність і підприємництво. У другій половині XIX ст. набрали чинності *політичні партії* та *професійні спілки*, що відображали інтереси різних верств населення. На зміну революційному насильству прийшли парламентські форми політичної боротьби. У цьому випадку перемога на парламентських виборах дозволяла формувати уряд і здійснювати політичні цілі.

Таким чином, під час «довгого» XIX століття було закладено основу сучасного суспільства.

ЗАПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

1. Поясніть поняття «Новий час». Коли та за яких обставин воно виникло? 2. Визначте хронологічні межі Нового часу. 3. Чому вчені виділяють «довге» XIX століття як особливий період Нового часу? 4. Що «нового» з'явилося в суспільному й політичному житті провідних країн Європи й Америки в Новий час? 5. Використовуючи карту атласу, визначте, якою була кількість повністю незалежних держав у Європі, Америці й Азії на початку XX ст. 6*. Як

ви вважаєте, чи доцільно виділити «довге» XIX століття як самостійний історичний період між Новою й Новітньою історією? 7. Поясніть, у чому полягає сутність промислового перевороту. 8. Яке суспільство можна назвати індустріальною цивілізацією? 9*. У чому ви вбачаєте різницю між підданими та громадянами? 10. Поясніть зміст поняття «громадянські свободи». 11*. Спробуйте визначити різницю між революційною та парламентською боротьбою.

ІСТОРІЯ В ДОКУМЕНТАХ

Із книги леді Ф. Е. Белл, дружини великого вугільного й сталеплавильного магната, «На заводі» (1907 р.)

Відсутність романтичного минулого й великих традицій не завадило [місту] Мідлсбро, що стрімко виростало до гігантських розмірів, набути переваги іншого порядку — здатності високо піднятися, не спираючись на історичну основу, без допомоги п'єдесталу Часу... Високі труби, величезні незграбні сушильні печі й доми здаються в димній зимовій напівтемряві вежами

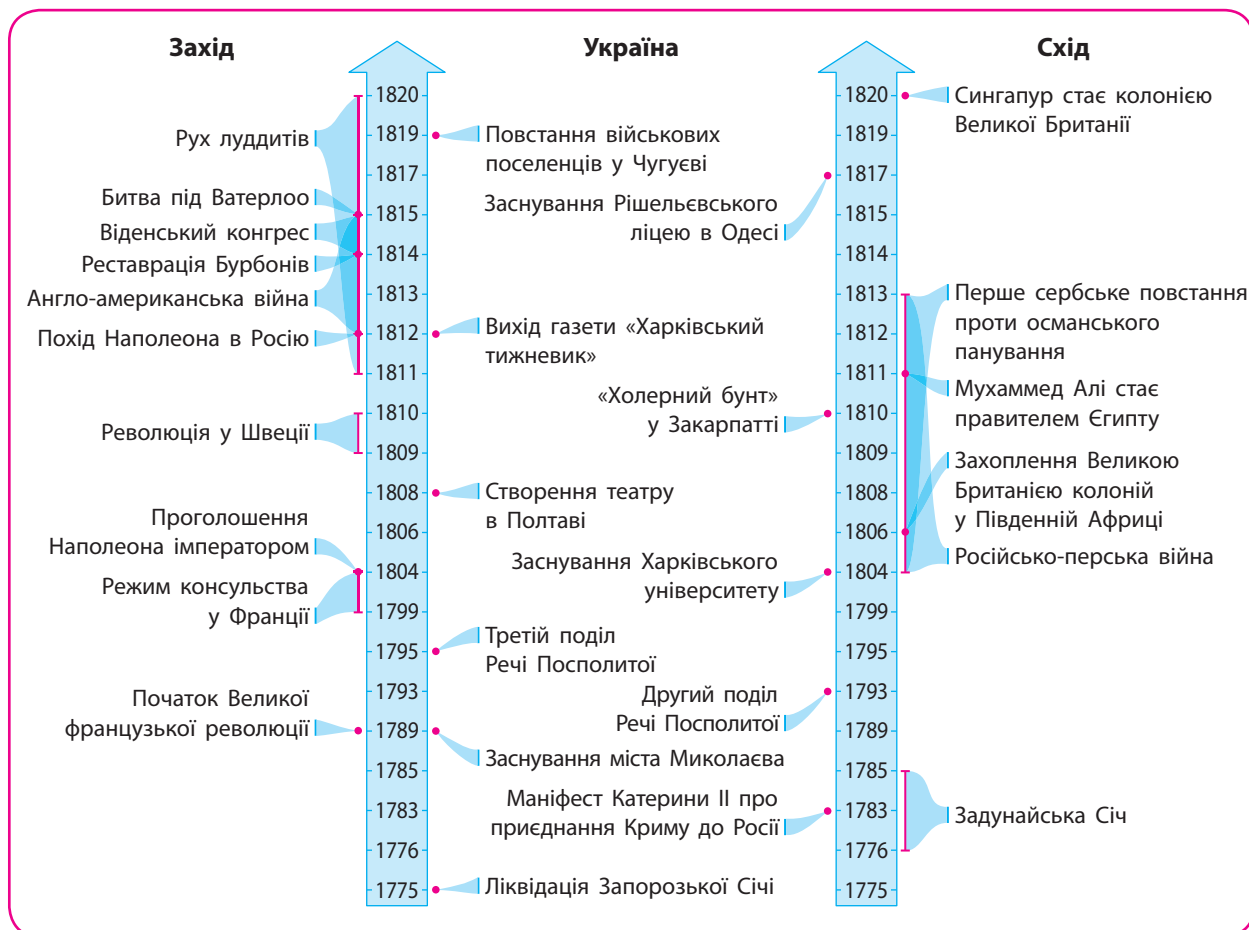
й гірськими вершинами... Цим залізобудівним містом треба милуватися вночі та в сутінках, удень воно оповите димом, уночі — освітлене стовпами полум'я.

? 1. Які результати промислового перевороту описані в художньому творі леді Белл? 2. Якими особливостями міста захоплюється авторка книги?

РОЗДІЛ I. ЄВРОПА ТА АМЕРИКА наприкінці XVIII — на початку XIX ст.

Велика французька революція, що спалахнула в 1789 р., розділила історію Нового часу на дві частини. Революційні події у Франції стали поштовхом до глибокої та рішучої модернізації в історії Європи й усього світу. На початку XIX ст. Європа пережила кровопролитні війни, народні повстання й народження нових держав. Намагаючись зупинити хвилі революцій, найбільші монархії Європи створювали союзи проти імператора Франції Наполеона Бонапарта, але при цьому були готові

використати його у власних інтересах. Революційні ідеї, принесені на багнетах французьких солдатів, із новою силою розгорнули національно-визвольний рух, боротьбу за конституційні права і свободи людини. Наполеонівські війни, що тривали 15 років, завершилися, як здавалося, повним крахом, відновленням монархії та новим поділом Європи на сфери впливу. Однак наслідки подій Великої французької революції впливали на розвиток країн Європи, Америки й усього світу аж до XX ст.

§ 2—3. Велика французька революція (1789—1799 рр.)

До кінця XVIII ст. Франція посідала провідні позиції в Європі. Французька армія була найсильнішою на континенті, французька мода давно захопила європейські королівські двори, а багато європейських монархів говорили французькою мовою краще, ніж рідною. Однак саме у Франції в цей час відбулися неймовірні потрясіння, які отримали назву Велика французька революція. Чому саме Франція стала центром європейських перетворень кінця XVIII — початку XIX ст.?

Варто пригадати! 1. Чому Людовіка XIV називали «король-сонце»? 2. Які країни французькі королі вважали своїми суперницями? 3. Які галузі промисловості розвивалися у Франції у XVIII ст.? 4. Охарактеризуйте основні ідеї французьких просвітителів.

1. Причини та початок революції.

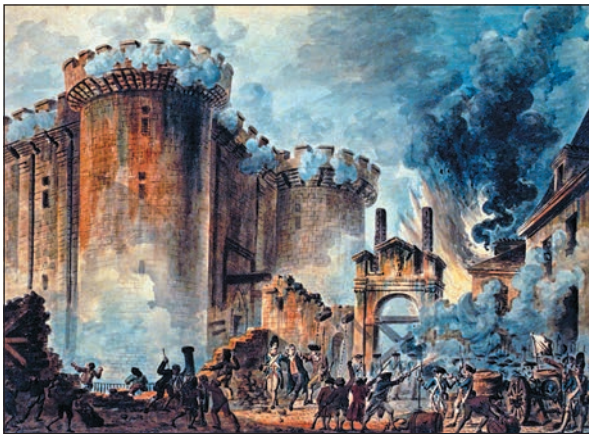
У другій половині XVIII ст. Французьке королівство залишалося абсолютною монархією з необмеженою владою короля, що спирався на дворянство. У суспільстві зберігався середньовічний поділ на три стани. Найчисленніший третій стан жодним чином не впливав на життя в країні, але мусив сплачувати податки. В епоху Середньовіччя городяни й селяни мирилися із владою дворян-феодалів, тому що саме із дворян складалася ричарська армія. Однак у Новий час із поширенням вогнепальної зброї армія перестала бути дворянською, і її утримання потребувало грошей, які давав третій стан. Тому серед селян і городян почали поширюватися невдоволення абсолютною владою дворян. Міська буржуазія вимагала від влади враховувати її економічні інтереси, селяни прагнули отримати величезні дворянські й церковні землі. Під впливом ідей Просвітництва послабшав

вплив ідеологічної опори королівської влади — католицької церкви. Більша частина населення Франції була невдоволена своїм становищем та вимагала змін.

Новий французький король **Людовік XVI** (1774—1793 рр.) намагався провести реформи, але зіткнувся з рішучим опором дворянства. Скарбниця держави швидко порожніла, зростав дефіцит бюджету, а дворяни категорично відмовлялися платити податки. У країні через неврожай спалахнув голод, зростало безробіття в містах, почалися заворушення бідноти. У 1789 р. король за порадою міністра фінансів **Жака Неккера** вирішив уперше за багато років скликати станово-представницький орган — *Генеральні штати*. Людовік XVI сподівався, що за допомогою Генеральних штатів зможе запровадити новий податок, який сплачуватимуть і дворяни. Проте король і його міністр не врахували ступінь невдоволення французів королівською владою. Зібравши найбільш активних представників французького суспільства, король сам дав привід до революції.

Сликання Людовіком XVI Генеральних штатів стало поштовхом до Великої французької революції.

Генеральні штати зібралися у Версалі в травні 1789 р. За правилами три стани мали голосувати окремо, але представники третього стану відразу ж висунули вимогу про проведення об'єднаного засідання. Вони запросили на своє засідання інші стани й оголосили себе *Національними зборами*. Невдовзі до третього стану приєдналася більша частина духовенства. Влада, незадоволена свавіллям станів, закрила зал засідань Національних зборів, але депутати

Мал. 1. Штурм Бастилії. Худ. Ж.-П. Уель.

зібралися в залі для гри у м'яч і відмовилися розходитися навіть під загрозою застосування зброї. Король був змушений поступитися й наказав дворянам приєднатися до зборів. Скориставшись цим, 9 червня депутати оголосили себе *Установчими зборами*, тобто взяли на себе право приймати конституцію держави.

Король, обурений діями депутатів, почав збирати до Парижа війська. У відповідь парижани, особливо жителі бідних кварталів, створювали збройні загони (міліцію) для боротьби з королівською армією. Незабаром король відправив у відставку Ж. Неккера, якого вважали прихильником реформ, і в Парижі спалахнуло збройне повстання. **14 липня 1789 р.** жителі міста штурмом узяли королівську в'язницю Бастилію (мал. 1).

Штурм Бастилії вважають символом початку Великої французької революції.

ОЧИМА СУЧАСНИКІВ

Штурм Бастилії

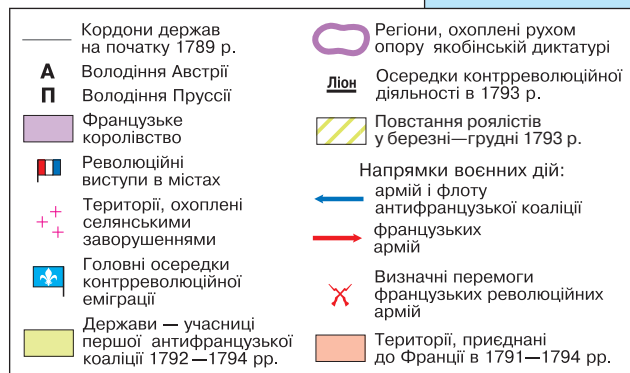
Дізнавшись про штурм Бастилії, Людовік XVI запитав: «Що це, бунт?». Один із придворних відповів йому: «Ні, сір, це революція!»

Король, наляканий повстанням, визнав Установчі збори та підкорився їх рішенням. Із країни почали тікати дворяни, що виступали проти революції. Паризька міліція була перетворена на *Національну гвардію*, яку очолив маркіз де Лафает (1757—1834), учасник боротьби США за незалежність. У багатьох містах Франції населення створювало нові органи місцевого самоврядування, селяни почали громили дворянські маєтки.

люди, справи, ідеї

Людовік XVI, за спогадами сучасників, був доброю людиною, але дуже часто потрапляв під вплив свого оточення. Король дійсно намагався покращити становище французів і вважав за потрібне проведення реформ. На жаль, монарху не вистачало мужності та здібностей доводити свої наміри до кінця. Він дуже часто відмовлявся від рішучих дій.

Мал. 2. Велика французька революція (1789—1799 рр.).

2. Установчі збори при владі. Конституція 1791 р.

У серпні 1789 р. Установчі збори прийняли «Декларацію прав людини і громадянина», у якій проголошувалися основні завдання революції: ліквідація станів, абсолютної влади короля, захист основних прав людини. Однак король відмовився підписувати документ. Тоді парижани увірвалися до королівської резиденції у Версалі, яка розміщувалася біля Парижа, та змусили Людовіка XVI повернутися до столиці й затвердити всі рішення Національних установчих зборів.

За два роки Установчі збори прийняли низку законів, які ліквідували багато феодальних пережитків. Скасовувалися станові привілеї та навіть титули дворянства, деякі феодальні повинності селян, монополії та внутрішні митниці, церква була взята під контроль держави, країну було поділено на департаменти.

Реформи Установчих зборів задовольняли далеко не всіх. Дворяни, що емігрували з країни, почали створювати на окраїнах Франції збройні загони. Влітку 1791 р. спробував утекти за кордон сам король Людовік XVI, але його затримали й повернули до Парижа. Жителі бідних кварталів міста зібралися на Марсовому полі й почали вимагати зречення короля-зрадника. Проте лідери Установчих зборів вважали, що короля необхідно залишити, і наказали На-

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

«Марсельєза»

Початок війни викликав сплеск патріотизму серед французів. У квітні 1792 р. інженер Руже де Ліль написав пісню «Марсельєза», яку співали марсельські добровольці, вступаючи до Парижа. Пісня здобула неймовірну популярність у країні й незабаром була оголошена новим національним гімном Франції.

ціональній гвардії розігнати парижан силою зброї. Так уперше стався розкол серед революціонерів. Безпосередньо у Зборах відбувся поділ депутатів на «правих» і «лівих». У залі засідань праворуч сиділи прихильники збереження влади короля, ліворуч — прихильники ліквідації монархії.

Восени 1791 р. Установчі збори прийняли конституцію, у якій було зафіксовано поділ влади. Влада короля обмежувалася *Законодавчими зборами*. Право голосу отримали тільки ті французи, які долали досить високий *майновий ценз*. Людовік XVI був змушений визнати конституцію.

Конституція 1791 р. перетворила Францію на конституційну монархію.

3. Падіння монархії та проголошення республіки.

У Законодавчих зборах депутати розділилися на прихильників і противників збереження королівської влади. За конституційну монархію виступали представники Клубу *фельянів*, а за проголошення республіки — *жирондисти* (назва виникла тому, що лідери представляли департамент Жиронда). У Парижі великого впливу набули політичні клуби *якобінців* (засідали в монастирі св. Якоба) і *кордельєрів* (засідали в монастирі кордельєрів). Їхні лідери вимагали продовження революції в країні. Ідеї республіки підтримувала й паризька біднота — *санкюлоти*, які потерпали від постійного зростання цін на продовольство й до того ж не отримали від революції навіть права голосу.

У 1792 р. зовнішньополітичне становище Франції погіршилося. Європейські монархи, налякані подіями Великої французької ре-

волюції, виступили на захист Людовіка XVI і погрожували вторгненням. Австрійці й пруссаки активно озброювали французьких дворян-емігрантів. Законодавчі збори вирішили вдарити першими, і король від їх імені оголосив війну спочатку австрійським Габсбургам, а потім і прусському королю.

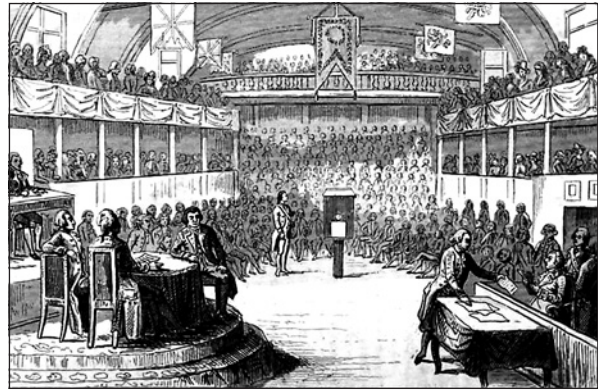
Так, французька армія увірвалася в австрійські Нідерланди. Однак французькі офіцери-дворяни не хотіли ставати на захист революції. Деякі з них навіть переходили на бік супротивника, і французька армія зазнавала поразок. Виникла загроза вторгнення пруських військ до Франції. Людовік XVI сподівався, що інтервенти скасують усі революційні закони, і тому свідомо заважав Законодавчим зборам приймати рішення.

Тоді Законодавчі збори висунули гасло «*Батьківщина в небезпеці*» і почали набирати

Мал. 3. Максиміліан Робесп'єр. Невідомий художник. Близько 1790 р.

Мал. 4. Суд над королем Людовіком XVI. Ілюстрація із книги 1842 р.

в армію добровольців. У Париж на захист країни рушили тисячі прихильників революції. І добровольці, і паризькі санкюлоти вважали, що революції загрожують не тільки іноземні монархи, але й власний король. Людовіка XVI підозрювали в тому, що він і його оточення таємно допомагають ворогам Франції.

У серпні 1792 р. в Парижі спалахнуло повстання міської бідноти й добровольців на чолі з *Паризькою комуною*. Повсталі оточили королівський палац і почали вимагати арешту короля, якого звинувачували в зраді. Законодавчі збори виконали вимоги повстанців. Короля було ув'язнено та призначено вибори до нового представницького органу — *Національного конвенту*. Майновий ценз на виборах скасовувався. У країні почалися масові арешти й страти контрреволюціонерів.

Національний конвент, що зібрався у вересні 1792 р., складався із прихильників республіки. Однак між ними не було єдності. Спочатку найбільший вплив мали жирондисти, які дотримувалися поміркованих позицій. Поступово свої позиції посилювали більш радикальні якобінці, або *монтаньяри*, на чолі з **Максиміліаном Робесп'єром** (1758—1794) (мал. 3), **Жоржем Жаком Дантоном** (1759—1794) і **Жаном-Полем Маратом** (1743—1793). Більша частина депутатів Конвенту належала до так званого «болота», або «рівнини», — тих, хто ще не визначився зі своєю позицією. На політичну ситуацію все більше впливала Паризька комуна, яку підтримували санкюлоти.

Тим часом у країні вдалося реформувати армію, збільшивши її кількість за рахунок добровольців. **Восени 1792 р.** французи роз-

били пруські війська під селищем **Вальмі**. Після цієї перемоги Конвент оголосив про ліквідацію монархії та створення Республіки. Армія Республіки знову вступила в Південні Нідерланди. Конвент висунув гасло «*Мир хатам — війна палацам*» і почав проводити антифеодальні реформи на захоплених землях, а незабаром заявив про приєднання цих земель до Республіки.

Монтаньяри в Конвенті, якобінці, Паризька комуна вимагали суду над колишнім королем. Незважаючи на опір жирондистів, суд відбувся, і на початку 1793 р. Людовіка XVI було страчено (мал. 4).

Страта короля мала продемонструвати незворотність завоювань революції.

Страта короля викликала бурхливу реакцію з боку європейських монархів. Виникла перша *антифранцузька коаліція* європейських держав. Цікаво, що у створенні коаліції активну участь брала Англія, де влада монарха була обмежена, а під час англійської революції їх короля також стратили. Англійці побоювалися, що Французька республіка стане економічним конкурентом Великої Британії, тому підтримували абсолютних монархів Європи. Війська першої коаліції завдали кількох поразок французьким арміям і перейшли в наступ.

У цих умовах почало погіршуватися внутрішнє становище Республіки. На заході у **Вандеї** в 1793 р. спалахнуло селянське повстання, яке очолили дворяни-роялісти. Дворянам вдалося переконати селян, що Конвент виступав проти землеробів та католицької церкви. Невпинно зростали ціни на продовольство. Парижани вимагали від Конвенту вжити термі-

нових заходів. У місті велику популярність здобуло об'єднання «скажених». Їхній лідер, колишній священик **Жак Ру**, закликав до розділу майна дворян, обмеження цін на продовольство, страти зрадників.

Жирондисти були змушені діяти радикально: було введено максимум цін на зер-

но, посилено заходи проти ворогів революції, обмежено свободу слова. В армію направлялися комісари для перевірки відданості генералів. З'явився новий орган управління — **Комітет суспільного порятунку**. Однак ніщо вже не могло виправити ситуацію в країні.

4. Якобінська диктатура.

Навесні 1793 р. становище Республіки погіршилося. На фронті генерали переходили на бік супротивника, у Вандеї посилювалося повстання роялістів, у Парижі продовжували зростати ціни на хліб. Паризькі санкюлоти вже традиційно вважали причиною всіх негараздів зраду в уряді Республіки. Якобінці спрямували невдоволення бідноти проти лідерів Конвенту — жирондистів. 31 травня — 2 червня **1793 р.** в Парижі спалахнуло нове повстання. Бунтівники оточили будинок Конвенту. Новий командувач Національної гвардії Ф. Анрію спрямував туди сили артилерії, вимагаючи видати зрадників. Наляканий гарматами Конвент майже не чинив опору. Вожді жирондистів були схоплені, а влада в Конвенті перейшла до рук якобінців, яких підтримало й «болото».

М. Робесп'єр очолив Комітет суспільного порятунку й почав проводити радикальні реформи. Були прийняті закони, що скасовували феодальні повинності селян і передбачали продаж земель дворян-емігрантів дрібними ділянками. Конвент затвердив максимум цін на хліб і заробітну плату. Вводилася нова система літочислення, у якій першим роком вважався рік проголошення Республіки. Якобінці продовжили боротьбу із християнством і намагалися пропагувати «культ Розуму». Була затверджена нова конституція, більш демократична, ніж основний закон 1791 р. Право голосу надавалося всім чоловікам, передбачався захист усіх прав і свобод, навіть проголошувалося право народу на повстання. Проте конституція не набувала чинності до закінчення воєнних дій. Насправді ж якобінці встановили у Франції диктатуру «заради порятунку революції».

Радикальними реформами якобінці намагалися закріпити перемогу революції та зробити неможливим повернення до «старої» Франції.

Республіка дійсно перебувала в дуже складній ситуації. Ще до якобінського перевороту

жирондисти в Ліоні втратили прихильників М. Робесп'єра. Незабаром у більш ніж половині департаментів вони вчинили *федералістський заколот*. Поширювалося повстання роялістів у Вандеї. І повсталі селяни, і республіканські війська вели воєнні дії з нечуваною жорстокістю. Війська коаліції продовжували наступ, а зрадники здали англійцям Тулон на півдні Франції, що вважався неприступним. Влітку 1793 р. прихильниця жирондистів Шарлотта Корде вбила одного з лідерів якобінців Ж.-П. Марата.

У відповідь якобінці ввели режим терору, тобто фізичного знищення своїх супротивників. З'явився закон про «підозрілих», за яким будь-яку людину можна було заарештувати лише за підозрою у зраді. Якобінські суди десятками виносили смертні вироки «ворогам Республіки». Так, було страчено дружину Людовіка XVI Марію-Антуанетту, лідерів жирондистів, а потім і частину якобінців. Ще більшого розмаху терор досяг у провінціях, де колишні адвокати, лікарі, вчені й журналісти, що стали комісарами Конвенту, проводили масові страти, не жаліючи навіть жінок і дітей.

Не менш радикально взялися якобінці за перебудову армії. Уперше в історії був оголошений призов на військову службу, й армія зросла до 650 тис. осіб. Нові частини поєднувалися зі старими батальйонами, що мали досвід ведення воєнних дій. З армії було вигнано майже всіх офіцерів-дворян, а на їхнє місце прийшли молоді талановиті воєначальники із третього стану. Для озброєння та обмундирування величезної армії Конвент створив збройові й металургійні мануфактури, проводив реквізиції (вилучення) необхідних товарів і продовольства в населення. Такі заходи дали свої результати. Нові солдати, переважно колишні селяни, розуміли, що вони воюють проти повернення феодальних повинностей і великого землеволодіння. Інтервентів

витіснили із Франції, федералістський заколот було придушено, у Вандеї були розгромлені основні центри повстання роялістів. Вдалося звільнити місто Тулон, під час штурму якого відзначився молодий артилерійський офіцер **Наполеон Бонапарт** (1769—1821).

Однак успіхи на фронтах не забезпечили стабільності в країні. На якобінців тиснули їхні політичні союзники. Паризька комуна, «скажені», санкюлоти вимагали посилення терору, зрівняльного розділу власності, продовження боротьби із християнством. Лідером цього напрямку був **Жак-Рене Ебер** (1757—1794). Інша група на чолі з **Ж. Ж. Дантоном**, яку називали «поміркованими», навпаки, виступала за ослаблення терору й дотримання прав приватної власності. Проте М. Робесп'єр та його оточення не зважали на тиск і діяли на випередження подій. Навесні 1794 р. було страчено спочатку лідерів «скажених», потім **Ж.-Р. Ебера** і його представників, а згодом настала черга **Ж. Ж. Дантона** й інших «поміркованих».

Однак посилення терору налякало тих, із чийої мовчазної згоди він здійснювався, — «бо-

Мал. 5. Страта якобінців 10 термідора (28 липня 1794 р.).

лото». За цей час багато депутатів Конвенту збагатилися на скупці майна заарештованих. Якобінці забезпечили захист Франції від першої коаліції та роялістів, тому необхідності в диктатурі М. Робесп'єра вже не було, а терор становив загрозу самим депутатам із боку «болота». Усередині Конвенту виникла антиякобінська змова.

5. Термідоріанський режим.

27 липня 1794 р. (9 термідора 2 року Республіки) Конвент виступив проти М. Робесп'єра й тих, хто його підтримував. Лідера якобінців було заарештовано. У відповідь на ці події Паризька комуна оголосила повстання проти Конвенту. Однак після страти **Ж.-Р. Ебера** та його прихильників більшість населення Парижа не підтримала повстання. М. Робесп'єр і його оточення також були засуджені до смерті (мал. 5). Влада перейшла до рук Конвенту.

Нова влада отримала назву «**термідоріанський режим**». Спочатку зберігалися всі органи диктатури, навіть тривав терор, але поступово повноваження Комітету суспільного порятунку обмежувалися, була ліквідована Паризька комуна, скасовано максимум цін. Термідоріанці, які представляли нову буржуазію, що збагатилася на терорі та реквизиціях, не бажали затверджувати демократичну конституцію 1793 р. Тому в 1795 р. було прийнято нову конституцію, яка знову вводила майновий ценз для виборців. Законодавча влада зосереджувалася в руках двопалатного представницького органу, а виконав-

ча — у *Директорії* у складі п'яти директорів. Такими заходами термідоріанці сподівалися уникнути встановлення одноосібної диктатури.

Влада Директорії залишалася хиткою. Скасування максимуму цін спричинило небачене подорожчання продовольства. У країні діяли спекулянти, поширювалася корупція. Біднота Парижа неодноразово піднімала повстання. Активізувалися й роялісти. Їхнє повстання в Парижі в 1795 р. вдалося придушити тільки за допомогою артилерії. Нею командував уже відомий **Н. Бонапарт**, який здобув чин генерала. Знову спалахнуло повстання роялістів у Вандеї. І поки французька армія перемагала на фронті, Директорія могла утримувати владу.

Французька революційна армія успішно продовжувала боротьбу з першою коаліцією, у якій залишилися тільки Австрія та Англія. У 1796—1797 рр. французька армія під командуванням **Н. Бонапарта** провела блискучу італійську кампанію проти австрійців. Її підсумком стало укладення миру й вихід Австрії з першої коаліції. Північна Італія опинилася

в залежності від Франції. У цій кампанії Наполеон показав себе блискучим полководцем і розважливим стратегом, що не побоявся особисто очолити атаку своїх солдатів. Однак сам характер ведення війни змінився. Французи продовжували скасовувати пережитки феодалізму в нових землях, але вже не зупинялися перед пограбуванням захоплених територій. Директорію та французьку буржуазію такі війни цілком влаштували.

Після перемоги над Австрією у Франції залишався тільки один супротивник — Велика Британія. Проте французи, що не мали потужного флоту, не могли висадитися безпосередньо в Англії. Тому Наполеон запропонував похід у Єгипет, щоб створити загрозу азіатським колоніям англійців.

Бонапарту вдалося перехитрити англійський флот у Середземному морі під командуванням адмірала **Гораціо Нельсона** й висадити французьку армію в Єгипті. Єгипетські війська були розбиті, і французи рушили в Сирію, звідки загрожувало вторгнення турецьких військ. Однак на цьому успіхи Наполеона закінчилися: Г. Нельсон знайшов і спалив французький флот, а турки, що володіли Си-

рією, мужньо обороняли фортецю Акру. Наполеон повернув свою армію в Єгипет, а сам відплив у Францію в 1799 р.

У цей час становище Директорії було дуже складним: англійці створили другу антифранцузьку коаліцію. Австрійці та російський експедиційний корпус увійшли в Італію й Швейцарію, англо-російські війська висадилися в Голландії. Хоча французам вдалося відбити напади, загроза вторгнення зберігалася. Проти Директорії продовжували виступати роялісти та прихильники якобінців. Тому багато людей з оточення Директорії бачили порятунок у встановленні військової диктатури. Гідною для цього кандидатурою, на думку багатьох, був генерал Наполеон Бонапарт.

18 брюмера (9 листопада 1799 р.) Наполеон Бонапарт здійснив військовий переворот. Виконавча влада була передана Наполеону та ще двом консулам, які створили консулат. Проте фактично влада належала Наполеону Бонапарту, і в країні була встановлена військова диктатура.

Переворот 18 брюмера вважають подією, яка завершила Велику французьку революцію.

ЗАПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

1. Розкрийте причини Великої французької революції.
2. Охарактеризуйте основні рішення Установчих зборів у 1789—1791 рр. Чи можна назвати дії Установчих зборів вдалими? Обґрунтуйте свою відповідь.
3. Охарактеризуйте причини та опишіть хід повалення королівської влади у Франції.
4. Назвіть найважливіші заходи Національного конвенту в 1792 р.
5. Як виникло гасло «Мир хатам — війна палацам»? У чому полягає його суть?

6. Проаналізуйте підсумки якобінської диктатури. Виділіть позитивні й негативні наслідки диктатури. Чи була необхідна якобінська диктатура? Обґрунтуйте свою відповідь.
7. Порівняйте причини й наслідки війн, які вела Франція в 1792—1794 рр., та італійського походу французької армії 1796—1797 рр.
8. Визначте за картою на мал. 2 (с. 11), які провінції Франції чинили опір якобінській диктатурі.

ІСТОРІЯ В ДОКУМЕНТАХ

3 інструкції Національного конвенту про введення нового літочислення

Про республіканську еру

Загальноприйняте літочислення, яким Франція користувалася дотепер, зародилося посеред заворушень... Однак протягом XVIII ст. це літочислення існувало лише для фіксування в часі наростання фанатизму, поневолення народів, скандального торжества гордині, вад, глупоти, а також переслідувань і жаху, яких доброчесність, таланти й філософія самі зазнавали під владою жорстоких деспотів або ж допускали, щоб від їх імені заподіювали їх іншим.

Чи побачать наші нащадки на одних і тих самих скрижалях, написаних то рабською й підступною рукою, то

рукою вірною і вільною, хвалебний опис злочинів королів і відразу, яку вони викликають зараз, шахрайство й брехню, що довго підносилися деякими лицемірами, і ганьбу, що заплямувала нарешті мерзенних і підступних довірених осіб продажності й лукавства палаців? Ні! Загальноприйнята ера була ерою жорстокості, брехні, зрадництва й рабства. Ця ера закінчилася разом із королівською владою, джерелом усіх наших лих.

? Як депутати Конвенту обґрунтовували введення нової ери літочислення? Чи згодні ви з аргументами, що наведені в документі?

§ 4. Консульство та Імперія Наполеона Бонапарта (1799—1815 pp.)

Наполеон Бонапарт за короткий час силою зброї та дипломатії зміг створити в Європі гігантську імперію, перетворивши Францію на найсильнішу державу світу. Проте розквіт Імперії був нетривалим і закінчився її падінням. Незважаючи на це, Наполеона вважають найвидатнішим політиком і полководцем XIX ст. Тож ким насправді був Наполеон Бонапарт: визволителем Європи чи прокляттям Франції?

Варто пригадати! **1.** Чому саме Н. Бонапарт очолив військовий переворот 18 брюмера? **2.** Чому саме парламентська Англія організувала коаліції проти республіканської Франції?

1. Утвердження влади Наполеона Бонапарта. Внутрішня політика.

У результаті перевороту 18 брюмера виконавча влада формально опинилася в руках трьох консулів, але реальну владу мав лише **Наполеон Бонапарт** (мал. 1). Він не приховував, що прагне встановлення одноосібного контролю в державі, а тому послідовно збільшував свої повноваження.

Наполеон домігся прийняття нової конституції Франції 1799 р., що закріплювала практично необмежену виконавчу владу першого консула. Законодавча влада формувалася за дуже запутаною схемою й не могла стримувати зміцнення впливу Бонапарта. Однак уже в 1802 р. було проведено опитування населення (*плебіцит*), за підсумками якого посада першого консула стала довічною.

У **1804 р.** була прийнята чергова конституція, за якою Бонапарт був проголошений імператором **Наполеоном I**. Таким чином, у Франції відновлювалася спадкоємна монархія, однак вона відрізнялася від монархії Бурбонів. Суть влади Наполеона I виражалася в першій статті нової Конституції: «*Управління Республікою доручається імператору, що приймає титул імператора французів*». Передбачалося, що Бонапарт, ставши одноосібним правителем, не скасовуватиме більшості завоювань Великої французької революції, а буде використовувати свої необмежені повноваження для захисту держави від зовнішніх і внутрішніх ворогів.

Зміцнюючи особисту владу, Бонапарт розумів, що успіх його правління залежить від того, чи зуміє він утримати стабільність у країні. Саме стабільності чекали від імператора французькі громадяни-власники — від великої буржуазії до звичайних селян. Вони прагнули не лише зберегти, але й збільшити власність,

отриману в роки революції. Наполеон I своєю внутрішньою політикою зміг не лише встановити диктатуру в країні, але й завоювати підтримку більшості французьких власників.

Було впорядковано законодавство: прийнято кілька збірок законів — кодексів, серед яких найважливіше значення мав **Цивільний кодекс**. У кодексах держава гарантувала недоторканність приватної власності й рівність усіх громадян Франції перед законом.

Адміністративна реформа фактично ліквідувала систему місцевого самоврядування, тепер мери міст призначалися владою. Під контроль Наполеона потрапили французькі суди. Значно розширився поліцейський апарат, була посилена таємна поліція. Наполеон жорстоко придушував будь-які спроби заперечити його владу, переслідуючи як роялістів, так і республіканців. Державі були підпорядковані всі збережені газети.

Зміцненню влади Бонапарта сприяла й угода з католицькою церквою — **Конкордат 1801 року**. Наполеон визнавав католицизм релігією більшості французів, а Папа Римський натомість погоджувався не вимагати повернення всієї церковної власності, розпроданої в роки революції. Так Бонапарт, не зробивши жодних поступок, здобув підтримку католицької церкви.

ПРОПОНУЄМО ОБГОВОРТИ

Нова конституція

Розповідають, що коли Наполеона запитали, якою має бути нова конституція, він відповів: «Пишіть коротко й неясно».

? Чому диктатор відповів саме так?

Мал. 1. Бонапарт — перший консул.
Худ. Ж.-О.-Д. Енгр.

Велику увагу Наполеон приділяв розвитку економіки Франції. Був створений Французький банк, упорядкована система оподаткування, введена нова валюта — *франк*. Держава сприяла будівництву мануфактур у промисловості, блокуючи ввезення до Франції іноземних товарів і заохочуючи вивезення промислової продукції. Наполеон навіть наполягав, щоб на урочисті прийоми дами

2. Війни наполеонівської Франції.

Прийшовши до влади, Наполеон досить швидко розправився з військами другої коаліції, розбивши австрійців у Північній Італії. У 1801 р. мир підписала Австрія, у 1802 р. — Англія. Однак перемога у війні була не єдиною метою Наполеона. Він прагнув забезпечити ринки збуту французьких товарів в інші країни, а цього можна було досягти лише встановленням французького впливу в більшості країн Європи. Тому, здобувши перемогу в одній війні, Бонапарт починав готуватися до іншої. Найлютішим супротивником наполеонівської Франції була Англія, що брала участь майже в усіх антифранцузьких коаліціях. Англія також становила економічну конкуренцію для Франції, і без здолаття її могутності французьке панування в Європі було неможливим.

Наполеонівські війни мали подвійну мету. З одного боку, для них був характерний грабіжницький характер: переможені сплачували

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

Розкіш Бонапарта

Будуючи нову французьку монархію, Наполеон створював і нове дворянство — були знову введені дворянські титули, але заборонялося відновлювати дворянські титули епохи Бурбонів. Поверталися пишні палацові прийоми, бали, урочисті церемонії. Виник новий величний стиль у мистецтві — ампір (у перекладі з французької — імперія).

обов'язково приходили в нових розкішних сукнях, тим самим збільшуючи попит на продукцію французьких ткацьких мануфактур. На початку XIX ст. у Франції розпочався промисловий переворот.

У цілому внутрішня політика Наполеона I дозволила йому підтримувати стабільність у державі й забезпечила імператору прихильність значної частини населення. Багато нововведень, запроваджених за часів Бонапарта, не тільки десятиліттями зберігалися у Франції, але й набули поширення в інших країнах Європи.

Внутрішня політика Наполеона I була спрямована на зміцнення особистої влади й захист інтересів французьких власників засобів виробництва.

контрибуції, забезпечували постачання французької армії всім необхідним. Із другого боку, на завойованих землях французи, як правило, скасовували феодальні порядки, вводили нове французьке законодавство.

Незважаючи на свій загарбницький характер, війни наполеонівської Франції сприяли ліквідації феодальних відносин у європейських країнах.

Незабаром війна з Англією поновилася, а в 1805 р. проти Наполеона виступила третя коаліція у складі Австрії, Росії, Великої Британії, Швеції та Неаполітанського королівства. Напад англійського флоту на іспанські кораблі став причиною укладення франко-іспанського союзу. Бонапарт продемонстрував блискучий приклад одночасної боротьби проти кількох супротивників. Поки австро-російські війська повільно рухалися Центральною Європою, Наполеон стрімким маршем узяв столицю Австрії Відень. Вирішальна битва відбулася поблизу

Мал. 2. Наполеон у битві під Аустерліцом. Худ. Ф. Жерар.

Мал. 3. Зустріч імператорів у Тільзиті в 1807 р. Худ. Н. Госс.

Аустерліца (мал. 2). Командування союзників не змогло протистояти натиску французів і прогало битву. Австрія вийшла з війни, і коаліція розпалася.

Однак рішучі перемоги французів на суходолі були затьмарені катастрофою на морі. У жовтні **1805 р.** величезний франко-іспанський флот, який планувалося використати для висадки в Англії, був атакований англійською ескадрою під командуванням адмірала Г. Нельсона біля мису **Трафальгар**. Англійці сміливо атакували лінію ворожої ескадри й домоглися повної перемоги: не втративши жодного корабля, вони потопили або захопили 18 кораблів противника. Розгром франко-іспанського флоту означав, що висадка Наполеона в Англії стала неможливою.

У **1806 р.** розпочалася війна Бонапарта із четвертою коаліцією, до якої увійшли Росія, Англія та Пруссія. Наполеон розбив пруські війська й увійшов у Берлін, столицю Пруссії. У протистоянні з російською армією під Прейсіш-Ейлау в лютому **1807 р.** переможця не було виявлено, але в наступній битві під Фрідландом російські війська зазнали поразки.

Російський імператор **Олександр I** (1801—1825) боявся продовження війни, але й Наполеон розумів, що його армія виснажена. **7 липня 1807 р.** між Росією та Францією був укладений **Тільзитський мир**, за умовами якого Росія погоджувалася на зменшення території Пруссії й укладала союз із наполеонівською Францією (мал. 3). Фактично Наполеон досяг своєї мети в Європі: більшість держав

континенту були союзниками Франції або залежали від неї. Проте перемога здавалася Бонапарту неповною.

Велика Британія не визнавала Наполеона та його завоювання. Трафальгарська битва порушила плани щодо вторгнення армій Бонапарта на Британські острови. Тоді Наполеон вирішив знищити Англію економічним шляхом. Ще в **1806 р.** в Берліні він проголосив *континентальну блокаду* Великої Британії. Франція та її союзники мали припинити будь-яку торгівлю з англійцями. У **1807 р.** до блокади приєдналася Росія. Однак цей захід був актом розпаду французького імператора: розірвання зв'язків із найбільшою економікою

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

Армія Наполеона

Наполеона Бонапарта вважають одним із найвидатніших полководців Європи. Його численні блискучі перемоги багато в чому залежали від особливостей нової французької армії, створеної Великою французькою революцією. Французька армія формувалася за призовом, а не рекрутським набором, і тому була більшою, ніж будь-яка інша армія Європи. Французька піхота рухалася на маршах швидше за піхоту супротивника. Французькими офіцерами ставали не знатні люди, а талановиті військові з народу. Тому Наполеон міг ділити свої армії на корпуси й дивізії під командуванням досвідчених французьких маршалів і раптово атакувати тили ворожих військ. Не меншу роль у перемогах Бонапарта відіграла й французька артилерія.

Мал. 4. Франція в період Директорії та Консульства.

світу завдало чималих збитків багатьом європейським країнам, які були змушені порушувати заборону. Англії завозили свої товари контрабандним шляхом, чим не гребували навіть французькі купці. Остаточно блокувати Англію без сильного флоту було неможливо.

Після підписання Тільзитського миру Наполеон мав намір зробити континентальну блокаду Англії загальноєвропейською, тому французькі війська в 1807 р. вторглися до Португалії, давнього союзника Великої Британії. Під час війни французи здійснили переворот в Іспанії та оголосили її королем брата Бонапарта. У відповідь в Іспанії спалахнуло повстання, що переросло в партизанську війну. Французька армія, що вперше зіткнулася з народним опором, діяла з неймовірною жорстокістю, але не змогла повністю придуши-

ти виступ іспанців, яким допомагав англійський експедиційний корпус.

У результаті завоювань Бонапарта постала величезна Французька імперія, що охоплювала значну частину Європи. Деякі країни переходили під безпосередню владу імператора, інші залишалися залежними державами, якими управляли маршали або члени сім'ї Наполеона. Так, до складу імперії увійшли Бельгія, Голландія, Папська область, Північна Італія, частина Північної Німеччини. У повній залежності від Франції були такі держави: Іспанія, у якій правив брат Наполеона Жозеф; Рейнський союз, що об'єднав більшість німецьких держав під протекторатом самого французького імператора; Велике герцогство Варшавське; Швеція на чолі з маршалом Наполеона Ж.-Б. Бернадотом; Неаполітанське королівство з маршалом Наполеона Й. Мюратом.

У 1809 р. Наполеон здобув чергову перемогу над Австрією та захопив її володіння на узбережжі Адріатичного моря, однак військові успіхи не могли зміцнити континентальну блокаду. Вимушені союзники Франції, передусім Росія, продовжували торгувати з Англією та намагалися обмежити продаж французьких товарів. Французька промисловість страждала від відсутності сировини з колоній; розпочалася економічна криза.

Наполеон був не в змозі впоратися з економічними проблемами та вирішив знову застосувати військову силу. У 1812 р. Бонапарт із «Великою армією» (понад 400 тис. осіб) вторгся до Російської імперії, яку він вважав потенційним союзником Англії. Він мав намір розбити російську армію в генеральній битві, змусити імператора Олександра I підписати більш вигідний мир і не порушувати континентальну блокаду. Однак російське командування, усвідомлюючи сили французів, почало відступ у глиб країни. Генеральний бій відбувся під Москвою, на Бородінському полі. Хоча перемогу здобули французи, російська армія не була знищена та залишила столицю. Наполеон захопив Москву, проте Росія відмовлялася укладати мир. Велика пожежа майже знищила давню російську столицю. Наляканий настанням морозів, Наполеон почав відступ на захід через стару дорогу на Смоленськ, розграбовану самими ж французами під час наступу. Повернення «Великої армії» перетворилося на катастрофу. Несподівані атаки російських військ, дії партизанів і важкі погодні умови майже повністю знищили французькі війська.

Загибель «Великої армії» стала початком падіння імперії Наполеона.

3. «Сто днів». Віденський конгрес.

Після зречення Наполеон був висланий на острів *Ельба* в Середземному морі, але продовжував уважно спостерігати за подіями у Франції. На Ельбу надходили повідомлення про суперечки між союзниками на конгресі у Відні, зростання невдоволення французів свавіллям дворян-емігрантів. Навесні 1815 р. Бонапарт зважився на відчайдушний крок — повернути собі владу у Франції. Із невеликим загоном прихильників він висадився на узбережжі Франції та рушив на Париж. Королівські вій-

У 1813 р. виникла шоста антифранцузька коаліція, основними учасниками якої були Росія, Австрія, Пруссія та Англія. Російські війська перетнули кордони герцогства Варшавського, увійшли до Центральної Європи й почали просуватися на захід. Наполеон дуже швидко зібрав із новобранців нову армію і сам вступив у німецькі землі. Вирішальна битва відбулася в 1813 р. під **Лейпцигом** та отримала назву «**битва народів**». Маючи менше сил, ніж у супротивників, французи завзято билися, але перехід на бік коаліції союзників французів саксонців остаточно визначив поразку Наполеона I. Після битви під Лейпцигом французи продовжували опір, Бонапарт виграв ще кілька битв, але сили коаліції збільшувалися щомісяця. У 1814 р. війська союзників вступили у Францію, і в березні російсько-пруська армія взяла Париж. Усвідомлюючи, що Франція втомилася від нескінченних війн і не може продовжувати боротьбу, Наполеон I зрікся престолу й здався союзникам.

На французький трон учасники коаліції посадили Людовіка XVIII (1814—1824 рр.), брата страченого короля Людовіка XVI. Франція втрачала всі свої завоювання, до країни поверталися дворяни-емігранти, настав період реставрації Бурбонів. На вимогу Олександра I Людовік XVIII прийняв **Конституційну хартію 1814 року**, за якою Франція залишалася конституційною монархією, зберігалися основні права і свободи громадян, а власність, захоплена в роки революції у дворян і церкви, не поверталася колишнім власникам. Однак оточення короля не погоджувалося з такими умовами. Воно почало вимагати повернення своєї власності та переслідувати учасників революції.

ська, які висилали йому назустріч, переходили на бік колишнього імператора.

Маршал М. Ней, що обіцяв королю доставити Бонапарта в залізній клітці, після листа Наполеона привів до нього всі свої війська. Бурбони й старе дворянство втекли із країни, й імператор тріумфально вступив у Париж.

Наполеон розумів, що його єдиний шанс — розбити своїх супротивників поодиноці, тому рушив з армією до Бельгії проти англійських і пруських військ. Вирішальний бій від-

ОЧИМА СУЧАСНИКІВ

«Хай живе імператор!»

Першим великим містом дорогою Наполеона в Париж навесні 1815 р. був Гренобль. Коли невеликий загін Бонапарта підійшов до міста, на його шляху стали три королівські полки. Командування полків відмовилося від переговорів, тоді Наполеон вийшов уперед і звернувся до солдатів: «Солдати п'ятого полку! Визнайте свого імператора! Якщо хтось хоче мене вбити, то ось він я!». І розпачлива команда «Вогонь!» офіцера-рояліста потонула в ревінні тисяч солдатських голосів: «Хай живе імператор!». Гренобль був узятий без бою.

Мал. 5. «Пиріг королів». Віденський конгрес 1815 р. Французька карикатура XIX ст.

бувся біля селища **Ватерлоо 18 червня 1815 р.** Наполеон спробував розбити англо-голландські війська під командуванням герцога **А. Веллінгтона** до прибуття пруських корпусів, але англійці стійко відбивали відчайдушні атаки французів та змогли утримати оборону. Французи зазнали поразки, і Наполеон вирішив, що продовжувати боротьбу не має сенсу.

У цей час у паризьких кварталах бідноти проходили масові демонстрації під гаслами «Хай живе імператор! Не треба зречення!», але Бонапарт не наважився скористатися настроями народу й спробував утекти із країни. Англійцям вдалося схопити Бонапарта й відправити його в заслання на острів Святої Єлени в Південній Атлантиці. Владу Бурбонів у Франції вдруге було відновлено, однак Людовік XVIII добре запам'ятав «сто днів» Наполеона — час повернення імператора до влади.

«Сто днів» Наполеона показали, що французи не змірилися зі скасуванням революційних змін у країні.

У **1814—1815 рр.** у **Відні** відбувся міжнародний конгрес країн, що перемогли наполеонівську Францію (мал. 5). Уперше в історії провідні європейські держави зібралися разом, щоб обговорити долю континенту. Однак відносини між недавніми союзниками вже зіпсувалися. Росія та Пруссія уклали таємну угоду, проти якої виступив союз Англії, Австрії й королівської Франції.

Усупереч розбіжностям, великим державам усе ж таки вдалося дійти згоди з найваж-

ливіших питань. Територія Франції зменшувалася до кордонів 1792 р., до того ж країна мала виплатити контрибуцію. Голландія та Бельгія об'єднувалися в єдину державу. Австрія повертала свої володіння в Італії. До Пруссії відходила частина німецьких держав на Рейні, роздробленість Німеччини зберігалася, але кількість держав зменшувалася. Росія отримувала більшу частину герцогства Варшавського. Установлювався нейтралітет Швейцарії. Англія закріплювала за собою захоплені французькі колонії.

Незважаючи на бажання основних учасників конгресу повернути в Європі «старий порядок», їм не вдалося повністю скасувати революційні перетворення, здійснені під час наполеонівських війн. Абсолютні монархи небезпідставно продовжували побоюватися нових революцій у Європі. Тому Росія, Австрія та Пруссія за пропозицією російського імператора створили **Священний союз** для боротьби проти революційних виступів у європейських країнах і збереження порядку, встановленого Віденським конгресом. У 20-ті рр. XIX ст. Священний союз неодноразово схвалював інтервенції проти країн, у яких відбувалися революції. Проте суперечності між учасниками угоди й зростання революційних настроїв у Європі, започаткованих Великою французькою революцією, поступово призвели до розпаду союзу.

Віденський конгрес був першою спробою створити систему колективної безпеки в Європі.

ЗАПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

1. Охарактеризуйте імператорську владу Наполеона I. У чиїх інтересах він діяв? Обґрунтуйте свою точку зору. 2. Як вплинув Конкордат із римським папою на укріплення влади Наполеона? 3. Який вплив мала законодавча діяльність Наполеона I на розвиток правової думки в Європі? 4. Охарактеризуйте позитивні й негативні наслідки правління Наполеона Бонапарта для Франції. 5. Чи вважаєте ви, що Наполеон сприяв розвитку економіки країни? Обґрунтуйте свою відповідь. 6. Що мав на меті Наполеон Бонапарт, проголосивши себе імператором у 1804 р.? 7. Використовуючи карти атласу,

визначте, які території та країни Європи опинилися осторонь наполеонівських війн. 8. Використовуючи карту на мал. 4 (с. 20), випишіть у зошит назви держав, у яких відбулися революційні виступи після Віденського конгресу та створення Священного союзу. 9*. Чи можна вважати Наполеона «буржуазним монархом»? 10*. Чи можна назвати війни Наполеона революційними? 11. Чому стали можливими «сто днів» Наполеона? 12. Охарактеризуйте основні рішення Віденського конгресу. 13*. Складіть історичний портрет «Наполеон Бонапарт: доля тирана».

ІСТОРІЯ В ДОКУМЕНТАХ

Із висловлювань Наполеона Бонапарта (1800 р.)

- Суспільна думка підказує мені, що не слід когось висилати, ані шукати під приводом змови, ані прислухатися до партійних забобонів.
- Я хочу зміцнити Республіку, без неї, я знаю, для мене немає ні порятунку, ні слави. Проте я збираюся республіканську ідею дещо стримати, принаймні врівноважити народні й аристократичні тенденції, я б навіть сказав, монархічні. З огляду на це нинішня конституція мені здається найбільш прийнятною для Франції, до того ж вона допускає різні зміни, до яких можуть привести обставини.

- Суспільна думка в наш час і наше оточення відкидають будь-яку ідею про відновлення прав знаті, спадковості, привілейовані касти, абсолютну нерівність... Усі прагнуть рівності, змінюваності вищих службовців. Так вважав я вчора та вважаю зараз як представник влади, а завтра знову змішаюся з натовпом.

- ? 1. Чи можна довіряти словам Наполеона Бонапарта? 2. Чи змінив свою думку Наполеон із часом?

i

§ 5. Громадянське рівноправ'я: від «Декларації прав людини і громадянина» до Цивільного кодексу Наполеона. Практичне заняття

На практичному занятті ми об'єднаємося в групи та поговоримо про найбільш складні й суперечливі проблеми становлення принципів громадянського рівноправ'я у Франції за часів Великої французької революції та Імперії Наполеона Бонапарта. Для успішної роботи скористаємося матеріалом § 2—3, а також картами атласу зі всесвітньої історії для 9 класу.

Варто пригадати! 1. За яких обставин було прийнято англійський «Біль про права»? Назвіть його основну ідею. 2. Укажіть найважливіші положення Декларації незалежності США.

Однією з передумов Великої французької революції була популярність у країні ідей просвітителів, насамперед поглядів Ш. Монтеск'є й Ж.-Ж. Руссо. Не менший вплив на лідерів революції справляли положення *Декларації незалежності США* й погляди членів масонських лож. Свою перемогу над абсолю-

тизмом **О. Мірабо** (1749—1791), **Ж. Лафаст**, **Е.-Ж. Сійєс** (1748—1836) й інші вожді Національних зборів прагнули закріпити в офіційному документі, у якому знайшли відображення їхні погляди на майбутню справедливую державу (мал. 1—3). «Декларація прав людини і громадянина», прийнята Національни-

Мал. 1. Маркіз де Мірабо.

Мал. 2. Маркіз де Лафает.

Мал. 3. А. Дюпон, один з авторів «Декларації прав людини і громадянина».

ми установчими зборами 29 серпня 1789 р., вважається одним із найважливіших документів не тільки часів Великої французької революції, але й усього періоду Нового часу. Саме в «Декларації...» були зафіксовані принципи устрою нового суспільства, що сформувалося в роки революції. Можна сказати, що вперше виголошене М. Робесп'єром гасло «Свобода, рівність, братерство» досить точно виражає основну ідею «Декларації...».

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ

Існує думка, що різні групи населення революційної Франції вкладали в гасло «Свобода, рівність, братерство» різний зміст. Спробуйте припустити, як розуміли ці слова міська буржуазія, селянство, санкюлоти. Погляди яких груп суперечили одне одному?

Революціонери прагнули знищити основи «старого порядку», який ґрунтувався на поділі людей на стани з нерівними правами та могутності офіційної релігії. Проте ліквідація станів й ослаблення впливу католицької церкви порушували єдність населення країни. Тому лідери революції пропагували новий принцип єдності: усі громадяни держави незалежно від їх етнічного походження або віросповідання становили французьку націю. Нація як союз громадян була вищим джерелом влади в країні, про що йшлося в статті 3 «Декларації прав людини і громадянина»: «Джерелом суверенної влади є нація. Жодна установа, жодна особа не може здійснювати владу, яка не виходить явно від нації» (мал. 4).

УВАГА, ДЖЕРЕЛО!

Із «Декларації прав людини і громадянина» (1789 р.)

Стаття 4. Свобода полягає в можливості робити все, що не шкодить іншому: таким чином, права кожної людини не мають меж, за винятком тих, які забезпечують іншим членам суспільства користування тими самими правами. Ці обмеження можуть бути визначені тільки законом.

Стаття 6. Закон є проявом загальної волі. Усі громадяни мають право брати участь особисто або через своїх представників у його створенні. Він має бути однаковим для всіх, захищає він чи карає. Усі громадяни рівні перед ним і тому мають рівний доступ до всіх посад, місць і занять відповідно до їх здібностей і без будь-яких розрізень, крім тих, що обумовлені їхніми чеснотами й талантами...

Стаття 17. Оскільки власність є недоторканим і священним правом, ніхто не може бути позбавлений її інакше, ніж у разі встановленої законом суспільної необхідності та за умови справедливого й попереднього відшкодування.

? 1. У чому ви вбачаєте відмінності у ставленні до закону в становому суспільстві та «Декларації...»? Поясніть, чому в документі обмежується свобода людини. 2. Поясніть зміст статті 17. Чому вона викликала протести з боку частини революціонерів? 3. Підготуйте есе на тему «Права людини і громадянина в яacobинській Франції».

Мал. 4. «Декларація прав людини і громадянина» 1789 р.

Мал. 5. Наполеон підписує Цивільний кодекс. Худ. Ж.-Б. Мозес.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ

Поміркуйте, чи відображено в «Декларації прав людини і громадянина» принцип поділу влади. Обґрунтуйте свою відповідь.

Незважаючи на своє важливе значення, «Декларація прав людини і громадянина» була лише збіркою основних принципів, на яких мали ґрунтуватися закони держави. У ході революційних перетворень неодноразово робилися спроби створити новий кодекс законів, але вдалося це тільки за часів правління Наполеона Бонапарта. Після тривалої та кропіткої роботи правників у 1804 р. був оприлюднений Цивільний кодекс (мал. 5). Пізніше з'явилися Кримінальний і Комерційний кодекси. Цивільний кодекс набув чинності у Франції та деяких залежних від імперії державах. Він став основою законодавства не тільки Франції, але й більшості країн Європи.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ

У Цивільному кодексі послідовно захищалося право приватної власності: «Власність є правом користуватися й розпоряджатися речами абсолютним чином, якщо тільки здійснення цього права не стає забороненим законами або регламентами». Порівняйте ставлення до власності в «Декларації

прав людини і громадянина» й Цивільному кодексі. Чи можна говорити про помітні відмінності між двома документами?

Проте в Цивільному кодексі далеко не завжди дотримувався принцип рівності. Права жінок обмежувалися, влада батька в сім'ї була майже абсолютною.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ

У Цивільному кодексі йшлося: «Чоловік зобов'язаний надавати заступництво своїй дружині, дружина — слухняність чоловікові». Чому ця стаття вважається прикладом безправного становища жінок?

Незважаючи на недоліки, Цивільний кодекс гарантував збереження багатьох завоювань Великої французької революції. Насамперед він проголошував рівність можливостей і недоторканність власності.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ

Поясніть, як ви розумієте вислів Наполеона: «Моя справжня слава полягає не в тому, що я виграв 40 битв: Ватерлоо затьмарить у пам'яті нащадків інші перемоги. Однак те, що не забудеться й житиме вічно, так це мій Цивільний кодекс».

ПІДБИВАЄМО ПІДСУМКИ

Перша по-справжньому Велика революція в країні континентальної Європи призвела до численних страждань народів і викликала значні зміни в суспільстві європейських країн. За підсумками наполеонівських війн склався новий міжнародний порядок, що встановив панування великих держав-переможниць — Великої Британії, Росії, Австрії та Пруссії, а також переможеної Франції. Найбільші монархії світу прагнули зберегти становище, що склалося в Європі, і не допускати жодних змін. Правителі Росії, Пруссії та Австрії в 1815 р. уклали Священний союз, у якому зобов'язувалися «у будь-якому

випадку й у будь-якому місці... надавати одне одному підкріплення й допомогу». Пізніше до союзу приєдналися інші монархи. Їх основна мета полягала в збереженні кордонів держав, установлених Віденським конгресом, у боротьбі проти всіх проявів «революційного духу». Однак Священний союз не зміг «стерти» зі свідомості прогресивних сил вплив Великої французької революції та зупинити процеси модернізації суспільно-політичного й економічного устрою провідних країн Європи. Слід урахувувати, що після Віденського конгресу в Європі настав тривалий період миру.

i

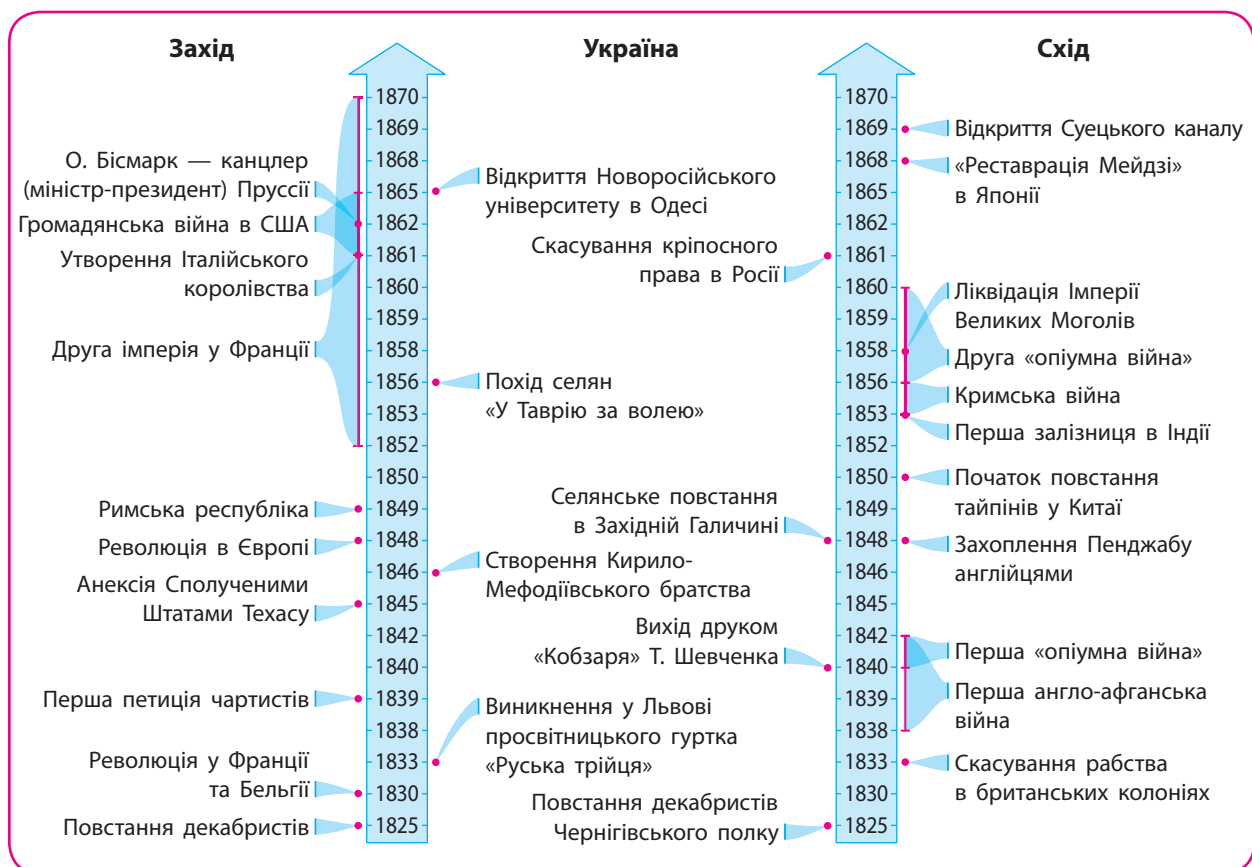
? Розгляньте ілюстрацію. Які події знайшли на ній відображення? Підготуйте розповідь про одну з них.

РОЗДІЛ II. ЄВРОПА ТА АМЕРИКА В ДОБУ РЕВОЛЮЦІЙ І НАЦІОНАЛЬНОГО ОБ'ЄДНАННЯ (1815—1870 рр.)

Значну частину історії «довгого» ХІХ століття займав дуже складний період 1815—1870 рр. — час гострого протистояння зміцнених капіталістичних відносин і демократичного суспільства, з одного боку, та сил, які захищали «старий порядок» колишнього феодального суспільства й застарілих монархій, з іншого. Це протистояння відбилосся в політичному та соціально-економічному розвитку провідних країн Європи й Америки. Уже через 15 років після Віденського конгресу спалахнули нові ре-

волюції у Франції, Іспанії, Бельгії, Португалії. У 1848—1849 рр. революційні рухи охопили всю Європу. У 1861 р. було скасоване кріпосне право в Росії, а згодом і рабство в США. Запекла Кримська війна, що завершилася ганебною поразкою Росії, зруйнувала порядки, установлені Священним союзом монархів. Народи Німеччини й Італії намагалися покласти край феодальній роздробленості та створити єдині національні держави. Абсолютизм поступово змінили конституційні монархії.

§ 6. Промисловий переворот у країнах Західної Європи

XIX століття називають не тільки епохою революцій, але й добою заліза та пари. Виробництво промислової продукції зросло в десятки разів, інтенсивно розвивався транспорт, змінювалися вигляд міст і спосіб життя городян. XIX століття не випадково називають ще й швидким століттям. Однак чи встигав людський розум за стрімким прогресом двигунів і верстатів? Чи змогли люди не тільки зрозуміти причини перетворень, але й передбачити їх наслідки?

Варто пригадати! 1. Що таке промисловий переворот? 2. Чому промисловий переворот розпочався саме в Англії? 3. У яких галузях промисловості відбувся промисловий переворот? До яких соціальних змін він привів?

1. Промисловий переворот.

Швидкий розвиток капіталістичних відносин зумовив завершення **промислового перевороту (промислової революції)** в Англії в 30-ті рр. XIX ст. Відбулася поступова заміна ручної праці машинною, а мануфактури — фабрикою. Вирішальне значення мало масове застосування парового двигуна в промисловості. На початку XIX ст. його почали використовувати не тільки на вугільних шахтах, ткацьких і металургійних фабриках, але й на транспорті. У США з'явився перший пароплав, а в 1825 р. в Англії була збудована перша у світі залізниця, на якій використовувався паровоз, створений інженером Г. Стефенсоном (1781—1848) (мал. 1). Будівництво залізниць, у свою чергу, прискорювало розвиток промисловості, оскільки вимагало збільшення виробництва чавуну, сталі, вугілля, розвитку машинобудування.

На початку XIX ст. розпочався промисловий переворот у Бельгії, Франції, західнонімецьких державах, північних штатах США. Однак більшу частину XIX ст. лідерство в промисловому виробництві зберігала Велика Британія.

Промисловий переворот сприяв остаточному утвердженню капіталістичних відносин у країнах Західної Європи.

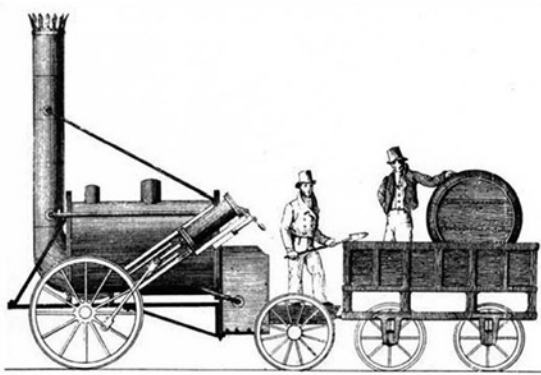
Одним із наслідків промислового перевороту стало помітне підвищення продуктивності праці й зростання виробництва промислової продукції. Фабрика з верстатами, яким надавали руху парові двигуни, випускала в сотні разів більше товарів, ніж мануфактура (мал. 2). Проте виникала проблема збуту цієї продукції. Підприємства, що випускали однотипні товари,

були змушені боротися за покупця, підвищуючи якість продукції та знижуючи ціни. Такий тип виробництва й збуту продукції отримав назву *капіталізму вільної конкуренції*.

Зниження ціни на товари й зростання якості продукції досягалося не тільки за рахунок модернізації виробництва, упровадження нових технологій і покращення управління. Найчастіше зниження вартості товару залежало від посилення експлуатації найманих робітників. Власники підприємств намагалися вкладати прибутки, отримані від зростання виробництва, не в підвищення заробітної плати працівників, а в розширення підприємства. Таким чином, щороку обсяги виробництва зростали набагато швидше, ніж грошова винагорода робітників. Однак саме вони були основними покупцями продукції, яку випускали фабрики. Отже, із часом обсяги вироблених товарів збільшувалися, у той час як можливості людей купити їх зростали набагато повільніше. Ця особливість капіталізму приводила до поступового зниження обсягів продажу промислової продукції. Власники підприємств, прагнучи зменшити витрати, скорочували виробництво товарів і звільняли зайвих робітників, але це ще більше знижувало купівельну спроможність населення.

Зменшення обсягів випуску товарів і зростання безробіття охоплювали й інші галузі промисловості, де також спостерігалось зниження попиту. Такі спади в промисловості отримали назву *кризи надвиробництва* та повторювалися кожні 9—11 років. Перша криза відбулася в 1825 р. в країні, де раніше за всіх завершився промисловий переворот, — Англії.

Мал. 1. Паровоз Г. Стефенсона «Ракета».
Малюнок 30-х рр. XIX ст.

Мал. 2. Бавовнопрядильна фабрика в Манчестері (Англія).
20-ті рр. XIX ст.

2. Індустріальне суспільство.

Підсумком промислового перевороту стало формування в країнах Західної Європи **індустріального суспільства**, яке ґрунтувалося на пануванні великої промисловості. Аграрне виробництво вже не мало провідного значення в економіці країни, швидко зменшувалася кількість сільського населення, яке займалося натуральним господарством. Багато людей переїжджали жити в міста, сподіваючись знайти роботу на нових заводах і фабриках. Це спричинило швидке зростання міст і збільшення кількості городян — *урбанізацію*.

XIX століття стало століттям міст і міського населення.

В індустріальному суспільстві остаточно сформувалися два класи: власники підприємств — *буржуазія* та *наймані робітники (пролетаріат)*. Буржуазії належали фабрики й заводи, де вона організовувала виробництво: купувала сировину, машини, верстати, наймала робітників, шукала можливість збуту готової продукції. Наймані робітники були позбавлені засобів до існування, тому їм доводилося добровільно влаштуватися на роботу до буржуазії. Ще більше погіршувала становище найманих робітників відсутність власного житла.

3. Соціальні течії.

Велика французька революція й промисловий переворот вплинули на розвиток суспільної думки Європи. Зростання кількості нових соціальних груп — буржуазії та найма-

них робітників було більше, ніж робочих місць, то власники підприємств могли платити їм мізерну платню. На місце робітника, що звільнився, завжди можна було знайти іншого. Той працівник, що залишався без роботи, не міг прогодувати ні родину, ні себе. Тому люди були змушені погоджуватися на найважчу роботу за невелику плату.

Однак незважаючи на важке становище робітників, зростання виробництва сприяло поліпшенню життя населення. Поступово відступила загроза голоду. Збільшувалася тривалість життя й знижувалася смертність, що привело до демографічного вибуху. Протягом XIX ст. населення Західної Європи зросло більше ніж удвічі. Крім того, ліквідація станових бар'єрів створювала теоретичну можливість навіть представникам найбідніших верств досягти успіху в житті. Машинне виробництво вимагало висококваліфікованої робочої сили, тому держава намагалася зробити більш доступною систему освіти для робітників. А власники виробництва були змушені сплачувати висококваліфікованим робітникам більшу зарплатню.

Промисловий переворот повністю змінив аграрне суспільство на індустріальне — світ машинного виробництва й міської культури.

них робітників — і падіння впливу офіційної релігії вели до виникнення нових теорій, які пояснювали шляхи розвитку суспільства. Деякі з таких ідей торкалися більшості сфер

суспільного життя й ставали основою світогляду великих груп людей — **ідеологією**.

Події революції у Франції привели до оформлення ідеології **консерватизму** — прихильності до традицій і заперечення революції. Погляди консерваторів висловив англійський політик **Едмунд Берк** (1729—1797), що в 1790 р. видав памфлет проти революції. Консерватори рішуче виступали проти будь-яких революційних перетворень. На їхню думку, існуючий державний лад не потребував докорінних змін. Консерватори вважали за необхідне захищати традиційну державу й традиційну церкву, що мала бути основою моралі в суспільстві. Консерватори в різних країнах відстоювали різні державні ідеали: в Австрії та Росії — абсолютну монархію, в Англії — парламентську монархію, у Франції — конституційну монархію. Більшість консерваторів виступали проти розширення демократії та ліквідації станового поділу суспільства. Вони стверджували, що слід захищати національну економіку, здійснюючи політику *протекціонізму*.

Основні ідеї **лібералізму** були започатковані у XVIII ст. й остаточно сформувалися в роки Великої французької революції. Фактично «Декларація прав людини і громадянина» виражала принципи саме ліберальної ідеології. В основі лібералізму лежить ідея свободи й гарантій прав людини. Свобода особистості, на думку лібералів, ґрунтувалася на приватній власності на засоби виробництва, яка дозволяла людині зберігати незалежність. Тому представники цієї течії виступали проти втручання держави в економіку, послідовно захищали свободу тор-

гівлі й підприємництва. Багато лібералів заперечували демократію, побудовану на загальному виборчому праві, оскільки право голосу отримували й люди, що не мали власності. Однак один з ідеологів лібералізму **Алексіс де Токвіль** (1805—1859) у книзі «Демократія в Америці» обґрунтував необхідність об'єднання ідей лібералізму й демократії. Він стверджував, що демократія гарантує всім громадянам рівність можливостей, і кожна людина отримує право вільного вибору своєї діяльності.

Події Великої французької революції вплинули й на формування **націоналізму** — ідеології, яка основну увагу приділяла розвитку *нації*. У роки революції у Франції ідея єдності нації, що складається з усіх французьких громадян, протиставлялася ідеї абсолютної монархії. У XIX ст. термін «націоналізм» уперше застосував німецький філософ Й. Г. Гердер. У XIX ст. принципи націоналізму сприйняли багато народів Європи, позбавлених державності. Вважалося, що об'єднання народу в єдину націю дозволить досягти державної незалежності. Націоналізм підтримувало чимало представників буржуазії, які розраховували за його допомогою протистояти економічній конкуренції більш сильних держав.

У XIX ст. відбулося становлення ще однієї ідеологічної течії — **соціалізму**. Стрімкий розвиток промисловості й небачене зростання виробництва товарів переконали багатьох мислителів, що життя людей згодом може покращитися. Проте становище найманих робітників, які створювали абсолютну більшість товарів, було неймовірно важким. Ця очевидна несправедливість підштовхнула частину європейських вчених і підприємців до розробки проектів суспільства, у якому буде переможена бідність. Такі ідеї, у яких інтереси справедливого суспільства ставилися вище за індивідуальні бажання особистості, отримали назву соціалістичних. Соціалісти вважали, що дохід кожної людини має залежати тільки від якості її праці, а не від володіння власністю.

На початку XIX ст. в Європі кілька діячів запропонували свої ідеї для справедливої перебудови суспільства. **Анрі Сен-Симон** (1760—1825), представник французької аристократії, виступав з осудом дворянства та «старого порядку», які гальмували розвиток промислового виробництва. Він вважав, що суспільство розвивається за об'єктивними законами та по-

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

Попередники комуністів

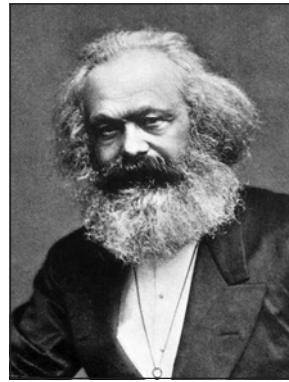
Ще в роки Великої французької революції стали з'являтися організації, що виступали проти приватної власності. У 1796 р. Гарах Бабеф і його прихильники створили «Змову рівних», метою якої було захоплення влади і встановлення суспільства загальної рівності. Г. Бабеф стверджував, що для досягнення рівності необхідно ліквідувати приватну власність. Для здійснення всіх реформ передбачалося встановлення диктатури змовників. Однак «Змову...» було викрито, а її учасників страчено. Хоча Г. Бабеф і його прихильники не використовували слово «комунізм», багато вчених вважають їх попередниками комуністичного вчення.

ступово досягне справедливого устрою. Це відбудеться тоді, коли до влади прийдуть вчені й підприємці, а суспільство буде організовано на засадах справедливості. Передбачалося навіть створення нової релігії, що мала поширювати ідеї рівності. Учні А. Сен-Симона сформулювали основний принцип соціалістичного суспільства: «Від кожного за його здібностями, кожному за його потребами!».

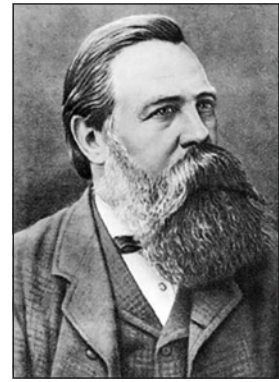
Шарль Фур'є (1772—1837) вважав, що існуючий спосіб виробництва несправедливий, тому що підприємства працюють не для добробуту всього суспільства, а в інтересах приватних власників. На його думку, розвиток може відбуватися лише в тому випадку, коли існує право на працю. Отже, при пануванні буржуазії прогрес людства неможливий. Ш. Фур'є пропонував створити невеликі самоврядні громади-«фаланги», у яких би люди спільно володіли власністю та працювали. Кошти на це передбачалося взяти в капіталістів, які мали зрозуміти вигідність «фаланг». Однак усі організовані в США «фаланги» не витримали конкуренції та збанкрутували.

Англійський промисловець **Роберт Оуен** (1771—1858) бачив несправедливий характер розподілу прибутку між власниками та працівниками. Він вважав, що якщо робітники матимуть власність, то зможуть об'єднатися й досягти значного прогресу. Р. Оуен заснував у США колонію «*Нова гармонія*», у якій застосовувалася колективна праця. Велика увага приділялася моральному розвитку людей. Проте незабаром колонія розорилася; зазнала невдачі й організація таких підприємств в Англії. Незважаючи на це, ідеї Р. Оуена позначилися на розвитку кооперативного руху в Англії.

Значний вплив на розвиток ідей революції зробив французький політик **П'єр-Жозеф Прудон** (1809—1865). Його всесвітньовідомий вислів — «Власність — це крадіжка». На думку П.-Ж. Прудона, справедливе суспільство може виникнути, якщо припиниться експлуатація людини людиною. Для цього необхідно відмовитися від отримання прибутку в процесі виробництва. Вільні від експлуатації люди зможуть побудувати розумне й справедливе суспільство, у якому роль держави поступово зменшуватиметься. Ідеї П.-Ж. Прудона були сприйняті **анархістами**, які вважали, що в майбутньому справедливому суспільстві взагалі немає місця примусу, у тому числі й державному.

Мал. 3. Карл Маркс.

Мал. 4. Фрідріх Енгельс.

У середині XIX ст. німецький вчений **Карл Маркс** (1818—1883) (мал. 3) і промисловець **Фрідріх Енгельс** (1820—1895) (мал. 4) розробили теорію «*наукового соціалізму*», яку часто називають **марксизмом**. Вони вважали, що впродовж усієї історії людства відбувалася боротьба експлуататорських та експлуатованих класів. При капіталізмі основний експлуатований клас — пролетаріат — може й повинен здійснити революцію та встановити справедливе суспільство — соціалізм, який згодом перетвориться на суспільство загального благоденства — **комунізм**.

У «*Маніфесті Комуністичної партії*», виданому в 1848 р., К. Маркс та Ф. Енгельс стверджували, що буржуазія, постійно нарощуючи виробництво й наймаючи нових робітників, сама посилює свого противника — пролетаріат, який згодом зміцніє та зможе скинути владу буржуазії. Робітники будуть змушені здійснити революцію, оскільки постійні кризи надвиробництва ведуть до зубожіння пролетаріату. Так, соціалістична революція, на думку марксистів, є неминучою. Після перемоги революції має встановитися диктатура пролетаріату, за допомогою якої буде ліквідовано приватну власність на засоби виробництва. Обов'язкова умова для перемоги революції — одночасний виступ робітників усіх розвинених країн, щоб буржуазія не могла спільними зусиллями придушити повстання в одній країні. Цим пояснюється гасло марксистів — «*Пролетарі всіх країн, єднитесь!*».

Швидке зростання кількості найманих робітників у XIX ст. зумовило поширення соціалістичних ідей у Європі.

ЗАПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

1. Який вплив на розвиток транспорту мало винайдення універсального парового двигуна? 2. Чим, на вашу думку, відрізнялося індустріальне суспільство від аграрного? 3. Укажіть відмінності ліберальної та консервативної ідеології. 4. Розкрийте причини поширення соціалістичних ідей у Європі. Який вплив вони справили на робітничий рух? 5. Поясніть, що озна-

чає гасло марксистів «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!». 6*. Назвіть соціальні наслідки промислового перевороту. 7. Які чинники вплинули на зростання популярності націоналізму в Європі? 8*. Чому, на ваш погляд, не вдалися експерименти Ш. Фур'є й Р. Оуена? 9. Поясніть гасло П.-Ж. Прудона «Власність — це крадіжка».

ІСТОРІЯ В ДОКУМЕНТАХ

Із висловлювань Р. Оуена

Із досвідом минулого й численними відкриттями Нового часу, що супроводжувалися застосуванням добре спрямованої сили пари й електрики, знаючи, яким шляхом можна сформувати гарні людські характери, буде легко й просто створити людям самі тільки чудові умови, оточити їх достатком і зробити їх розумними істотами, добрими, мудрими, щасливими, і перетворити світ на земний рай; вирішення цього завдання виявиться звичайним заходом, здійсненню якого всі люди побажають сприяти, радіючи можливості стати корисними.

Суспільство зараз має у своєму розпорядженні всі засоби, необхідні для повного запровадження такої зміни в житті людей по всій Європі й Америці протягом п'яти років від моменту початку реформи та протягом менш ніж десяти років — по всьому світі. Ці засоби можна відразу ж пустити в хід, як тільки буде вжито заходів для того, щоб зробити суспільство досить розумним для усвідомлення власних незмінних інтересів.

- ? 1. На чому має ґрунтуватися суспільство достатку?
2. Чи згодні ви з думкою Р. Оуена про можливість створення «розумного» суспільства?

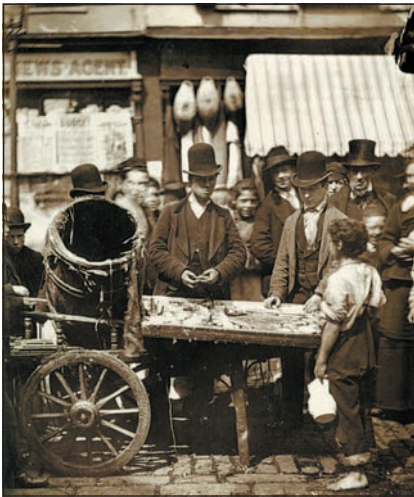
§ 7. Суспільні наслідки промислового перевороту. Практичне заняття

На практичному занятті ми об'єднаємося у групи та поговоримо про найбільш складні та суперечливі проблеми, що виникли внаслідок змін у суспільному житті в країнах Західної Європи. Для успішної роботи скористаймося матеріалом § 6, а також картами атласу зі всесвітньої історії для 9 класу.

Варто пригадати! 1. Що відбулося зі становим поділом французького суспільства під час Великої французької революції? 2. Які класи остаточно сформувалися після завершення промислового перевороту? 3. Що впливало на розвиток міст у період раннього Нового часу?

У результаті промислового перевороту в суспільстві ряду країн Європи відбулися докорінні зміни. Урбанізація зробила багатьох європейців міськими жителями. Спосіб життя городянина значно відрізнявся від життя селян і землевласників. Жителі міста не мали змоги вести власне господарство, тому були змушені купувати все необхідне, від їжі до одягу. Так, городяни, які майже щодня робили покупки, стимулювали розвиток торгівлі, промисловості й сільського господарства (мал. 1).

Розвиток промислового виробництва зумовлював і значні зміни у свідомості жителів Європи. Замість звичних відносин між землевласником-феодалом і селянином, коли селяни працювали на господаря й могли розраховувати на його захист, постали відносини вільного найму робочої сили. Працівник влаштовувався на роботу сам, без участі родини, без дотримання будь-яких традицій і жодної підтримки й захисту. У разі звільнення він часто не мав до кого звернутися по допомогу. Тому городяни, як правило, набагато більше

ОЧИМА СУЧАСНИКІВ

З опису витрат англійського робітника

Квартирна плата й розкіш [кава, чай, цукор] забирають більше третини всього заробітку... Не дивно, що часто не вистачає хліба й інших необхідних речей, і немає жодних заощаджень.

? 1. Про що свідчать витрати робітника? 2. Як ці витрати впливали на розвиток економіки країни?

Мал. 1. Вуличний торговець рибою. Лондон, XIX ст.

? Про що свідчить наявність такої професії, як вуличний торговець рибою?

турбувалися про своє майбутнє, ніж селяни. Найманого робітника було значно простіше підштовхнути на виступи протесту й навіть повстання. Із другого боку, городянин, на відміну від сільського жителя, мав більшу свободу вибору: міг змінити рід занять, переїхати до іншого міста, навіть спробувати відкрити власну справу. У всякому разі житель міста був змушений розраховувати лише на себе, що посилювало в ньому почуття *індивідуалізму*.

Індивідуалізм і прагнення розширити доходи стали прикметною рисою власників підприємств. У більшості країн буржуазія витісняла аристократію з економічного життя. Крім того, чимало представників дворянства вже не гребували відкривати фабрики, вкладати свої кошти в торгівлю. Розбагатілі буржуа хотіли продемонструвати оточуючим свої несподівані статки, купуючи будинки й карети, предмети розкоші, коштовності. Незважаючи на те що стара аристократія презирливо

ОЧИМА СУЧАСНИКІВ

З опису роботи на верфі

Існують традиції, звички та звичаї... що великою мірою визначають внутрішнє й соціальне життя майстерень, знання яких є важливим для спокою тих, хто там опинився... як технічні вміння необхідні для того, щоб отримати або зберегти роботу... Коли підмайстер приходить у майстерню, його, швидше за все, навчать «стояти на сторожі», перш ніж він дізнається назви інструментів... «Стояти на сторожі» —

дійсно важливе завдання, яке полягає в тому, щоб слідкувати за наближенням керівника або майстра та швидко й вчасно попередити робітників, які могли ледарювати або потай читати... або працювати «на себе».

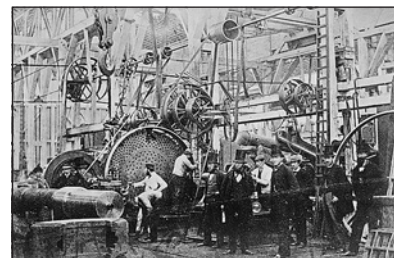
? Про які особливості праці робітників ідеться в уривку із джерела?

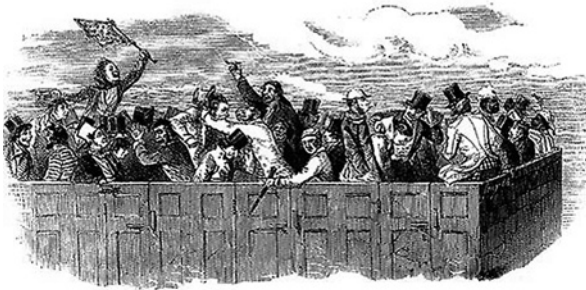
Мал. 2. Машинобудівний завод А. Борзига. Німеччина, 1847 р.

Мал. 3. Потяг Бонн — Кельн. 1844 р.

Мал. 4. Фабрика, на якій виготовляють двигуни для пароплавів.

Мал. 5. Посадка на потяг в Англії. Гравюра XIX ст.

? На гравюрі зображено посадку пасажирів на один і той самий потяг, але у вагони різного класу. Про що свідчать відмінності в одязі людей на різних частинах гравюри?

ОЧИМА СУЧАСНИКІВ

З опису салону мод у Лондоні

[Він] більше схожий на помешкання дворянина, ніж на крамницю модистки... У цих великих будинках працюють не тільки модистки й кравчині, тут є будь-які предмети жіночого одягу, немає тільки взуття. Дама приходить замовити, наприклад, весільне вбрання, або шлейф для офіційного прийому в королеви, або ранкову чи вечірню сукню. Вона виходить з екіпажу. Дверцята їй відкриває ліврейний лакей, який проводить її в так званий «головний магазин», або першу «зала для показу». Потім з'являється французенка в шовковій сукні з короткими рукавами й маленькому мереживному чепчику з довгими стрічками, що падають їй на плечі й тягнуться аж до підлоги... Як правило, цих манекенниць буває п'ять-шість... Перша «зала для показу» має довжину близько 130 футів [40 м] і ширину десь 60 [18 м]. Панелі чергуються із дзеркалами у витонченій різьбленій золоченій рамі від підлоги до стелі. Підлога вкрита дуже дорогим килимом, скажімо, бузковим або жовтим. У різних частинах кімнати розміщені прилавки з полірованого чорного дерева, прикрашені позолотою. Тут дамі демонструють багатий вибір чудових шовків та оксамиту... Вона запитує у французенки, як тканина виглядатиме при денному світлі, при світлі свічок... вона вибирає одну або дві сукні [тобто відрізи на сукню]... коли буде зручно дамі, закрійниця приїде зняти з неї мірку...

? 1. Ким могла бути дама, що відвідувала такий салон? 2. Із якою метою створювалися ці салони мод?

ПРОПОНУЄМО ОБГОВОРТИ

З опису операції із застосуванням хлороформу

Хлопчиків двох із половиною років видаляли камінь. Його за хвилину занурили в сон... Операція тривала близько 20 хвилин із кількома зондуваннями... Час від часу застосовувався хлороформ... Цей винахід — велике благо, дароване людству... Величезне щастя — жити в епоху застосування пари, електрики, а тепер ще й ефіру... Якими б видатними не були успіхи парового двигуна й електричного телеграфу, хлороформ значно їх перевершив.

? Чи згодні ви зі словами сучасника? Чому?

ОЧИМА СУЧАСНИКІВ

Із доповіді директора лондонської публічної школи

Метою вчителя має бути проведення такого навчання, яке може якнайкраще дисциплінувати здібності [хлопчиків] для завдань, що на них чекають, якими б вони не були. І для цієї мети жодна система не здається мені настільки ефективною, ніж та, що бере за основу граматичне й логічне вивчення мови та літератури Стародавніх Греції й Риму, до чого має бути доданий неабиякий обсяг знань з історії, географії та сучасних мов.

? 1. Про які особливості середньої освіти йдеться у джерелі? 2. Які шкільні предмети не згадуються в повідомленні? Чому?

Мал. 6. Омнібус в Англії. Гравюра XIX ст.

Мал. 7. Скляний палац у Мюнхені (Німеччина). 1854 р.

називала розбагатілих представників буржуазії «*ньюришами*» — новими багатіями, саме вони почали визначати зовнішній вигляд країн епохи індустріального суспільства. У містах досить помітним ставав поділ на багату й бідну частину. Квартали бідноти помітно відрізнялися від районів заможних жителів міста.

Цікаво, що зростання міст і технічний прогрес привели до несподіваних проявів рівності між городянами. У великих містах з'явився громадський транспорт — *омнібуси*, у якому всі пасажери сиділи поруч, незважаючи на доходи й походження (мал. 6). Не існувало поділу на соціальні групи і в ресторанах, які почали відкриватися у Франції. Єдиним засобом розшарування людей тепер ставала власність і її речове вираження — гроші.

Незважаючи на всі негаразди буденності простих городян, розвиток технологій поступово полегшував життя людей. Винайдення газового ліхтаря дало змогу провести освітлення в будинки та на вулиці Лондона. Щоправда, власники заводів ви-

користували газові ліхтарі для подовження робочого дня.

У містах будувалися лікарні, спеціальні служби почали стежити за санітарним станом осель. Зростала кількість шкіл не лише для багатих, але й для простих городян. Змінювався й зовнішній вигляд міст. Нові технології дозволяли зводити такі незвичайні будівлі, як Кришталевий палац у Лондоні, Скляний палац у Мюнхені (мал. 7). Прогрес скоротив відстані між різними частинами країни та навіть між окремими країнами, адже в 30-ті рр. XIX ст. був винайдений телеграф. У 1858 р. телеграфний кабель був прокладений по дну Атлантичного океану й зв'язав уже два континенти.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ

1. Чи можна стверджувати, що життя робітника XIX ст. було кращим, ніж життя селянина XVIII ст.?
2. Яким позитивним змінам у житті європейців сприяв промисловий переворот?

ТВОРЧЕ ЗАВДАННЯ

Підготуйте аналітичну записку про зміни в житті та побуті різних верств населення в XIX ст.

ІСТОРІЯ В ДОКУМЕНТАХ

Із правил проживання в прибутковому будинку

Прохрання не розглядатимуться доти, доки кожен член родини, що претендує на житло, не буде вакцинований... Крім того, у випадку інфекційного захворювання когось із мешканців його переведуть до відповідної лікарні... Коридори, сходи, туалети й вікна в них варто мити щосуботи і щодня протирати до 10-ї години ранку. Цю роботу наймачі житла мають здійснювати по черзі. Прати білизну дозволяється тільки в пральнях... Меш-

канці зобов'язані повідомляти управляючого про всі народження, смерті або інфекційні захворювання в їхніх кімнатах. Будь-який мешканець, що не дотримувався цих правил, отримує звістку про виселення...

- ? 1. Про які особливості життя в прибутковому будинку розповідає джерело? 2. Чим, на вашу думку, відрізнялося життя в міському будинку в XIX ст. та XVIII ст.?

§ 8. Велика Британія в першій половині XIX ст.

Більшу частину XIX ст. саме Велика Британія посідала провідні позиції у світі. У могутній імперії ніколи не заходило сонце, британський флот вважався найбільшим і найшвидшим. Британські товари вирізнялися дуже високою якістю й при цьому зберігали найнижчі ціни, а банки країни були найбагатшими та найнадійнішими. Чому саме Англія стала символом «довгого» століття?

Варто пригадати! 1. Чому саме в Англії розпочався промисловий переворот? 2. Що таке огорожування? Чому цей процес відбувався в Англії? 3. Що таке парламентська монархія? Які повноваження мали англійські королі?

1. Економічний розвиток Великої Британії. «Майстерня світу».

Англія була першою країною, у якій завершився промисловий переворот. Прискоренню зростання промисловості сприяли, як не дивно, наполеонівські війни. Англійські фабрики виконували великі військові замовлення не тільки для англійської армії та флоту, але й для союзників Великої Британії. Незважаючи на важку післявоєнну кризу й кризи надвиробництва, тут тривало будівництво нових заводів і фабрик (мал. 1). До середини XIX ст. основою економіки Англії було промислове виробництво, у містах проживало більше половини населення країни, а наймані робітники становили найчисленнішу верству. Особливо помітним був розвиток транспорту. Уся Англія вкрилася мережею залізниць, довжина яких складала майже 50 тис. км, на англійських верфях будувалися сотні сучасних пароплавів. Поширення залізниць та зростання морського флоту стимулювало розвиток машинобудуван-

Мал. 1. Англійське місто Манчестер у 50-ті рр. XIX ст.

ня. Постійно збільшувалася потреба в металі й кам'яному вугіллі.

Однак тривалий час галуззю економіки Англії, що розвивалася найшвидшими темпами, залишалася текстильна промисловість, передусім бавовняна. Саме продукція ткацьких фабрик становила більшу частину продукції, яку англійці продавали в Європі. Поступово зростав обсяг вивезення верстатів і готових машин. До середини XIX ст. в Англії вироблялося понад 40 % світової промислової продукції, і країну справедливо почали називати «майстернею світу».

Зростаюча торгівля з Європою, Америкою та колоніями, а часто й відверті пограбування залежних країн дали змогу Англії нагромадити значні багатства. Англійські банки стали найбільшими у світі, а валюта — фунт стерлінгів — набула статусу міжнародної. Саме у фунтах здійснювалася більша частина світової торгівлі. Національний дохід Великої Британії з кінця XVIII ст. до 1870 р. виріс у 10 разів! Англійські банкіри вкладали гроші в економіку інших країн. До середини століття Англія перетворилася на світовий фінансовий центр, «світового банкіра».

Збільшення виробництва промислової продукції сприяло зростанню внутрішньої та зовнішньої торгівлі. За першу половину XIX ст. експорт товарів з Англії виріс більше ніж удвічі. І якщо англійці завозили сировину й зерно, то вивозили готову продукцію британських підприємств.

Зв'язок із заморськими колоніями вів до створення потужного торговельного флоту. Швидкий розвиток промисловості та реформи англійського уряду дали змогу Великій Британії до 50-х рр. XIX ст. побудувати най-

більший флот у світі. Англійські кораблі перевозили не тільки свої або колоніальні товари, але й товари інших європейських країн. Англія отримала ще одне почесне звання «світового візника». У поєднанні з найбільшим у світі військовим флотом торговельний флот дозволяв англійцям стверджувати, що Британія «править морями».

У середині XIX ст. Англія стала наймогутнішою промисловою державою у світі.

2. Внутрішня політика Великої Британії.

На відміну від більшості країн Європи, в Англії прийняття найважливіших політичних рішень залежало не від монарха, а від уряду, який створював парламент. Наприкінці XVIII — у першій третині XIX ст. уряди формувалися із представників партії *торі*, у якій вирішальний вплив мали великі землевласники — лендлорди. Остаточний розгром Імперії Наполеона, незважаючи на загальну перемогу Англії, ускладнив її внутрішнє становище. Тривала війна й постійне надання грошової допомоги союзникам призвели до зростання державного боргу. Англійські фабрики втратили вигідні військові замовлення, країну заповнило дешеве континентальне зерно. Проте *торі*, у руках яких зосереджувалася влада, піклувалися насамперед про свої інтереси. Тому в 1815 р. парламент прийняв акти, що вводили високі мита на ввезення хліба в Англію (так звані «хлібні закони»), спрямовані

Остаточо змінилося сільське господарство Великої Британії. У країні майже не залишилося селян, що самостійно обробляли свої поля. Земля перебувала у власності *лендлордів*, які здавали її в оренду *фермерам*. Проте й фермери не працювали на землі самі, а наймали сезонних робітників. За рахунок упровадження нових технологій та експлуатації робітників фермерам вдалося значно підвищити врожайність. Однак повністю забезпечити себе продовольством Англія вже не могла.

на захист англійських виробників зерна. Це покращило ситуацію в сільському господарстві країни, але для найманих робітників хліб став майже предметом розкоші. Акції протесту, що спалахували, уряд жорстоко придушував.

Однак на відміну від абсолютних монархій, уряд Англії усвідомлено йшов на поступки населенню в тих випадках, коли це було можливо та якщо вимоги висувалися в мирній формі. Англійський парламент при всіх урядах був готовий проводити реформи, які хоч якоюсь мірою полегшували становище населення. Так, у 1819 р. парламент заборонив брати на роботу дітей віком молодше дев'яти років. Пізніше робочий тиждень для дітей 9—12 років скорочувався до 48 годин. І хоча зараз такі «поступки» виглядають досить дивними, у більшості країн Європи не було зроблено навіть цього.

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

«Гончі пси» океану

Незважаючи на те що XIX століття називають століттям пари, символом британської торговельної могутності стали знамениті чайні кліпери. Неймовірно швидкохідні вітрильні кораблі, що доставляли чай нового врожаю з Азії в Англію, тривалий час вигравали перегони в пароплавів. Неодноразово влаштовувалися змагання між кліперами у швидкості доставки чаю. Цікаво, що швидкохідний кліпер уперше був побудований у США, але англійці фактично вкрали конструкцію корабля та створили цілий торговельний флот із кліперів (мал. 2).

Мал. 2. Чайний кліпер «Фермопілі» (Велика Британія).

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

Робітні будинки

У 1834 р. англійський парламент прийняв новий «закон про бідних». Цим документом скасовувалася допомога бідним, яку надавали за попередніми законами, і тепер усі люди, що потребували допомоги, могли отримувати її лише в спеціальних робітних будинках. За задумом законодавців, у таких будинках створювалися найнезручніші умови для життя: їжа була бідною, чоловіки проживали окремо від своїх дружин, а діти — від матерів, вводилася особлива уніформа, а праця була дуже виснажливою, одноманітною та навіть безглуздою. Уряд сподівався, що такі жорстокі умови змусять бідняків самостійно шукати роботу, не розраховуючи на допомогу держави. Парламент домогся свого: люди за будь-яку ціну намагалися уникнути робітних будинків. Проте більшість бідняків потребували допомоги не тому, що були ледачими й не хотіли працювати (а саме так міркувала переважна частина англійських парламентарів), а тому, що власники заводів платили їм зовсім мало або ж роботи взагалі не було. Так, нужденні вимушено йшли до робітних будинків. Багато робітників вважали, що «законом про бідних» англійський уряд знімає із себе відповідальність за життя простих англійців.

Символом англійського *реформізму* стала **виборча реформа 1832 р.** Вибори в англійський парламент проходили за давно застарілими правилами, були не рівними, не таємними та, звичайно, не загальними. У середньовічних центрах, що занепали («гнилі містечка»), право голосу мали три десятка людей, проте серед них вибиралися два депутати, а деякі нові великі промислові центри взагалі не могли вибирати парламентарів. Партія торі намагалася зберегти існуючі правила, тому що саме її прихильники (лендлорди) контролювали більшість «гнилих містечок», але англійська промислова буржуазія все голосніше вимагала допустити її представників у парламент. Багато бідняків також бажали парламентської реформи, оскільки сподівалися, що представники великих міст скасують «хлібні закони».

У 1832 р. до влади прийшов уряд *vigiv*, який за допомогою короля, що їх підтримав, домогся прийняття парламентської реформи. Частина «гнилих містечок» було ліквідовано, в інших зменшено кількість депутатів; можливість обирати своїх представників отримали великі промислові центри. Насправді право голосу мав тільки кожен шостий англієць,

тому що зберігався майновий ценз і залишалося ще багато «гнилих містечок». Однак реформа засвідчила, що від уряду можна домогтися поступок у багатьох питаннях, і для цього не обов'язково йти шляхом революцій.

Незважаючи на стрімке економічне зростання, становище більшості англійських робітників залишалося дуже тяжким. Економічна криза 1836 р. вкрай погіршила його: багатьох працівників було звільнено, а тим, хто зберіг робоче місце, знизили заробітну плату. У Лондоні виник рух, учасники якого почали збирати підписи під зверненням до парламенту (хартією), де вимагали введення загального виборчого права. Прихильників цього руху стали називати **чартистами**. На відміну від інших країн, англійські робітники вірили, що парламент, у якому будуть представлені пролетарі, поліпшить їхнє становище.

У 1839 р. хартія, що назбирала понад мільйон підписів, була подана до парламенту. Депутати більшістю голосів відхилили вимоги. У відповідь почалися масові заворушення, які уряд жорстоко придушив. Лідери чартистів не зважилися закликати народ до повстання, оскільки сподівалися на поступки парламенту. У 1842 р. до парламенту надійшла друга хартія, під якою підписалися понад 3 млн осіб. Цього разу вимоги чартистів були більш категоричними. Проте парламент знову відкинув прохання народу, що викликало масштабний страйк, який супроводжувався зіткненнями із поліцією. Як і раніше, виступи чартистів було приборкано, а їхніх лідерів заарештовано. У 1848 р. до розгляду парламенту робітники представили третю хартію, яку підписали вже близько 5 млн осіб, але вона так само не мала успіху. Незважаючи на те що основні вимоги чартистів не були виконані, парламент усе ж таки пішов на деякі поступки. Наприклад, робочий день для жінок і дітей був обмежений десятьма годинами.

Одночасно із чартистським рухом у парламенті Англії загострилася боротьба між різними групами депутатів щодо питання про «хлібні закони». За їх скасування виступали прихильники політики *фрітрейдерства* — вільної торгівлі з іншими країнами без мит та інших платежів. Проте поки сама Велика Британія обмежувала ввезення закордонного зерна, годі було вимагати зняття мит на англійські товари в інших країн. Проти «хлібних

ЛЮДИ, СПРАВИ, ІДЕЇ

«Вікторіанська» Англія

Символом Великої Британії XIX ст. стала королева **Вікторія**, що правила з 1837 до 1901 р. (мал. 3). Тривале й досить спокійне правління королеви було епохою найвищої могутності Британської імперії, часом, коли країна дійсно «правила морями». Королева значно менше за своїх попередників втручалася у справи уряду, хоча могла жорстко відстоювати власні інтереси, аж до відставки прем'єр-міністра. У мирні роки «вікторіанської епохи» склався особливий спосіб життя вищих і середніх верств міського населення Англії. У побуті закріпилося багато технічних нововведень, які полегшили життя в місті. Сформувалися стандарти поведінки чоловіків і жінок у суспільстві.

Мал. 3. Королева Вікторія (1837—1901 рр.). 1887 р.

законів» виступала й англійська біднота, для якої хліб був дуже дорогим. Останньою краплею став жадливий голод в Ірландії, викликаний загибеллю врожаю картоплі, а дешево зерно із-за кордону завозити заборонялося. У 1846 р. «хлібні закони» нарешті були скасовані за пропозицією частини партії торі, що привело до розколу партії.

50—60-ті рр. XIX ст. стали періодом найвищого розквіту Великої Британії. У внутрішній політиці остаточно сформувалися дві партії: на основі торі виникла Консервативна партія, а на основі вігів — Ліберальна. Більшу частину часу при владі залишалися ліберальні уряди, що проводили політику фрітрейдерства. Були скасовані обмеження «Навігаційного акта» на перевезення товарів іноземними суднами, упорядковані й знижені мита. Тепер Велика Британія могла вимагати й від інших країн зняття обмежень на продаж англійських товарів. Маючи перевагу в промисловому виробництві, розвитку торговельного флоту й банківській системі, Англія не боялася конкуренції. Принцип вільної торгівлі на десятиліття забезпечив країні першість у світовій торгівлі.

У внутрішній політиці посилилася боротьба між лібералами, лідером яких був **Вільям Гладстон** (1809—1898), і консерваторами, на чолі

яких стояв **Бенджамін Дізраелі** (1804—1881). Саме В. Гладстон у 60-ті рр. XIX ст. запропонував провести чергову парламентську реформу, що збільшувала кількість виборців. Парламент відхилив пропозицію лібералів. Проте консерватори, що прийшли до влади в 1867 р., на наполегливу вимогу Б. Дізраелі здійснили ще більш радикальну реформу. Було зменшено кількість «гнилих містечок», а виборчий ценз знижено настільки, що право голосу отримала не тільки дрібна буржуазія, але й кваліфіковані робітники.

Незважаючи на те що більшість британців ще не могла голосувати, парламент показав свою здатність іти на поступки. Робітники бачили, що законні методи боротьби в Англії можуть мати успіх, на відміну від більшості держав континентальної Європи. Десятиліття економічного зростання викликало значне збільшення доходів не лише буржуазії, але й частини робітників. У 1868 р. більшість англійських робітничих профспілок — **тред-юніонів** — об'єдналися в Британський конгрес тред-юніонів, що висував економічні вимоги.

Політика реформізму (поступок) англійських урядів дала змогу Англії уникнути революційних потрясінь у XIX ст.

3. Зовнішня політика Англії. Британська колоніальна імперія.

Перемога над наполеонівською Францією перетворила Велику Британію на найсильнішу державу світу. Зростання промислового виробництва й швидке впровадження технічних нововведень забезпечували збереження цієї пере-

ваги протягом століття. Острівне положення Англії дозволяло утримувати невелику професійну армію та вкладати кошти в посилення флоту. Крім того, колоніальне золото в британських банках завжди допомагало знаходити

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

Атака легкої бригади

У Кримській війні під час битви під Балаклавою в 1854 р. російським військам вдалося захопити в англійців кілька гармат. Командувач британців лорд Раглан наказав кавалерійській легкій бригаді, що складалася переважно із представників англійської знаті, відбити зняряддя. Місцевість для атаки було вибрано вкрай невдало: вона із трьох боків прострілювалася російською піхотою та артилерією на пагорбах. Незважаючи на очевидну небезпеку, легка бригада сміливо кинулася в атаку. Проїшовши крізь вогонь російських військ, що розгубилися від такого натиску, бригада прорвалася до артилерійської батареї, але була контратакована російською кавалерією. Під час відступу бригада потрапила під вогонь російських артилеристів і стрільців та зазнала значних втрат. Атака легкої бригади залишилася в історії і символом стійкості й мужності британців, і символом бездарного командування (мал. 4).

Мал. 4. Атака легкої бригади під Балаклавою. 1854 р.

сухопутних союзників, чиї піхотні війська були готові загинути в битвах за славу власних жадібних правителів і британської корони. Сутність англійської політики щодо Європи влучно описав багаторічний міністр закордонних справ лорд Палмерстон: *«У нас немає незмінних союзників, у нас немає вічних ворогів. Лише наші інтереси незмінні й вічні, і наш обов'язок — дотримуватися їх».*

Щодо Європейського континенту Англія проводила політику боротьби з найсильнішою державою. У першій половині XIX ст. такою державою була Російська імперія. Підсумком їх протистояння стала **Кримська війна 1853—1856 рр.**, у якій Англія, Франція та їхні союзники виступили на боці Османської імперії. Незважаючи на поразку Росії, цю війну не можна назвати успіхом зовнішньої політики Великої Британії. Острівна країна впер-

ше за багато років використала сухопутні війська в Європі, і не дуже вдало. Англійці демонстрували скоріше нерозважливу мужність і дисципліну, ніж тактичні та стратегічні вміння.

Проте європейська політика мала для Великої Британії менше значення, ніж розширення колоніальних володінь і зміцнення світового впливу. У 1838 р. британські війська з Індії вторглися в Афганістан, прагнучи розширити свої володіння й уберегти Індію від можливих загроз із боку Російської імперії. Ця кампанія, незважаючи на деякі успіхи англійців, закінчилася невдало, і Афганістан зберіг незалежність.

Перлиною британської корони вважалася Індія, яка перебувала під владою не стільки Англійської держави, скільки британської *Ост-Індської компанії*. Англійці, використовуючи національні й релігійні суперечності народів півострова Індостан, могли досить незначними силами контролювати величезні території та численне населення. Проте в **1857—1859 рр.** в Індії спалахнуло повстання **сипаїв** — англійських колоніальних військ, набраних із місцевих жителів. Повстання було придушене з нечуваною жорстокістю, але англійський уряд урахував причини бунту сипаїв. Було ліквідовано владу Ост-Індської компанії, в Індії вводилося пряме англійське правління.

Англійська влада використовувала колонії не лише як джерела сировини й ринки збуту. У Канаду й Австралію виїжджали самостійно та вивозилися силою десятки тисяч жителів Великої Британії. У такий спосіб Англія не тільки освоювала нові землі, але й позбувалася «зайвого» населення, бідняків і безробітних. Поступово в деяких володіннях Англії кількість білого населення перевищила кількість місцевих жителів, які відтіснялися до неродючих районів і частково знищувалися. У таких «білих», або «переселенських», землях колоністи створювали органи самоврядування та із часом починали вимагати більшої самостійності від метрополії. Британська влада, що пам'ятала гіркий досвід невдалої війни зі США, була готова йти на поступки. У **1867 р.** Канада першою отримала від Британії право на самоврядування, згодом назване *домініоном*.

Використовуючи свою економічну й військово-морську перевагу, Велика Британія в середині XIX ст. перетворилася на найбільшу колоніальну імперію. Саме колонії надалі стали основою розвитку Англії.

ЗАПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

1. Які чинники вплинули на завершення промислового перевороту в Англії? 2. Які переваги могла отримати Велика Британія від свого статусу «світового банкіра» та «світового візника»? 3*. До середини 20-х рр. XIX ст. в Англії заборонялося вивозити за кордон машини, але потім цю заборону було скасовано. Чому? 4. У чому, на вашу думку, полягала сутність протистояння лібералів

і консерваторів в англійському парламенті? 5. Чому теорія фрітрейдерства здобула в Англії підтримку саме в середині XIX ст., а не раніше? 6. Чому рух чартистів в Англії не переріс у революцію? 7. Чому в зовнішній політиці християнська Англія частіше підтримувала мусульманську Туреччину, а не інші християнські країни Європи?

ІСТОРІЯ В ДОКУМЕНТАХ

Із другої хартії чартистів (1842 р.)

Ваші прохачі шкодують, що робочі години, особливо фабричних робітників, перевищують усі межі людської витривалості, а заробітна плата за працю в задушливих, нездорових умовах майстерень недостатня для підтримання тілесних сил... Ваші прохачі звертають увагу високоповажної палати на голодну заробітну

плату землеробського робітника та сповнені обурення й жаху, побачивши мізерні заробітки тих, праця яких дає головний предмет харчування для всієї нації...

? 1. Охарактеризуйте вимоги чартистів. 2. Чи можна вважати чартистів революціонерами? Чому?

§ 9. Франція, німецькі держави, Австрійська імперія у 20—40-х рр. XIX ст.

На Віденському конгресі країни — переможниці Наполеона спробували зупинити хід європейської історії, скасувавши більшість революційних змін. Священний союз був створений саме для того, щоб протидіяти новим революціям. Проте історія показала, що монархи вже не могли повністю контролювати не тільки чужі, але й власні народи.

Варто пригадати! 1. Назвіть причини «ста днів» Наполеона. 2. Які наслідки мав Віденський конгрес для Австрії та Пруссії? (§ 4)

1. Режим Реставрації та Липнева революція.

Поразка Наполеона під Ватерлоо дозволила Людовіку XVIII вдруге повернутися до влади у Франції. Полки й піхотні корпуси королівської армії, які переходили на бік скинутого імператора, переконали Бурбонів, що повна реставрація (відновлення) «старого порядку» у Франції неможлива. Дворяни, що повернулися, не могли відмовитися від особистої помсти: з армії було звільнено багато наполеонівських офіцерів, активних учасників революції заарештовували та навіть засуджували до страти. Проте влада так і не зважилася повернути дворянам землі й інше майно. Крім того, король дотримувався *Хартії 1814 року*, що обмежувала його владу.

Після короткого спалаху контрреволюційного терору уряд провів низку ліберальних

реформ: було збільшено кількість виборців, прийнято закон про друк, під контроль парламенту поставлено бюджет країни, до королівського двору допустили нове наполеонівське дворянство. У цих діях уряд спирався на короля й депутатів — прибічників конституційної монархії. Їм протистояли депутати-ультрароялісти — прихильники відновлення абсолютної монархії, яких підтримував брат короля.

За часів правління Людовіка XVIII стабільність в управлінні країною ще вдавалося зберігати. Однак після смерті монарха в 1824 р. новим королем став його брат **Карл X** (1824—1830 рр.), прихильник ультрароялістів. Новий правитель не приховував свого невдоволення обмеженням влади короля та прагнув розширити свої повноваження. Проте більшість

Мал. 1. Країни Європи в 1815—1847 рр.

населення країни, у тому числі буржуазія, виступали проти посилення королівської влади й розширення прав дворянства. Із кожними виборами до нижньої палати парламенту представники ліберальної опозиції отримували все більше місць. На виборах 1830 р. вони здобули більшість у палаті представників. Поразка ультрароялістів змусила короля перейти до рішучих дій.

26 липня 1830 р. Карл X підписав укази (ордонанси) про розпуск палати депутатів, зменшення числа виборців і значне обмеження свободи слова.

Такі заходи короля стали приводом до нової революції у Франції. Уже 27 липня 1830 р. в Парижі спалахнуло повстання, до якого закликали журналісти й депутати. У місті з'явилися барикади, на бік революції перейшла частина солдатів (мал. 2). Загони повсталих очолив герой революції 1789 р. Ж. Лафает. Уже на третій день місто опинилося в руках революціонерів, Карл X утік і невдовзі зрікся престолу.

За три дні влада Бурбонів, установлена на багнетах антинаполеонівської коаліції, впала.

2. Липнева монархія Луї-Філіппа I.

Депутати побоювалися, що паризька біднота, яка брала активну участь у Липневій революції, вимагатиме встановлення республіки, тому поспішили посадити на трон родича Бурбонів Луї-Філіппа Орлеанського. Новий монарх був проголошений королем Франції **Луї-Філіппом I** (1830—1848 рр.).

Перші десять років після революції нова влада придушувала виступи своїх супротивників, які прагнули скинути Луї-Філіппа I. Повстання час від часу піднімали прихильники і Республіки, і Бурбонів, і Наполеона. Однак вони не підтримували одне одного, тому королю вдалося впоратися з ними поодиночі. Поліпшення економічної ситуації наприкінці 30-х рр. XIX ст. дало змогу стабілізувати становище в країні.

Правління короля Луї-Філіппа Орлеанського, яке називають *Липневою монархією*, стало епохою панування великої буржуазії, адже й сам король не був далеким від фінансових операцій. Збільшилася кількість виборців за рахунок представників буржуазії, було від-

новлене місцеве самоврядування, значно розширені права преси, обмежений фінансовий вплив католицької церкви. Проте влада відмовлялася йти на зниження або скасування майнового цензу, тим самим не допускаючи до виборів дрібну буржуазію та робітників. Натомість один із королівських міністрів Ф. Гізо звернувся до народу із закликом: «Збагачуйтеся!». Малося на увазі, що розбагатілий француз уже міг подолати майновий ценз і брати участь у виборах.

Гасло «Збагачуйтеся!» можна вважати девізом правління Луї-Філіппа I.

Французька влада дійсно прагнула створити умови для розвитку економіки. У країні прискорилися темпи промислового перевороту, значно збільшилася кількість заводів і фабрик, виріс обсяг зовнішньої торгівлі. Уряд багато уваги приділяв будівництву залізниць, каналів. Поступово зростало число виборців, але поліпшення життя стосувалося насамперед великої буржуазії. Робітники, найняті на нові заводи й фабрики, продовжували отримувати мізерну платню.

Свідченням вкрай тяжкого становища стали повстання ткачів у Ліоні. Гаслом першого Ліонського повстання в **1831 р.** став девіз «Жити працюючи — або вмерти борючись!» (мал. 3). Влада придушила виступ, але була змушена піти на деякі поступки. Повстання **1834 р.** закінчилося сутичками в місті між

ЛЮДИ, СПРАВИ, ІДЕЇ

Король-громадянин

Луї-Філіпп Орлеанський, незважаючи на належність до молодшої гілки королівської династії Бурбонів, повністю підтримав Велику французьку революцію 1798 р. Він, як і його батько, відмовився від усіх титулів і взяв прізвище Егаліте («рівність»). Луї-Філіпп вступив у Національну гвардію, Якобінський клуб і взяв участь у битві під Вальмі проти інтервентів. Проте через зраду генерала Ш. Ф. Дюмур'є Республіці Луї-Філіппу довелося втекти із країни, хоча у змові він особисто участі не брав. У роки Реставрації Бурбонів він приїхав у Францію та повернув собі більшу частину фамільної власності. При цьому Луї-Філіпп не приховував своїх ліберальних поглядів і негативного ставлення до реакційних дій ультракоролівців. Його будинок став одним з основних місць зустрічей ліберальних опозиціонерів. Ставши королем, Луї-Філіпп намагався дотримуватися законів країни без обмеження основних свобод громадян, незважаючи на численні повстання й замаху на нього. При цьому Луї-Філіпп, як справжній буржуазний король, не забував про примноження своїх особистих статків. Із віком Луї-Філіпп помітно погладшав, за що отримав уже інше прізвище — «король-груша».

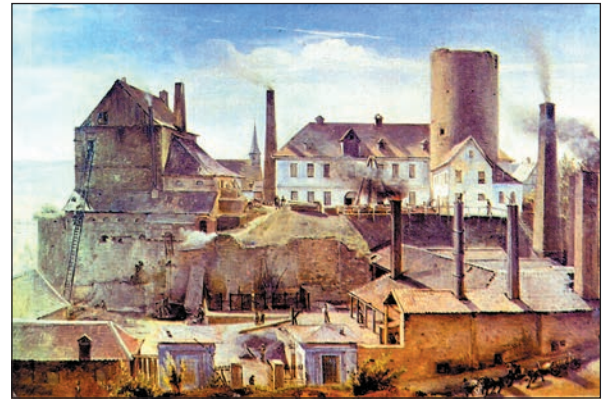

Мал. 2. Барикади в Парижі 27 липня 1830 р.

Мал. 3. Повстання ліонських ткачів. 1831 р.

Мал. 4. Механічні майстерні в замку Веттер (Німеччина).

робітниками та армією. Повсталі висували тепер не тільки вимоги підвищення заробітної плати, але й гасла проголошення республіки. Незважаючи на те що повстання було придушене за допомогою артилерії, робітничий рух набирив сили.

У 40-ві рр. XIX ст. у суспільстві Франції посилювалася вимога введення загального виборчого права, почали виникати численні під-

пільні соціалістичні організації. Проте король та уряд не збиралися задовольняти вимоги народу. Крім того, уряди в ті часи проводили консервативну політику, у колах влади панувала *корупція* — навіть міністри не приховували, що продають державні посади.

До кінця 40-х рр. XIX ст. у Франції посилювалося невдоволення Липневою монархією, яка діяла тільки в інтересах великої буржуазії.

3. Німецькі держави. Посилення Пруссії.

Рішення Віденського конгресу закріпили роздробленість німецьких земель, але наполеонівська епоха не минула для них безслідно. Значно збільшило свої території Королівство Пруссія, що отримало німецькі землі на заході. Кількість німецьких держав була зменшена, більшість із них увійшла в **Німецький союз**, у якому домінувала Австрійська імперія. Однак Пруське королівство, що значно посилювалося після війн із Наполеоном, поступово почало боротьбу з Австрією за верховенство в німецьких землях. У **1834 р.** був створений **Німецький митний союз** із частини німецьких держав на чолі з Пруссією. Незважаючи на протидію Австрії, союз давав змогу розширити торгівлю між німецькими землями та підвищував вплив Пруссії.

На початку «довгого» століття в німецьких землях розпочався промисловий переворот. Особливо активно машини впроваджувалися в західних провінціях Пруссії (мал. 4). Сильний поштовх розвитку промисловості дало будівництво залізниць, що активізувалося в 30—40-х рр. XIX ст. Поширення залізничного

будівництва сприяло швидкому зростанню вугільної та металургійної промисловості, машинобудування. Незважаючи на високі темпи збільшення кількості фабрик, робочих місць усе одно не вистачало. Тому жителі німецьких держав масово емігрували за кордон.

Ще під час наполеонівських війн у Пруссії, а потім і в деяких інших німецьких державах були проведені аграрні реформи. Селяни отримали особисту свободу, але земля залишилася в руках поміщиків, яких у Пруссії називали *юнкерами*. Юнкерські господарства поставляли сільськогосподарську продукцію в міста, що швидко зростали, на поміщицьких ділянках працювали безземельні батраки.

Економічне зростання німецьких держав гальмувалося роздробленістю країни та феодалними пережитками. Навіть Німецький митний союз не міг усунути всі бар'єри на шляху переміщення товарів і робочої сили.

До середини XIX ст. стало очевидним, що роздробленість країни стримує розвиток економіки Німеччини.

Розвиток промисловості привів до збільшення кількості буржуазії та робітничого класу. Представники німецької буржуазії активно пропагували ідеї об'єднання країни. У німецьких землях зростало прагнення національної єдності німців. Спочатку влада Пруссії досить прихильно ставилася до національного руху за об'єднання. Особливу популярність ці ідеї завоювали серед студентської молоді, що створювала свої організації в університетах, користуючись досить ліберальними законами.

4. Австрійська імперія.

У 1804 р. на місці володінь австрійських Габсбургів була проголошена Австрійська імперія. Участь у численних наполеонівських війнах завдала імперії значних втрат, однак за рішенням Віденського конгресу Австрія повернула собі майже всі землі. Австрійська імперія зберегла одне з провідних місць у загальноєвропейській політиці та була однією з учасниць Священного союзу.

Внутрішню й зовнішню політику імперії в першій половині XIX ст. визначав блискучий дипломат і політик **Клеменс Меттерніх** (1773—1859) (мал. 5). У зовнішній політиці він робив усе можливе, щоб зберегти існуючі європейські абсолютні монархії. Його консервативні, навіть реакційні заходи стали основою всієї загальноєвропейської політики. Особливу увагу К. Меттерніх приділяв збереженню роздробленості Німеччини та Італії. Він зумів переконати пруського короля зупинити ліберальні реформи, які, на його думку, могли призвести до революції. Повстання в Італії придушувалися з надзвичайною жорстокістю. К. Меттерніху дійсно вдалося більше ніж на 30 років зупинити революційні та об'єднавчі процеси в Центральній Європі.

У внутрішній політиці Австрії зберігався такий самий консервативний курс, як і в зовнішній. Багато прогресивних реформ епохи Марії Терезії та Йосипа II були згорнуті або скасовані. У країні суворо контролювалася преса, заборонялося чимало творів німецьких авторів. Зберігався сильний вплив католицької церкви, держава переслідувала вільнодумство. Противники консервативного курсу зазнавали гонінь і незаконно утримувалися у в'язницях. Імператор **Франц I** (1804—1835 рр.) особисто стежив за покаранням для політичних в'язнів (мал. 6).

Така політика викликала невдоволення Австрії та Росії, а також консервативних кіл Пруссії. Після вбивства німецьким студентом у 1819 р. відомого драматурга й романіста **Августа фон Коцебу** (1761—1819), якого вважали російським шпигуном, політика Пруссії змінилася. Ліберальні реформи були припинені, обмежена свобода університетів. Пруські королі стали підтримувати Австрію в її прагненні заборонити будь-які реформи та зміни.

Метою консервативної політики австрійського уряду було збереження феодальних порядків у країні, тому вона гальмувала розвиток економіки. Хоча в 30—40-х рр. XIX ст. в Австрії розпочався промисловий переворот, промисловість розвивалася дуже повільно й лише в деяких частинах імперії. Так, у самій Австрії та Чехії будувалися нові промислові підприємства, але на інших територіях країни їх майже не було. Селяни різною мірою залишалися залежними від феодалів і потерпали від малоземелля, тому не могли піти працювати на підприємства й стати покупцями промислової продукції. Незважаючи на деякі позитивні зміни, австрійська економіка все більше відставала від провідних країн Західної Європи.

Найважливішим завданням внутрішньої політики К. Меттерніх вважав збереження єдності імперії, яка складалася з десятка різних народів. При цьому власне австрійці становили лише 25 % населення. Найкраще австрійський спосіб управління описав сам імператор Франц I: «Мої народи чужі один одному: тим

Мал. 5. Австрійський канцлер Клеменс Меттерніх.

Мал. 6. Австрійський імператор Франц I.

Мал. 7. Церква в Естергомі (Угорщина).

краще. Вони не хворіють одночасно на ті самі хвороби... Я ставлю угорців в Італію, італійців в Угорщину, кожен стереже свого сусіда. Вони не розуміють і ненавидять одне одного. Із їхньої неприхильності народжується порядок, із їхньої ворожнечі — загальний мир».

Проте в XIX ст. вже було неможливо весь час ефективно використовувати політику «розділяй і володарюй». Велика французька революція сприяла розвитку національних ідей у Європі. Національне відродження охопило й більшість народів Австрійської імперії. В історії Австрії 30—40-ві рр. XIX ст. отримали назву «передберезневий період» — час сплеску національно-політичних рухів.

Особливо активно національний рух розвивався в **Угорському королівстві**, у якому угорських лібералів підтримувала навіть частина дворянства. Становище угорської опозиції полегшувалося тим, що в їхній країні зберігалися власні органи управління, які не повністю залежали від імперської влади. Однак і всередині національної опозиції виникло дві течії: *ліберальна* та *радикальна*.

Представник лібералів граф **Іштван Сечені** виступав за скасування феодальних порядків і розвиток економіки, але був проти відділення Угорщини від Австрійської імперії.

ЗАПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

1. Розкрийте причини та охарактеризуйте наслідки революції 1830 р. у Франції. 2. Чому Липнева революція у Франції тривала лише три дні? 3*. Порівняйте політику Наполеона I та Луї-Філіппа I. 4. Чому уряди Липневої монархії не йшли на поступки вимогам про введення загального виборчого права?

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

Труднощі походження

У багатомовній і багатонаціональній Австрійській імперії століттями відбувалося змішання народів. Тому участь у тому чи іншому національному русі залежала не тільки від походження, але й від особистого вибору людини. Так, наприклад, один із лідерів угорського національного руху Лайош Кошут по батьковій лінії походив від слов'янського словацького роду. Його мати була німкеню, а рідний дядько — прихильником словацького національного відродження.

Один із лідерів радикалів, адвокат і журналіст **Лайош Кошут** (1802—1894) відстоював повну демократичну перебудову Угорщини, введення основних демократичних прав і свобод, незалежність країни від Австрійської імперії. Учасникам національного руху вдалося підвищити статус угорської мови у своїх землях, але інтереси інших народів, що населяли Угорщину, не були враховані.

Національне піднесення охопило й численні слов'янські народи Австрійської імперії. Продовжували діяти чеські «будителі», що виступали за розвиток чеської мови та культури. Багато прихильників чеського й словацького національного відродження підтримували ідею об'єднання всіх слов'ян Австрії в боротьбі з німецьким та угорським гнобленням. Популярними серед південних і західних слов'ян ставали також ідеї **панславізму**, тобто об'єднання всіх слов'янських народів у єдину національну та політичну спільність.

Австрійська влада переслідувала представників і угорських, і румунських, і слов'янських національних рухів, не бажаючи йти навіть на найменші поступки в рішенні національного питання.

Консервативна політика австрійської влади зумовила збереження в імперії феодальних порядків і національного гноблення.

5. Чому пруські королі не докладали зусиль для об'єднання Німеччини? 6. Який вплив на розвиток економіки німецьких земель мав Німецький митний союз? 7. Чому Австрія виступала проти об'єднання Німеччини? 8*. Чому саме в Угорщині виник потужний національний рух?

ІСТОРІЯ В ДОКУМЕНТАХ

Із виступу представника французької опозиції (1847 р.)

Не будемо перекладати відповідальність за недоліки сучасної політики на цю славу [Липневу] революцію... Будемо відвертими, не один лише уряд винний у всьому цьому. Чи не є ми самі власними хазяями?.. Виборці, це до вас я звертаюся! Подивимося на самих себе: не будемо нерозумно звертатися до причин, які не є справжніми причинами зла; зло — у нас самих; зло — у політичній байдужості; зло — у наших політичних уподобаннях, зло — в інстинктивному й збереженому за звичкою від часів самодержавства відчуженні

від істинних умов свободи! Франція ще може сама мати у своєму розпорядженні власну долю, і будь-який розпач, так само, як і будь-який нерозумний гнів, має завдати їй шкоди. І саме внаслідок цього нехай мені буде дозволено, повертаючись до цього нового та, я сподіваюся, остаточного встановлення суверенітету нації... проголосити: «Так, назад до Липневої революції!»

? 1. Що критикується у виступі? 2. Як ви розумієте гасло, виголошене наприкінці промови?

§ 10. Революція 1848 р. у Франції. Друга республіка та Друга імперія

У 1848 р. Франція вкотре довела, що вона визначає політичний розвиток Європи. Країна вперше у світі продемонструвала кривавий розкол між революціонерами. Крім того, французи показали приклад того, як у результаті антимонархічного повстання до влади може прийти новий король.

Варто пригадати! 1. Чому революція 1830 р. не привела до проголошення республіки? 2. Чому Луї-Філіппа називали «король-банкір»?

1. Причини та початок революції.

Режим Липневої монархії майже не зберігав феодальних пережитків і проводив буржуазну політику. Однак ця політика забезпечувала інтереси лише частини буржуазії, а основна маса населення була позбавлена права голосу й можливості впливати на життя в країні. Численні вимоги скасування виборчого цензу влада завжди рішуче відкидала. Поки економічна ситуація в країні була стабільною, король міцно тримав владу у своїх руках, дозволяючи навіть широку свободу слова.

Проте в другій половині 40-х рр. XIX ст. неврожай призвели до значного зростання цін на продовольство, і стабільність похитнулася. Населення, особливо робітничі квартали Парижа, відкрито виражали своє невдоволення. Цим і скористалася опозиція, яка складалася з ліберальних республіканців, що об'єднувалися навколо газети «Насьйональ», і радикалів, що видавали газету «Реформа».

У 1847 р. представники опозиції розпочали «бенкетну кампанію» (мал. 1). Вони проводи-

ли великі відкриті застілля, на яких проголошували політичні вимоги, передусім щодо зміни виборчого закону. Такі застілля відвідували сотні й навіть тисячі людей. Іноді це перетворювалося на акції відкритої непокори владі. На початку 1848 р. уряд заборонив проведення великого бенкету. Незважаючи на те, що ор-

Мал. 1. Бенкет французької опозиції. Середина XIX ст.

Мал. 2. Лідери Тимчасового уряду відмовляються визнати червоний прапор як прапор Республіки.

ганізатори кампанії не з'явилися на бенкет, тисячі парижан розпочали політичну маніфестацію. Уряд віддав наказ розігнати незаконні збори, але Національна гвардія відмовилася це робити. Наляканий король відправив у відставку уряд Ф. Гізо, і натовп парижан вийшов на вулиці міста. Несподівано охорона будинку міністерства закордонних справ, у якому розміщувалася резиденція Ф. Гізо, відкрила вогонь по людях. У відповідь Париж повстав.

24 лютого повсталі парижани, підтримані Національною гвардією, рушили на штурм королівського палацу Тюїльрі. Луї-Філіпп зрікся престолу на користь свого онука та втік із міста. Повсталі захопили королівський палац, витягли трон та урочисто спалили його на площі Бастилії.

У той самий час палата депутатів, що боялася народу не менше за короля, уже готувалася призначити новим правителем онука Луї-Філіппа I. Проте юрба парижан увірвалася на засідання й почала вимагати проголошення республіки. Більшість депутатів розбіглася, але інші рушили до паризької ратуші, де створили Тимчасовий уряд, що складався з поміркованих республіканців і радикалів. Уперше в історії світу до уряду увійшов соціаліст **Луї Блан**

2. Тимчасовий уряд і Червене повстання.

Домігшись проголошення республіки, радикали почали вимагати від Тимчасового уряду виконати вимоги робітників про гарантії права на працю. Незважаючи на те що більшість уряду виступала проти пропозицій радикалів і соціалістів, він був змушений погодитися на умови озброєного натовпу. Була створена комісія

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

Перший постріл

У ніч із 23 на 24 лютого 1848 р. в Парижі раптом розпочалася стрілянина. За офіційною версією революціонерів, солдати відкрили вогонь по беззахисному народу, що мирно ходив вулицями Парижа. Насправді «мирна» юрба була непогано озброєна й рушила пізньої ночі до будинку міністерства з гаслами «Геть Гізо!», який і так уже був відправлений у відставку. Солдати, що охороняли будинок міністерства, заблокували підходи до нього, але стріляти не починали. Веліся переговори між армійським полковником і ватажками натовпу — національними гвардійцями. Саме під час переговорів пролунав перший постріл, який поранив солдата. У відповідь армія відкрила вогонь, у результаті чого загинуло 16 демонстрантів. Тіла загиблих почали возити вулицями Парижа, закликаючи народ до повстання. Лідери опозиції, які до цього часу не брали участі в протестах, раптом їх очолили.

(1811—1882) і представник робітників **Олександр Альбер** (1815—1895).

Однак поміркована більшість в уряді не поспішала проголошувати республіку, стверджуючи, що це можуть зробити лише спеціально скликані Установчі збори. 25 лютого демонстрація паризьких робітників, небезпідставно боячись обману (як це сталося в 1830 р.), оточила ратушу й зажадала негайного встановлення республіки. Тимчасовий уряд погодився на їхні вимоги, але відмовився замінити триколовий прапор Франції на червоний прапор робітничого руху із часів повстання ліонських ткачів (мал. 2). Замість цього до французького триколову прикріпили червону розетку. Незабаром були оголошені вибори до Установчих зборів, що ґрунтувалися на загальному праві голосу для чоловіків, які досягли 21 року.

Активні дії радикалів і робітників Парижа не тільки привели до падіння Липневої монархії, але й дозволили проголосити республіку.

з робітничого питання на чолі з Луї Бланом (*Люксембурзька комісія*). Під її впливом уряд скоротив робочий день у Парижі до 10 годин, а в провінції — до 11 годин та знизив ціни на хліб. 26 лютого 1848 р. Тимчасовий уряд частково виконав обіцянку гарантувати населенню право на працю — були створені **«національні**

майстерні». Будь-який безробітний француз міг прийти до такої майстерні й отримати роботу, за яку платили два франки на день. Буржуазна більшість Тимчасового уряду рішуче заперечувала гарантії права на працю, адже загроза безробіття давала змогу легко знаходити робітників, що працювали за мінімальну оплату. Тому «національні майстерні» навмисно організовувалися дуже незручно: робітники займалися переважно грабарством, робота була не щодня, а оплата праці поступово знижувалася. Крім того, уряд увів спеціальний 45%-й податок на землевласників та орендарів, заявивши селянам, що гроші підуть на розвиток «національних майстерень».

У квітні відбулися вибори в Установчі збори, на яких перемогли представники ліберальних республіканців, за ними йшли монархісти. Селянство, незадоволене новим податком, не проголосувало за радикалів і соціалістів. Установчі збори обрали Виконавчу комісію із п'яти осіб, до якої увійшли противники поступок робітникам. У зовнішній політиці збори заявили про підтримку революційних рухів у Європі. 15 травня 1848 р. радикали й соціалісти провели масштабну демонстрацію робітників. Демонстранти заявили про розпуск Установчих зборів та оголосили про формування нового уряду, але частини Національної гвардії розігнали демонстрантів і заарештували лідерів робітників.

21 червня Установчі збори розпустили «національні майстерні» та запропонували безробітним ставати до лав армії або їхати на осушення боліт у провінцію. У відповідь **23 червня 1848 р.** в передмістях Парижа спа-

Мал. 3. Барикади під час Червневого повстання 1848 р.

лахнуло повстання робітників. Вулиці міста знову перекрили барикади, парижани під керівництвом бригадирів «національних майстерень» створили збройні загони (мал. 3).

Установчі збори передали всю владу генералу **Луї Кавеньяку** (1802—1857), якому було доручено придушити повстання. Позбавлені єдиного керівництва, робітники не могли довго протистояти частинам регулярної армії та Національної гвардії. До 26 червня був узятий останній оплот опору робітників — Сент-Антуанське передмістя. Солдати сотнями розстрілювали робітників без суду й слідства. Усього загинуло понад 11 тис. осіб, більше ніж 10 тис. повсталих було заарештовано.

Червене повстання засвідчило остаточний розрив між французькою буржуазією та робітниками.

3. Друга республіка.

Розгромивши повстання, Установчі збори скасували обмеження робочого дня, розпустили «національні майстерні» в провінції. Восени було прийнято конституцію Другої республіки, що була витримана в демократичних традиціях Великої французької революції: вводилися основні права і свободи, загальне виборче право для чоловіків, однопалатні Законодавчі збори. Проте налякані робітничими виступами Установчі збори запровадили посаду голови держави — *президента*, якого обирали всенародним голосуванням. Вважалося, що сильний правитель зможе приборкати народні невдоволення.

На президентських виборах у грудні 1848 р. лідери Установчих зборів робили ставку на кандидатуру генерала Л. Кавеньяка, який придушив робітниче повстання. Фактично саме під його особу до конституції і включили посаду президента. Однак несподівано для всіх перемогу на виборах із величезною перевагою здобув **Луї-Наполеон Бонапарт** (1808—1873), племінник імператора Наполеона I. За нього проголосували не тільки *бонапартисти*, яких завжди було багато у Франції, але і селяни, які пам'ятали спокійні роки Першої імперії, і радикали, і соціалісти, які ненавиділи генерала

Л. Кавеньяка. Так, президентом Другої республіки стала людина, яка ретельно приховувала свої монархічні наміри.

Відразу після свого призначення Луї-Наполеон домігся виборів у Законодавчі збори, у яких більшість отримали консерватори-монархісти, так звана «Партія порядку». Однак майже 200 місць у парламенті посіли радикали й соціалісти, що об'єдналися в союз «*Нова гора*», названий так на честь відомих якобінців Конвенту епохи Великої французької революції. «Нова гора» відстоювала інтереси народу, вимагаючи запровадження права на працю. Її депутати обвинувачували Луї Бонапарта у спробах захоплення влади. Проте президент розправився з радикалами руками консервативної частини Законодавчих зборів. У відповідь на демонстрацію радикалів у Парижі збори дали дозвіл на арешт найактивніших представників «Нової гори».

Розгром лівой опозиції полегшив Луї-Наполеону шлях до захоплення влади, але він не міг одразу впоратися з консерваторами. Більшість із них були монархістами, і лише частина підтримувала Бонапарта. Решту склали *легітимісти* — прихильники Бурбонів та *орлеаністи* — прихильники Орлеанської династії. Тому президент дозволяв Законодавчим зборам приймати антидемократичні закони, що викликали обурення народу.

Законодавчі збори скасували загальне виборче право, увівши трирічний ценз проживання на одному місці для виборця. Цей закон позбавляв виборчого права саме робітників, які часто змінювали місце роботи, а отже й місце проживання. Була значно обмежена свобода слова, розширилися права католицької церкви в системі шкіль-

ної освіти. У зовнішній політиці республіканська Франція всупереч усім проголошеним принципам направила своїх солдатів на придушення революції в Папській області Італії. Французька армія приборкала повстання та відновила світську владу папи римського.

Луї-Наполеону завжди вдавалося виглядати в очах людей противником реакційних рішень і захисником прав народу. Саме під таким приводом **2 грудня 1851 р.** президент здійснив державний переворот.

Законодавчі збори було розпущено, лідерів опозиції заарештовано, спроби опору жорстко придушувалися поліцією. Наполеон оголосив про відновлення загального виборчого права та введення в країні воєнного стану. Наприкінці грудня президент за прикладом свого дядька провів опитування населення (*плебісцит*), на якому понад 90 % французів підтримали рішення Луї-Наполеона. Французам Бонапарт здавався все-таки меншим лихом, ніж реакційні Законодавчі збори. Незабаром була прийнята нова конституція, що значно розширювала повноваження президента. Однак племінник Наполеона I мав значно вищу мету. У листопаді 1852 р. був проведений новий плебісцит, на якому народ абсолютною більшістю підтримав пропозицію щодо перетворення Франції на імперію.

2 грудня 1852 р. президент Луї-Наполеон Бонапарт був проголошений імператором французів під ім'ям **Наполеона III** (1852—1870 рр.) (мал. 4).

Проголошення Луї-Наполеона імператором засвідчило, що різні верстви населення Франції пов'язували успішний розвиток країни із сильною одноособною владою, подібною до влади Наполеона I.

ЛЮДИ, СПРАВИ, ІДЕЇ

Президент-маніпулятор

Луї-Наполеон Бонапарт уміло приховував свої справжні цілі. Ось як він звертався до народу, виправдовуючи переворот 1851 р.: «...Отже, я чесно звертаюсь до всього народу й говорю вам: якщо ви хочете зберегти це неспокійне становище, що принижує нашу гідність, ставить під загрозу наше майбутнє, то виберице іншого на моє місце, бо я не хочу влади, неспроможної робити добро, влади, що накладає на мене відповідальність за дії, запобігти яким я не маю сил, і яка не дозволяє мені розпоряджатися кермом у той час, коли я бачу, що корабель пливе до загибелі...».

Мал. 4. Імператор Наполеон III.

4. Друга імперія.

Франція епохи Другої імперії була конституційною монархією із загальним виборчим правом для чоловіків. Спосіб формування й повноваження органів законодавчої влади виглядали настільки заплутаними й невизначеними, що вся реальна влада була зосереджена в руках імператора. Нижня палата представницького органу влади — Законодавчий корпус — фактично не мала повноважень для впливу на управління країною. У країні діяв жорстокий поліцейський режим, була обмежена свобода слова й друку. Навіть якщо на виборах у Законодавчий корпус проходив представник республіканців, він міг і не стати депутатом.

Усі депутати мали приносити присягу на вірність імператору, але це суперечило переконанням багатьох республіканців, тому вони відмовлялися від цієї процедури. Чимало представників опозиції, у тому числі великий французький письменник *Віктор Гюго*, були змушені емігрувати з країни. У 60-ті рр. XIX ст. влада значно розширила повноваження законодавчої влади, прийняла більш ліберальний закон про друк. Поступово представники опозиції отримали все більше місць у Законодавчому корпусі.

Французька влада багато уваги приділяла економічному розвитку. За часів Другої імперії довжина залізниць виросла в 6 разів, кількість парових машин — у 5 разів. Високими темпами розвивалася гірничодобувна й металургійна промисловість. Так, у 70-ті рр. XIX ст. у Франції завершився промисловий переворот, а за темпами зростання виробництва Франція навіть обігнала Англію. Вдала політика імпера-

тора у сфері зовнішньої торгівлі дозволила значно збільшити зовнішньоторговельний обіг. Наполеон III був прихильником фрітрейдерства й домогся зниження мит на торгівлю з Англією та Бельгією, незважаючи на протести власної буржуазії. Поступово французька промисловість і сільське господарство змогли успішно конкурувати на зовнішніх ринках.

У французьких провінціях прискорилися процеси розшарування селянства. Частина населення втрачала землю й перетворювалася на сільськогосподарських робітників — батраків, або йшла працювати на заводи в місто. Проте більшість селян не бажала відмовлятися від свого головного здобутку періоду Великої французької революції. Характерною особливістю Франції тієї доби залишалося переважання в селі дрібних селян — власників землі. Частка таких господарств перевищувала 80 %.

Розвиток промисловості сприяв зростанню міського населення, збільшенню кількості найманих робітників. За допомогою політики поступок і репресій, якщо була така необхідність, владі вдавалося стримувати французький пролетаріат від активної участі в політичній боротьбі.

Ще однією характерною рисою економіки Франції стало збільшення банківського капіталу: за темпами зростання він випередив промисловість. Французькі банки не тільки кредитували власну промисловість, але й активно вкладали гроші в колонії та економіку європейських держав.

Внутрішня політика Наполеона III дозволила Франції прискорити темпи економічного розвитку.

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

Бонапартизм

Внутрішню політику, яку проводив Наполеон III, часто називають бонапартизмом. Її суть полягала в лавіруванні влади між інтересами різних соціальних груп. Сам Наполеон III не тільки заявляв, але й демонстрував, що не віддає перевагу жодній соціальній групі або класу, а є імператором усіх французів. Тому правитель міг піти на поступки, наприклад робітникам, навіть без вимог із боку опозиції. Так, підтверджуючи слова про те, що імперія захищає «інтереси трудящих», французька влада організувала поїздку їхніх представників на Всесвітню виставку в Лондон. Крім того, у 1864 р. було скасовано чинний ще із часів Великої французької революції закон про заборону страйків і робітничих профспілок. Насправді ж опорою режиму Наполеона III, як і режиму його дядька, були армія, чиновницький апарат, буржуазія та селяни-власники. Проте талант оратора дав змогу Наполеону III тривалий час підтримувати видимість управління країною в інтересах більшості французів.

Мал. 5. Шоколадна фабрика в Парижі.

Мал. 6. Наполеон III у битві під Сольферіно. 1859 р.

У зовнішній політиці Наполеон III намагався наслідувати свого великого дядька, хоча він не мав для цього достатньо хисту й сили характеру. На щастя для французів, імператор не збирався втягувати їх у нову кампанію із завоювання Європи, але військові дії французької армії вела майже безперервно. На відміну від Наполеона I, Наполеон III намагався зберегти дружні відносини з Великою Британією, й обидві країни часто виступали союзницями. Наполеону вдалося залучити Англію та Сардинію до Кримської війни з Росією, що завершилася перемогою коаліції. Кримська війна значно підвищила авторитет Другої імперії в Європі. Остаточно зміцнила вплив Франції на континенті переможна війна з Австрійською імперією в **1859 р.**, коли французи в союзі із Сардинським королівством розгромили австрійські війська під Сольферіно (мал. 6). Сардинське королівство передало Франції Ніццу й Савойю.

Успішно розвивалося й становлення Французької колоніальної імперії: Наполеон III

захопив Алжир у Північній Африці, Індокитай у Південно-Східній Азії, посилював французький вплив у Туреччині, Китаї та Японії. Символом колоніальної та економічної могутності Другої імперії стало успішне будівництво *Суецького каналу*, що був відкритий у 1869 р. Однак імпульсивність і схильність імператора до авантур усе частіше призводили до зовнішньополітичних невдач. Зазнали провалу багаторічна спроба закріпити вплив Франції в Мексиці, а також намір Наполеона III підтримати польське повстання в 1863 р. Проте головною поразкою імператора було те, що він не тільки нічого не зміг протиставити посиленню Пруссії, але й розгубив до цього часу всіх можливих союзників.

Незважаючи на значні зовнішньополітичні успіхи Франції в 50-ті рр. XIX ст., наприкінці 60-х рр. Наполеон III не зміг забезпечити захист французьких інтересів у Європі.

ЗАПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

1. Назвіть причини революції у Франції в 1848 р. 2. Чому не вдалося зберегти монархію в країні в 1848 р.? 3. Чому французьку буржуазію не влаштовувало створення «національних майстерень»? 4. Назвіть наслідки Червеного повстання паризьких робітників. 5. Які верстви населення могли підтримувати проголошення Другої імперії? Чому? 6*. Вчені порівнюють державний пере-

ворот Луї Бонапарта 2 грудня 1851 р. з переворотом Наполеона I 18 брюмера. Чи доцільне таке зіставлення? 7. Що таке бонапартизм? Визначте його основні риси. 8. Що дало змогу Франції посилити свій економічний розвиток у 50—60-ті рр. XIX ст.? 9. Охарактеризуйте основні напрямки зовнішньої політики Франції епохи Другої імперії.

ІСТОРІЯ В ДОКУМЕНТАХ

Декрет про національний прапор Франції (24 лютого 1848 р.)

Тимчасовий уряд оголошує, що національним прапором є триколовий прапор, кольори якого будуть відновлені в порядку, прийнятому французькою Республікою.

Як емблема об'єднання та на знак вдячної пам'яті про останній акт революції члени Тимчасового уряду

й інші представники влади носитимуть червону розетку, яка також буде прикріплена до древка прапора.

? 1. Про яку червону розетку йдеться в документі? 2. Які ще були пропозиції щодо вигляду прапора Республіки?

§ 11. «Весна народів». Революції 1848—1849 рр. у Європі

Початок революції 1848 р. у Франції став поштовхом для виступів у багатьох країнах Європи. Тому період 1848—1849 рр. назвали «Весною народів», коли населення країн зі зброєю в руках повстало проти влади, яка не звертала уваги на вимоги власних громадян, а іноді навіть узагалі не вважала їх громадянами. Розмах революційних виступів показав, що «старий порядок», відроджений на Віденському конгресі, уже приречений.

Варто пригадати! 1. Якими були рішення Віденського конгресу для Італії? (§ 4)
2. Що заважало розвитку капіталізму в німецьких землях? 3. Як можна охарактеризувати політику К. Меттерніха?

1. Революція в німецьких державах.

Пережитки феодалізму, що все ще зберігалися в багатьох німецьких землях, гальмували економічний розвиток Німеччини. До кінця 40-х рр. XIX ст. стало очевидно, що абсолютні монархи не готові добровільно ліквідувати залишки феодальних відносин. Зростанню промисловості й сільського господарства найбільше заважала роздробленість Німеччини. Об'єднання країни також стримували численні монархії. Неврожаї 1846—1847 рр. призвели до зниження рівня життя простого народу, у Берліні навіть відбулися «картопляні бунти». Ситуація в німецьких державах поступово ускладнювалася. Достатньо було лише незначного приводу, щоб населення відкрито виступило проти влади. Таким приводом стала лютнева революція у Франції.

Під впливом подій у Парижі в **березні 1848 р.** розпочалися масові демонстрації в західних володіннях Пруссії та невеликих західнонімецьких державах із вимогою прийняти конституцію та ліквідувати феодальні порядки, а також скликати загальнонімецький парламент. Незабаром пройшли демонстрації і в столиці Пруссії Берліні (мал. 1). Відбулися збройні зіткнення демонстрантів з армією, які припинилися лише після виведення солдатів із міста. Король **Фрідріх Вільгельм IV** (1840—1861 рр.), наляканий розмахом виступів, скасував цензуру, сформував ліберальний уряд та оголосив про скликання парламенту — *ландтагу*. Пруський король відверто заявив, що нині його мета — об'єднання Німеччини. Після перемоги берлінців над королівськими військами Фрідріх Вільгельм IV видав маніфест до німецької нації.

УВАГА, ДЖЕРЕЛО!

Звернення короля Фрідріха Вільгельма IV до німецької нації (21 березня 1848 р.)

Від сьогоднішнього дня настає для нас нова слава історія. Ви тепер знову є великою нацією, вільною й могутньою в серці Європи; Фрідріх Вільгельм IV Пруський став на чолі об'єднаної батьківщини для порятунку Німеччини, плекаючи довіру до вашої героїської допомоги й вашого духовного відродження. Ви сьогодні ж побачите його серед вас на коні, при-

крашеному стародавніми національними кольорами. Хай живе й буде благословений конституційний князь, вождь об'єднаного німецького народу, новий король вільної нації, що знову відродилася.

? Чи можна довіряти зверненню короля? Висловіть власну думку.

Однак перемога революції в Пруссії була лише тимчасовою. Король тільки чекав на слушний момент, щоб скасувати свої поступки, а серед революціонерів не існувало єдності. Представники лібералів побоювалися посилення робітничого руху, що повторював вимоги паризьких робітників про «право

на працю». Після придушення червневого повстання робітників у Парижі, що розділило французьких революціонерів, остаточний розкол відбувся й серед революціонерів у Пруссії. Ліберальна буржуазія, налякана червневим повстанням, відмовилася від продовження революції. Національні збори не

Мал. 1. На берлінських барикадах. 19 березня 1848 р.

з змогли розробити навіть проекту конституції країни.

Фрідріх Вільгельм IV одразу відчув ослаблення революціонерів. Спочатку він вивів пруські Національні збори з Берліна, а потім узагалі розігнав їх. Тільки після цього пруський король дарував народу конституцію. Згідно з документом, у країні вводилося виборче право на основі майнового цензу, зберігалися дуже широкі повноваження монарха, але при цьому гарантувалося дотримання основних прав і свобод громадян.

Одночасно з подіями в Пруссії у всіх німецьких державах пройшли загальні вибори в загальнонімецький парламент — *Національні збори*. У травні 1848 р. парламент зібрався у Франкфурті-на-Майні й почав обговорювати проект загальнонімецької конституції. Основна боротьба зосередилася навколо питання про склад об'єднаної Німеччини: включати до майбутньої імперії австрійські землі чи ні? Нарешті переміг так званий *малонімецький проект* — об'єднання німецьких земель без Австрії.

У 1849 р. франкфуртські Національні збори прийняли імперську конституцію «Основні права німецького народу». У конституції га-

2. Революція в італійських державах.

Передреволюційна ситуація в Італії була подібна до німецької. Тут так само абсолютизм заважав ліквідації феодальних пережитків, а роздробленість країни гальмувала економічний розвиток. Крім того, північні області Італії, Ломбардія та Венеція, перебували під

Мал. 2. Король Пруссії Фрідріх Вільгельм IV розмірковує, чи приймати йому імперську корону від франкфуртського парламенту. Карикатура середини XIX ст.

рантувалися основні права і свободи громадян, скасовувалися всі станові обмеження й феодальні пережитки. Виконавча влада належала імператору, але його повноваження обмежувалися двопалатними Державними зборами. Імператорську корону Національні збори запропонували пруському королю як найвпливовішому німецькому монарху. Проте Фрідріх Вільгельм IV відмовився від пропозиції, заявивши, що не бажає корони «зі стічної канави». Король Пруссії не хотів ставати імператором завдяки революційному парламенту (мал. 2). Визнати конституцію відмовилися й інші німецькі правителі. У багатьох німецьких державах спалахнули народні повстання на підтримку імперської конституції, але вони були жорстко придушені військами князів, а також пруською армією. Зрештою влітку 1849 р. було розігнано й самі франкфуртські Національні збори. Революція в німецьких землях завершилася, і Німеччина залишилася роздробленою.

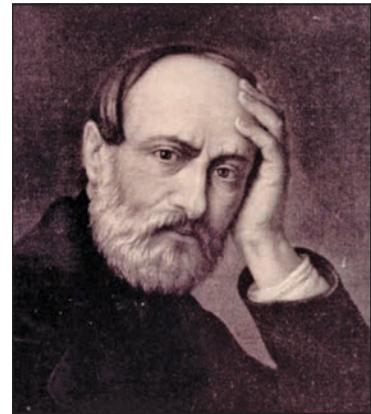
Не можна стверджувати, що революція зазнала повної невдачі: у деяких німецьких державах з'явилися конституції, було введено основні громадянські права і свободи, скасовано більшість феодальних пережитків.

владою Австрійської імперії. Тому спроби найрозвиненішої італійської держави — *П'ємонту* (Сардинське королівство) — розпочати боротьбу за об'єднання завжди натрапляли не тільки на опір місцевих монархів, але й на протидію з боку Австрії. Італійські ж правителі,

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

«Вуглярі» революції

Ще в період наполеонівських війн в Італії виникло таємне товариство карбонаріїв — «вуглярів». Карбонарії вели боротьбу із французькими військами та їхніми ставлениками на італійських землях. Після відходу французів у 20—30-х рр. XIX ст. карбонарії розпочали боротьбу з реакційними феодальними режимами. Кілька разів карбонарії піднімали повстання, у ході яких домогалися від королів і герцогів тимчасових поступок. Проте невдовзі монархи за допомогою іноземних армій придушували повстання й скасовували всі нововведення. Самі товариства карбонаріїв діяли таємно. У 30-ті рр. XIX ст. стало очевидно, що цим товариствам не вдасться скинути владу монархів, тому карбонарії увійшли до складу нових відкритих організацій.

Мал. 3. Джузеппе Мадзіні (1805—1872).

передусім папа римський, і австрійці прагнули зберегти роздробленість країни. Прихильники об'єднання Італії зазнавали жорстоких переслідувань. Було зрозуміло, що без повалення місцевих правителів і вигнання австрійців об'єднати Італію неможливо.

Серед прихильників єдності країни позначилися два напрямки. Ліберали, переважно велика буржуазія й частина дворянства, вважали, що можливо створення єдиної держави як федерації існуючих італійських держав. Передбачалося, що монархи з власної волі проведуть реформи під тиском народу й обставин. Саме ліберали почали широко застосовувати термін «**Рісорджименто**» («Відродження») для характеристики процесу об'єднання Італії. Радикали, чий погляд висловлював **Джузеппе Мадзіні** (мал. 3), наполягали на необхідності народного виступу проти феодальних монархій. Об'єднання країни мало відбутися під час загальнонаціонального повстання, яке, у свою чергу, повинно було привести до повалення абсолютизму й вигнання австрійських загарбників. Прихильники створеної Дж. Мадзіні організації «*Молода Італія*» неодноразово намагалися підняти збройні повстання. Незважаючи на невдачі, популярність «Молодої Італії» зростала з кожним роком.

Революційні події в Італії розпочалися навіть раніше, ніж у Франції. У 1846 р. новий Папа Римський **Пій IX** (1846—1878 рр.) провів політичну амністію та пообіцяв здійснити реформи. У відповідь на це в багатьох італійських країнах почалися виступи з вимогою проведення негайних реформ. У П'ємонті й Тоскані

влада пішла на поступки й погодилася на прийняття конституції. У **січні 1848 р.** в Неаполітанському королівстві спалахнуло збройне повстання на острові Сицилія (мал. 4). Повсталі вимагали відділення від Неаполітанського королівства та створення об'єднаної італійської держави. Наляканий король Фердинанд II надав острову автономію та ввів конституцію.

Початок революції в Австрійській імперії порушив спокій у її італійських володіннях. У березні 1848 р. повстало населення Мілана, столиці Ломбардії. Після п'ятиденних боїв австрійці залишили місто. У той самий час спалахнуло повстання у Венеції, і в місті була проголошена республіка. Австрійські війська відступили й із Центральної Італії.

Ослабленням Австрії та потужним патріотичним піднесенням вирішив скористатися король П'ємонта **Карл Альберт** (1831—1849 рр.). 24 березня 1848 р. п'ємонтські війська, армії більшості інших держав Італії та численні добровольці виступили проти австрійців. Одним із командирів добровольців був революціонер **Джузеппе Гарібальді**. У багатьох державах відбулися плебісцити, на яких населення підтримало ідею об'єднання країни.

Після перших успіхів італійців спіткали численні військові невдачі. Поступово п'ємонтського короля залишила більшість союзників. У битві під Кустоцею 24—25 липня 1848 р. австрійські війська під командуванням Й. Радецького розбили італійців, і Карл Альберт змушений був підписати мир.

Поразка у війні стала для монархів сигналом до наступу на здобутки революції.

Мал. 4. Повстання в Палермо на Сицилії в 1848 р.

Австрійський режим був відновлений у Ломбардії та Венеції. Проте боротьба ще не була закінчена. Наприкінці 1848 р. Папа Римський Пій IX утік із Рима, а на початку 1849 р. в Римі була проголошена республіка. На чолі держави став Дж. Мадзіні, у військах великий авторитет мав Дж. Гарібальді.

3. Революція в Австрійській імперії.

До 1848 р. у володіннях австрійських Габсбургів також склалися умови для революційного вибуху. Абсолютна влада, що захищала феодальні відносини, як і в інших країнах, гальмувала розвиток Австрійської держави. Становище Австрії було навіть важчим, оскільки в багатьох частинах країни залежні селяни несли численні феодальні повинності, а промисловий розвиток відставав від країн Західної Європи. Крім того, на відміну від Італії або Німеччини, в Австрійській державі народи прагнули розширення своїх національних прав та ослаблення центральної влади. Австрійському канцлеру К. Меттерніху насилу вдавалося придушувати народні виступи, що з кожним роком поширювалися. Успіх повстання французького народу в лютому 1848 р. став сигналом до дій і для народів Австрійської імперії.

13 березня 1848 р. у Відні розпочалася демонстрація з вимогою введення конституції й відставки К. Меттерніха. Влада спробувала виставити проти демонстрантів війська, але у відповідь жителі Відня взяли до рук зброю, захоплену з місцевих складів. У місті виростили барикади, частина солдатів відмовилася боро-

Республіку проголосили й у Флоренції. Новим піднесенням визвольної війни вирішив скористатися король П'ємонт, який навесні 1849 р. розпочав війну з австрійцями. Однак у битві під Новарою італійці знову зазнали поразки. Король Карл Альберт зрікся престолу на користь свого сина **Віктора Еммануїла II** (1849—1861 рр.). П'ємонт був змушений відмовитися від намірів об'єднання Італії.

Проти Римської республіки виступили не тільки австрійські війська, але й французька армія, до якої звернувся по допомогу Пій IX. Після тривалої облоги французи взяли Рим і відновили владу Папи Римського. Усі революційні перетворення було скасовано. Останнім оплотом революції залишалася Венеція, яка протягом багатьох місяців витримувала австрійську облогу. Проте втрати від голоду й хвороб змусили венеціанців у серпні 1849 р. скласти зброю. Революція в Італії була завершена.

Придушити революцію в Італії та зупинити об'єднання країни вдалося лише за допомогою іноземного втручання.

тися з народом (мал. 5). Наляканий імператор **Фердинанд I** (1835—1848 рр.) погодився усунути від влади К. Меттерніха, прийняти конституцію, дозволити народу створити Національну гвардію на зразок французької. Найбільш революційна частина студентства сформувала **Академічний легіон**.

Революційні виступи в Угорщині й війна в Італії змушували австрійську владу йти на подальші поступки жителям Відня. Революціонерам вдалося домогтися виборів в однапалатний імперський парламент — *рейхстаг*, що зібрався в липні 1848 р. Рейхстаг прийняв рішення про остаточне скасування селянських повинностей, однак селянські депутати підтримали вимогу уряду виділити кошти на придушення революції в Угорщині та Італії.

Не маючи сил на відкрите придушення революції, австрійська влада успішно розділяла революціонерів за національною й соціальною ознакою. В Австрії вони сіяли ворожнечу між буржуазією та робітниками, між городянами й селянами, у Галичині протиставляли полякам русинів-українців, у Чехії чехам — німців, в Угорщині угорцям — хор-

Мал. 5. Барикади у Відні.
Середина XIX ст.

Мал. 6. Лайош Кошут.
Худ. М. Барабаш.

Мал. 7. Капітуляція угорців після поразки
під Вілагоші 13 серпня 1849 р.

ватів і словаків. Намагаючись подолати суперечності між слов'янськими народами, чехи зібрали в Празі *Слов'янський з'їзд*. Проте він не зміг закінчити свою роботу через зіткнення між городянами й австрійськими військами, що відбулися в Празі. Армія рішуче застосувала артилерію, і повстання пражан було жорстко придушене. Із розгромом повстання в Празі почався поступовий наступ імперії на революціонерів.

Імперські війська швидко придушували революційні виступи в Північній Італії, а в жовтні 1848 р. спробували відправити частину віденського гарнізону на приборкання революції в Угорщині. У відповідь радикальна частина революціонерів — студенти й робітники — заблокували шлях військам і захопили владу у Відні. Імператор Фердинанд I утік із міста, але до столиці підступали вірні імперії хорватські війська.

Революціонери звернулися по допомогу до угорців, які направили на порятунок Відня свої війська. Угорці розбили хорватів, але не змогли протистояти великій імперській армії та зазнали поразки. Армія оточила Відень і після артилерійського обстрілу **1 листопада 1848 р.** захопила столицю. У той самий час австрійські війська придушили й повстання у Львові. Тепер в імперській владі залишався лише один, хоча й найсильніший революційний супротивник, — повстала Угорщина. У грудні 1848 р. новим імператором став 18-річний **Франц-Йосиф I** (1848—1916 рр.), який і очолив цю боротьбу.

В Угорщині революційні події розпочалися в березні 1848 р., коли в Братиславі лідер

демократичних сил **Лайош Кошут** виступив із вимогою прийняти конституцію (мал. 6). 15 березня 1848 р. у столиці Угорщини Пешті спалахнуло повстання, яке швидко охопило всю країну. Був створений уряд на чолі із графом Лайошем Баттяні, до складу якого увійшов і Л. Кошут. Уряд скасував феодальну залежність селян та більшість феодальних повинностей. Було розширене число виборців, уведено основні демократичні права й свободи. Імператор був змушений затвердити всі ці перетворення. На жаль, здійснивши досить радикальні реформи, угорська влада не пішла на визнання національних прав інших народів, які населяли Угорщину. Більше того, угорці відмовилися визнати помірковані вимоги словаків і заарештували лідера словацького руху **Людвіта Штура** (1815—1856). Цим протистоянням скористалися австрійці, яким вдалося розколоти народи Угорщини.

Восени 1848 р. в Угорщину вступили війська хорватського лідера **Йосипа Слачича** (1848—1859 рр.). Угорці створили Комітет оборони на чолі з Л. Кошутом і змогли зупинити хорватську армію неподалік столиці. Однак угорцям не вдалося врятувати обложений імперськими військами Відень, хоча Л. Кошут направив війська на допомогу повсталим. Австрійці увірвалися на територію Угорщини та захопили її столицю. Проте Угорщина не склала зброї, тривала активна робота зі створення нової угорської армії. Навесні 1849 р. угорці змогли відбити всі напади та звільнити країну від імперських військ. Угорський парламент проголосив незалежність Угорського королівства, головою якого став Л. Кошут. Здавалося,

Угорщина була остаточно втрачена для Австрійської імперії.

У червні 1849 р. до Угорщини увійшла 100-тисячна російська армія, яку направив імператор **Микола I** на прохання австрійського імператора. Російський імператор, що завжди виступав проти революцій, узяв на себе роль гнобителя угорської свободи. Незважаючи на героїчний опір, угорці не могли протистояти російсько-австрійським військам. Після декількох поразок угорська армія капітулювала **13 серпня 1849 р.** (мал. 7), майже одночасно впала Венеціанська республіка. Таким чином, революція в Австрійській імперії зазнала поразки.

Незважаючи на перемогу контрреволюції, австрійській владі не вдалося повністю скасувати революційні завоювання. Не були відновлені феодальні повинності, у 1849 р. австрійський імператор дарував народам імперії конституцію. Хоча конституція зберігала значні повноваження імператора й обмежила права

різних частин імперії, повернення до абсолютизму не відбулося.

Поразка революції в Австрійській імперії не привела до відновлення феодальних порядків у державі. Це сприяло економічному розвитку країни.

«**Весна народів**», як називали революційні події в Європі цього періоду, не досягла всіх своїх цілей: у багатьох державах збереглися дворянські монархії, у ряді країн залишалися досить сильними феодальні пережитки. Чимало революціонерів стали жертвами контрреволюційних репресій, деякі народні повстання придушувалися з нечуваною жорстокістю. Однак більшість монархів уже розуміли, що їхня перемога над революцією тимчасова, тому вони не наважилися скасувати всі поступки, зроблені народом.

Під час «Весни народів» Європа абсолютистських монархій перетворилася на Європу конституційних монархій.

ЗАПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

1. Назвіть рушійні сили революції в німецьких державах. 2. Поясніть, чому прусський король Фрідріх Вільгельм IV відмовився від імперської німецької корони. 3. Чому, на вашу думку, революційні виступи в Італії почалися раніше, ніж в інших країнах Європи? 4. Які сили боролися за об'єднання Італії? Хто їм протистояв? 5. Чому боротьба за об'єднання Італії закінчилася невдачею? 6. Охарактеризуйте причини революції в Австрійській імперії. Чим вони відрізня-

лися від причин революцій у Франції та німецьких державах? 7. Чому не все населення Угорщини підтримало революційний угорський уряд? 8. Назвіть причини поразки революції в Австрійській імперії. 9. Охарактеризуйте позитивні й негативні наслідки «Весни народів» у Європі. 10. Використовуючи карту (с. 42), випишіть у зошит назви країн, у яких були прийняті конституції під час революційних подій 1848—1849 рр.

ІСТОРІЯ В ДОКУМЕНТАХ

Із маніфесту австрійського імператора Фердинанда I (16 жовтня 1848 р.)

До моїх народів!

Коли зухвали діяння, вчинені у Відні 6 жовтня, змусили мене залишити місто, що перетворилося на вертеп... я ще міг тішитися надією, що злочинне божевілля частини віденського населення не буде тривалим. Я міг очікувати від здорового й правомірного глузду жителів моєї столиці, що вони посприяють тому, щоб у найкоротший час відновити повагу до забутих законів, піддати злочинців заслуженому покаранню й установити в місті порушену безпеку для життя й власності.

Ці очікування були обмануті. Не тільки тому, що призвідникам заколоту у Відні за допомогою терору, якому в історії існує лише один рівний приклад, вда-

лося зміцнити свою узурповану владу над... містом і... запобігти в стінах Відня повернення до законності; ні, і за стінами міста... поширювалися зловілі прояви їх анархічних прагнень...

...Я із серцем, що обливається кров'ю, змушений виступити як у моїй столиці, так і всюди, де виявиться заколот... і боротися з ним, поки він не буде зовсім роздавлений, поки не відновляться порядок, спокій і законність...

Щоб досягти цієї мети, я з різних частин монархії посилюю бойові сили проти Відня, центру повстання...

? Про які події йдеться в уривку? Чим вони закінчилися?

§ 12. Об'єднання Італії та Німеччини

Поразка революцій 1848—1849 рр. в італійських і німецьких державах не означала, що роздробленість цих країн збережеться на багато років. Натомість один спосіб об'єднання — «знизу», або революційний, змінився іншим — королівським, або об'єднанням «згори». Шлях до єдності, який пройшли обидва народи, був складним і кривавим. Чому ж об'єднання Італії та Німеччини стало можливим тільки в другій половині XIX ст.?

Варто пригадати! 1. Які верстви населення Італії підтримували ідею об'єднання країни? 2. Яка держава була противником об'єднання Німеччини?

1. Об'єднання Італії.

Австрійські, французькі, неаполітанські війська, що придушували революцію в Італії, тільки відклали неминуче об'єднання країни. Пропагандистська діяльність захисників ідеї об'єднання збільшувала кількість прихильників єдності навіть серед селян півдня Апеннінського півострова. Економічне зростання в Північній Італії сприяло збільшенню класу буржуазії, яка розуміла, що роздробленість заважає розвитку промисловості й торгівлі. Робітники пов'язували з об'єднанням надії на покращення умов життя й розширення виборчих прав.

Прихильники об'єднання продовжували ділитися на два напрямки — ліберальний і радикальний. Радикали на чолі із Дж. Мадзіні стверджували, що тільки народна революція та проголошення республіки дадуть змогу об'єднати країну. Більшість лібералів, чий погляд відстоював прем'єр-міністр П'ємонту **Камілло Кавур** (1810—1861), вважали, що об'єднання має відбутися тільки під керівництвом П'ємонтського королівства та бажано без активної участі народу й революціонерів. Зіткнення цих двох напрямків було майже неминучим.

У П'ємонті, на відміну від інших італійських держав, вдалося зберегти конституцію. Тому король і його міністр К. Кавур могли розраховувати на підтримку населення. Головною перешкодою на шляху об'єднання країни К. Кавур небезпідставно вважав Австрію. Однак у П'ємонті не вистачало сил для боротьби з Австрією, а використовувати сили італійських революціонерів міністр не хотів. Тому він домовився про союз з імператором Наполеоном III. Французи мали допомогти вигнати австрійців з усієї Північної Італії, а натомість П'ємонт передавав Наполеону III Ніццу й Савойю.

У 1859 р. франко-п'ємонтські війська розпочали воєнні дії проти Австрії. Союзників підтримував італійський добровольчий корпус, який очолював **Джузеппе Гарібальді**. У битві під Сольферіно союзні армії під командуванням Наполеона III завдали серйозної поразки австрійцям. Ломбардія була звільнена, п'ємонтці готувалися увійти у Венеціанську область. Антиавстрійські повстання спалахнули в інших державах Північної Італії. Здавалося, що об'єднання Італії вже близько. Проте Наполеон III не влаштувало занадто велике посилення П'ємонту. Тому він несподівано уклав з австрійцями мирний договір, за умовами якого до П'ємонту переходила тільки Ломбардія, а Венеція залишалася під владою Австрії.

Як уже зазначалося, король Віктор Еммануїл II був змушений не тільки погодитися на умови миру, але й передати Франції Ніццу та Савойю. Дії Наполеона III ускладнили процес об'єднання, але не означали припинення боротьби за Італію. У 1860 р. спалахнуло чергове повстання на Сицилії, й італійські радикали вирішили скористатися цією нагодою. Дж. Мадзіні й Дж. Гарібальді оголосили про збір коштів на організацію збройної експедиції в Неаполітанське королівство.

Було набрано 1200 добровольців, які на двох пароплавах вирушили на Сицилію. Загін, що очолив сам Дж. Гарібальді, був у 20 разів меншим, ніж неаполітанські війська на Сицилії, але добровольці хоробро кинулися в атаку й розбили королівські війська. «Тисячу» Дж. Гарібальді активно підтримували сицилійські селяни, за допомогою яких добровольці звільнили острів. Революціонер оголосив себе диктатором, але від імені короля П'ємонту.

Мал. 1. Об'єднання Німеччини та Італії.

ЛЮДИ, СПРАВИ, ІДЕЇ

Народний вождь Рісорджименто

Джузеппе Гарібальді (мал. 2) народився в Ніцці в родині моряка й сам став капітаном корабля вже в 25 років. Незабаром він вступив у таємне товариство «Молода Італія» і взяв участь у невдалій спробі підняти революцію в Савойї. Молодий революціонер був змушений втекти до Латинської Америки, де вступив на службу до уругвайського уряду й командував місцевим флотом. Дж. Гарібальді створив «Італійський легіон», що успішно воював в уругвайській громадянській війні. Звістка про революцію в Італії змусила його повернутися на батьківщину та приєднатися до боротьби з австрійцями й захисту Римської республіки. Після поразки революції Дж. Гарібальді виїхав у Нью-Йорк і знову став капітаном корабля. Незабаром він повернувся в Італію та за наполяганням прем'єр-міністра К. Кавура вирішив узяти участь у новій війні з Австрією. У званні генерала Дж. Гарібальді очолив добровольців у війні 1859 р., але після її завершення й передачі Франції його рідної Ніцци революціонер відмовився від військового чину. Сицилійську експедицію Дж. Гарібальді розглядав як продовження боротьби за об'єднання Італії. Його «тисяча» добровольців, одягнена в червоні сорочки, насилу змогла отримати зброю й дістатися Сицилії. Дж. Гарібальді неодноразово намагався прискорити створення єдиної Італійської держави, часто натрапляючи на протидію влади П'ємонту. Усе своє довге життя він присвятив боротьбі за щастя свого народу, тому Дж. Гарібальді вважають символом об'єднання Італії.

Мал. 2. Джузеппе Гарібальді (1807—1882) — національний герой італійського народу.

Армія Дж. Гарібальді, що значно збільшилася за рахунок місцевих жителів, висадилася в Південній Італії. Неаполітанські війська відступили, і загони революціонерів увійшли в Неаполь. Невдовзі основна армія неаполітанського короля була розбита. Дж. Гарібальді, ставши правителем усєї Південної Італії, оголосив про скасування частини селянських податків, проведення інших реформ, але відкинув пропозицію Дж. Мадзіні продовжити війну в Папській області. Дж. Гарібальді вважав, що не повинен зіштовхувати італійців між собою, і не став протиставляти революційний Неаполь королівському П'ємонту. К. Кавур, побоюючись продовження народного об'єднання країни без участі П'ємонту, направив війська в Папську область, захопив її східну частину й перекрив Дж. Гарібальді шлях на північ. У Неаполітанському королівстві був проведений плебісцит, на якому населення підтримало об'єднання з П'ємонтом. Дж. Гарібальді передав владу королю Віктору Еммануїлу II. У 1861 р. було проголошено створення Італійського королівства на чолі з королем П'ємонту. Проте справу об'єднання Італії було ще не закінчено. Під владою австрійців залишалася Венеція, а Папа

Римський продовжував управляти Римом під захистом французького гарнізону.

Дж. Гарібальді та його прихильники не змирилися з незавершеністю об'єднання Італії. Двічі вони намагалися скинути владу папи римського, але спочатку їх зупинили королівські війська, а потім — французький гарнізон. Італійський уряд побоювався війни із Францією та Австрією, тому чекав на слушний момент. Нагода випала під час австро-пруської війни в 1866 р. Італія виступила союзником Пруссії і, хоча прогнала австрійців у битві, після поразки Австрії від Пруссії отримала у володіння Венецію. У 1870 р. через невдалий хід війни з Пруссією французи вивели війська з Папської області. Цим скористалася Італія, захопивши Рим. Папа римський був позбавлений світської влади, а Рим оголосили столицею країни. Об'єднання Італії успішно завершилося.

В об'єднанні Італії активну участь брали радикальні сили, що спрямовували народні повстання на боротьбу з реакційними урядами. Проте через гнучку політику влади П'ємонту й нерішучість революціонерів результатами об'єднання скористалося не населення, а п'ємонтський король.

У країні прискорився промисловий переворот. Однак Південь країни залишався аграрним, селянство, що підтримало об'єднання, не відчуло очікуваного полегшення податкового тягаря. Навпаки, значно зрос-

ло безробіття. Загальне невдоволення селян неодноразово виливалося в повстання проти нової влади. Відсталий Південь став однією з найважливіших проблем молодій державі.

2. Об'єднання Німеччини.

Революції 1848—1849 рр. не привели до політичного об'єднання Німеччини. Однак роздробленість країни вже не могла стримувати економічне зростання — продовжував діяти Німецький митний союз, що полегшував обмін товарами й робочою силою між німецькими державами. У 50—60-ті рр. XIX ст. в німецьких землях завершився промисловий переворот, панівне місце в економіці посіло машинобудування. Швидкими темпами зростало будівництво залізниць, збільшувалася кількість населення міст.

Аграрні реформи, що відбулися в багатьох німецьких державах у 50-ті рр. XIX ст., прискорили розвиток капіталізму в сільському господарстві й забезпечили дешевою робочою силою промисловість, що зростала. Особливістю швидкого економічного розвитку стало панування великих підприємств, що належали багатим власникам: Круппам, Сименсам, Тіссенам. Незважаючи на значні економічні успіхи, німецькі держави не могли на рівних протистоя-

ти європейським колоніальним імперіям, тому питання політичної єдності країни залишалося найважливішим для Німеччини.

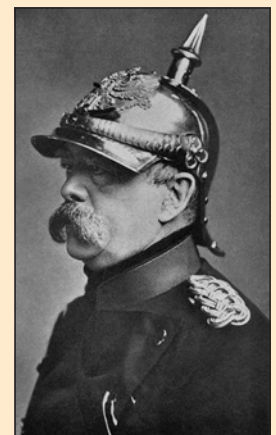
Більше за інші німецькі держави від економічного зростання виграло Пруське королівство. Незважаючи на багатства буржуазії, влада в Пруссії належала землевласникам-юнкерам, які становили основу офіцерського корпусу армії. Разом з економічною могутністю міцніла й пруська армія, а отже, юнкерство зберігало свій вплив у державі.

Прагнучи об'єднання німецьких земель без народних повстань і революції, уряд Пруссії зібрав під своєю владою всі сили. Пруська ліберальна буржуазія також підтримувала об'єднання Німеччини, але хотіла, щоб дворянсько-юнкерська влада більше враховувала її інтереси. Ліберали мали більшість у пруському парламенті й намагалися контролювати дії принца-регента Вільгельма. Після декількох років сумнівів Вільгельм ясно показав, яким бачить шлях об'єднання країни. У 1862 р.

ЛЮДИ, СПРАВИ, ІДЕЇ

«Залізний канцлер»

Отто фон Бісмарк (мал. 3) був типовим представником пруського юнкерства, рішучим противником лібералізму й прихильником консервативних цінностей. Навіть серед реакційного юнкерства він мав славу «скаженого». Під час подій 1848—1849 рр. О. Бісмарк настільки рішуче виступав проти всіх революційних перетворень, що навіть король Фрідріх Вільгельм IV вважав його занадто реакційним політиком для свого реакційного уряду. Незважаючи на різко консервативні погляди, О. Бісмарк, на відміну від більшості політиків, був здатний домовлятися зі своїми супротивниками й навіть використовувати ліберальні методи. Політичну гнучкість діяча підтверджує той факт, що його діяльність як посла Пруссії у Росії та Франції була успішною. При цьому за необхідності О. Бісмарк міг проявляти твердість, підкріплену жорстокістю. Його знаменита промова в ландтагу чітко охарактеризувала політику Пруссії щодо об'єднання країни: «Німеччина дивиться не на лібералізм Пруссії, а на її могутність. Баварія, Вюртемберг, Баден привітні до лібералізму для того, щоб Пруссія мала на них менше впливу. Пруссія має зосередити та втримати власну силу для сприятливого моменту, який уже не раз був втрачений. Установлені Віденськими угодами кордони для нормального існування держави непридатні. Не промовама, не постановами більшості вирішуються великі питання часу — це було помилкою 1848 і 1849 рр., — а залізом і кров'ю...». Саме такій людині король Вільгельм I доручив управляти процесом об'єднання Німеччини. Не випадково О. Бісмарка називали «залізним канцлером».

Мал. 3. Отто фон Бісмарк.

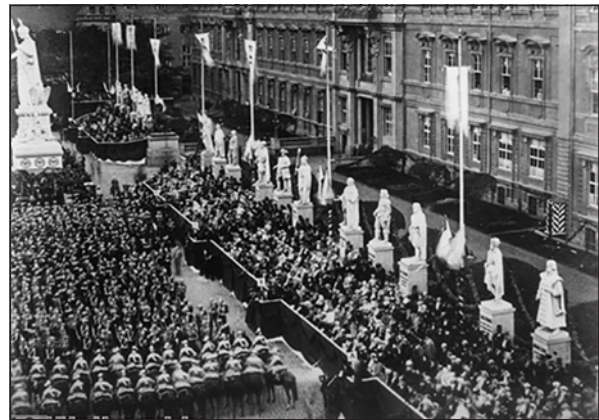
канцлером (міністром-президентом) Пруссії був призначений **Отто фон Бісмарк** (1815—1898), прихильник об'єднання Німеччини «*залізом і кров'ю*», тобто війни Пруссії з противниками єдиної країни без участі народу.

Користуючись тим, що канцлер підкорявся тільки королю, О. Бісмарк міг майже не зважати на ліберальний парламент. Влада переслідувала противників жорсткої політики, звільняла прихильних до лібералів чиновників, розганяла демонстрації протесту. О. Бісмарк спрямував значні державні кошти на посилення пруської армії, що мала стати головним інструментом об'єднання. У зовнішній політиці канцлер готувався до боротьби з головним ворогом німецької єдності — Австрією.

Обережний і талановитий дипломат, О. Бісмарк спочатку розпочав війну не з могутньою Австрією, а з маленькою Данією. При цьому Австрійська імперія виступала союзницею Пруссії. Німецький союз став вимагати від Данії надати незалежність *Шлезвігу й Гольштейну*, населення яких було мішаним німецько-данським. Коли Данія відмовилася, у **1864 р.** Пруссія та Австрія оголосили їй війну. Намагання Данії протистояти їм не мали успіху, англійська допомога, на яку розраховували данці, не прибула. Данії довелося відмовитися від спірних земель: Шлезвіг перейшов під владу Пруссії, а Гольштейн — Австрії. Тепер настала черга власне Австрійської імперії.

Ідея війни з Австрією не мала популярності в Пруссії, оскільки це була боротьба німців проти німців, що вважалося дуже високою ціною навіть за об'єднання. Крім того, проти Пруссії могли виступити Французька й Російська імперії, яких не влаштовувала сильна об'єднана Німеччина. Тому О. Бісмарку необхідно було підштовхнути Австрію завдати першого удару й швидко закінчити війну, поки в неї не втрутилися інші країни.

У **1866 р.** пруські війська під незначним приводом окупували Гольштейн. Австрійці розпочали мобілізацію військ Німецького союзу. Тоді О. Бісмарк звинуватив австрійців в агресії, і пруські війська увійшли на територію Австрійської імперії та її німецьких союзників. «Залізний канцлер» і начальник Генерального штабу **Гельмут Мольтке** (1800—1891) забезпечили дві найважливіші переваги для Пруссії. О. Бісмарк сприяв

Мал. 4. Офіційний вхід у Берлін пруських полків після війни з Австрією в 1866 р.

вступу у війну Італії, що змушувало австрійців перекинути частину військ на південь, а Г. Мольтке зміг провести мобілізацію армії набагато швидше за австрійців і відразу перехопив ініціативу.

Вирішальна битва відбулася 3 липня 1866 р. під Садовою в Чехії. Пруські війська, озброєні сучасними рушницями, змогли оточити й розбити австро-саксонську армію. Шлях на Відень був відкритий.

Проте О. Бісмарк не прагнув остаточної поразки Австрії, йому було достатньо того, щоб австрійці не заважали об'єднанню Німеччини. Тому через три місяці після початку війни **23 серпня 1866 р.** був укладений **Празький мир**. Австрія погоджувалася на ліквідацію Німецького союзу та створення **Північнонімецького союзу** під контролем Пруссії. Пруссія приєднувала до себе частину німецьких князівств, Італія отримала Венецію (мал. 4).

Блискауча перемога дала змогу О. Бісмарку зміцнити свій вплив у пруському парламенті, значна частина буржуазії переконалася, що об'єднання країни можливе саме під зверхністю пруської влади. Створена частиною ліберальних депутатів парламенту *націонал-ліберальна* партія тепер надавала канцлеру підтримку в більшості його справ.

На шляху до єдиної Німецької імперії залишалася тільки одна перешкода — Друга імперія Наполеона III. Французький імператор не бажав створення сильної Німеччини, що була б серйозним супротивником Франції. Підтримку французам мали надати

південнонімецькі католицькі держави, які не належали до Північнонімецького союзу та не прагнули увійти до складу протестантської Пруссії. О. Бісмарк почав обережно готуватися до війни з новим суперником.

У 1870 р. він спровокував Наполеона III на оголошення війни Пруссії. Пруська армія блискуче провела бойові операції, і французи були розгромлені. У південнонімецьких державах спостерігалось помітне патріотич-

не піднесення, чим і скористався канцлер. **18 січня 1871 р.** у Дзеркальній залі Версальського палацу було оголошено про створення **Німецької імперії**, імператором якої став прусський король **Вільгельм I** (1871—1888 рр.).

Виникнення Німецької імперії означало, що в Європі з'явилася економічно сильна держава з потужною армією, що претендуватиме на вирішальний вплив на континенті.

ЗАПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

1. Чому саме П'ємонт став центром об'єднання Італії?
2. Чому Наполеон III уклав з австрійцями мирний договір потай від італійців?
3. Як мав поставитися К. Кавур до походу «тисячі» Дж. Гарібальді?
- 4*. Як, на ваш погляд, могли розвиватися події, якщо б Дж. Гарібальді відмовився визнавати владу Віктора Еммануїла II?
5. Охарактеризуйте наслідки об'єднання Італії.
6. Скла-

діть історичний портрет «Дж. Гарібальді: вождь Рісорджименто». **7.** Спираючись на карту на мал. 1 (с. 60), назвіть противників об'єднання Італії та Німеччини. **8.** Розкрийте плани О. Бісмарка щодо об'єднання країни. **9.** Охарактеризуйте наслідки об'єднання Німеччини. **10*.** Порівняйте процеси об'єднання Італії та Німеччини.

ІСТОРІЯ В ДОКУМЕНТАХ

3 австро-пруського мирного договору, укладеного в Празі 23 серпня 1866 р.

...*Стаття IV.* Його величність імператор австрійський визнає припинення Німецького союзу в тій формі, у якій він існував дотепер, і дає свою згоду на нову організацію Німеччини без участі Австрійської імперії. Його величність обіцяє так само визнати тісніше федеральне об'єднання, яке буде утворене його величністю королем Пруссії на північ від лінії Майна, і заявляє про свою згоду на те, що німецькі держави,

розташовані на південь від цієї лінії, утворять союз, державний зв'язок якого з Північнонімецьким союзом складе предмет пізнішої угоди обох сторін і який матиме самостійне міжнародне існування.

? **1.** Чи можна назвати умови мирного договору важкими для Австрії? **2.** Чому О. Бісмарк висунув саме такі умови? Обґрунтуйте свою відповідь.

§ 13. Російська імперія в першій половині XIX ст.

На тлі революційної Європи першої половини XIX ст. Російська імперія здавалася осередком спокою та стабільності. Однак ця рівновага була викликана не раціональною політикою самодержавства, а економічною відсталістю імперії, у якій панувало кріпосне право. Тому політична стабільність була лише химерною оболонкою, за якою визрівали економічні, соціальні та зовнішньополітичні проблеми.

Варто пригадати! **1.** У чому полягала особливість «освіченого абсолютизму» Катерини II? **2.** Як змінилася територія Російської імперії в другій половині XVIII ст.?

1. Росія на початку XIX ст.

На початку XIX ст. Російська імперія була найбільшою державою в Євразії, однак економічне становище країни поступово погіршувалося. Кріпосне право не тільки галь-

мувало розвиток сільського господарства, але й заважало розвитку промисловості, для якої не вистачало вільних робочих рук. У той час як у країнах Європи тривав промисловий

переворот, у Росії парових машин, механізмів і добрив майже не застосовувалося. Кріпаки не були зацікавлені в результатах своєї праці, тому врожаї залишалися низькими.

У першій половині XIX ст. в Російській імперії посилювалася криза кріпосницького господарства, і стало очевидним відставання її економіки від Європи. Можливі зміни залежали лише від влади імператора, тому що в Росії практично не було буржуазії та найманих робітників.

Молодий імператор **Олександр I** (1801—1825 рр.) бачив проблеми своєї країни. Був створений Негласний комітет, що розробив проекти реформ державного управління та освіти. Вийшов *«Указ про вільних хліборобів»*, який допускав звільнення селян із землею за викуп. Проте здійснити радикальні перетворення, що суттєво зачіпали інтереси дворянства, імператор не зважився. А після перемоги над Наполеоном Олександр I проводив ліберальні реформи тільки в західних володіннях імперії, де частка російського дворянства була невеликою.

Перемога над Наполеоном переконала Олександра I, що в Росії немає необхідності проводити реформи, адже й так вдалося здолати найсильнішу буржуазну державу в Європі. Перетворення в Росії були припинені, визначальну роль під час прийняття рішень став відігравати наблизений царя граф **Олексій Аракчєєв** (1769—1834). Незважаючи на сподівання народу, кріпосне право було збережено. Оскільки коштів на утримання сучасної армії не вистачало, а кріпаків поміщики віддавали в армію вкрай неохоче,

2. Похід армії Наполеона в Росію.

Союз двох імператорів, укладений у Тільзиті, виявився недовговічним. Олександра I непокоїв договір з «імператором-революціонером», російський уряд засипали скаргами незадоволені континентальною блокадою поміщики. Наполеона ж обурювала економічна політика Олександра I, який постійно порушував континентальну блокаду та вводив високі мита на французькі товари. Проте, найімовірніше, імператор французів, не маючи сил для того, щоб напасти на Велику Британію безпосередньо, вирішив атакувати Росію як останнього потенційного союзника англійців. Розгром

ОЧИМА СУЧАСНИКІВ

Поетичними рядками

Великий поет О. Пушкін у поемі «Євгеній Онегін» так охарактеризував імператора Олександра I:

Велитель кволий і лукавий,
Плішивий красень, друг забав,
Пригрітий помилкою слави,
Тоді над нами царював.

О. Аракчєєв за царським наказом створив **військові поселення**. У них солдати мали і служити в армії, і обробляти землю, забезпечуючи себе продовольством. Життя у військових поселеннях було дуже важким, саме в них найчастіше спалахували повстання. Однак російська влада не зважала на це, і створення військових поселень тривало до 50-х рр. XIX ст.

Військові поселення стали символом відсталості Російської держави.

Олександр I продовжував збільшувати розміри імперії. Під час російсько-турецької війни до Росії було приєднано Бессарабію й частину грузинських земель, за підсумками російсько-перської війни — частину азербайджанських і вірменських територій, а після російсько-шведської — Фінляндію. Увійшовши до складу третьої антинаполеонівської коаліції, Росія зустрілася з Наполеоном під Аустерліцом, а після поразки четвертої коаліції Олександр I уклав із Наполеоном Тільзитський мир, за яким Росія приєднувалася до континентальної блокади Англії.

армій Олександра I відкривав для Наполеона можливість завдати удару по британських володіннях в Індії, що складала основу колоніальної імперії англійців.

24 червня 1812 р. «Велика армія» Наполеона перетнула кордон із Росією. Загальна кількість армії вторгнення перевищувала 400 тис. солдатів, із яких французи становили лише половину, решта були представниками союзних або підкорених народів. Згодом до Наполеона приєднувалися підкріплення, що надходили із Франції. Цим силам росіяни змогли протиставити не більше 400 тис. солда-

Мал. 1. Подвиг солдатів генерала М. Раєвського під Салтановкою 11 липня 1812 р. Худ. М. Самокиш.

Мал. 2. Московська пожежа 1812 р. Худ. В. Мазуровський.

тів, які до того ж були розкидані по всій європейській частині Росії. Західний кордон захищали армії під командуванням **Михайла Барклая-де-Толлі** (1761—1818) та **Петра Багратіона** (1765—1812).

Як ми знаємо, метою Наполеона був розгром російської армії в генеральному бою та підписання з Олександром I більш вигідного договору, при цьому допускалася передача Польщі білоруських та українських земель. Головнокомандувач російської армії М. Барклай-де-Толлі чудово розумів, що військова перевага не на їхньому боці. Єдиним шансом на перемогу над Наполеоном було затягти французів якнайбільше у глиб Росії, змусивши їх залишати гарнізони на шляху просування й у такий спосіб поступово зменшувати армію. Тому М. Барклай-де-Толлі наказав обом російським прикордонним арміям відступати (мал. 1). Наполеон намагався наздогнати їх, щоб розбити армії нарізно, але М. Барклай-де-Толлі та П. Багратіон з'єдналися під Смоленськом і несподівано для французів продовжили відступ.

У Санкт-Петербурзі оточення царя висловлювало невдоволення відступом армії, говорили навіть про зраду командувача. У серпні 1812 р. Олександр I поставив на чолі російської армії **Михайла Кутузова** (1745—1813). Прийнявши командування, М. Кутузов так само наказав відступати до Москви, але він розумів, що імператор не пробачить йому, якщо друга столиця Російської імперії буде залишена без бою. Тому російська армія при-

готувалася дати генеральний бій французам поблизу села Бородіно. Битва на **Бородінському полі** відбулася **7 вересня 1812 р.** Французи намагалися прорвати оборонні укріплення, побудовані російською армією. До кінця битви їм це вдалося з величезними втратами, але армія М. Кутузова, чиї втрати були ще більшими, змогла організовано відступити.

Хоча за підсумками Бородінської битви поле бою залишилося за французами, своєї головної мети — знищення російської армії — Наполеон не досяг.

М. Кутузов відмовився від захисту Москви й відступив з армією на схід. Французькі війська увійшли до міста. Проте захоплення Москви не наблизило перемогу Наполеона. Несподівано для нього величезне місто, підпалене з декількох боків, зайнялося вогнем (мал. 2). Збір продовольства ускладнювали партизани із числа солдатів і місцевих селян. Олександр I відмовлявся від переговорів про мир. У Росії розгортався патріотичний рух, десятки тисяч селян вступали в ополчення, влада оголосила боротьбу з армією Наполеона **Вітчизняною війною**. Перед Наполеоном постала загроза зимівлі в спаленому місті, без достатніх запасів продовольства та з армією М. Кутузова на флангу, що набирала сили.

У жовтні 1812 р. Наполеон вирішив відступати з Москви на південь. Проте французи не змогли прорвати оборону М. Кутузова та змушені були повернути на захід. Їм до-

велосся йти ними ж самими розореною дорогою, постійно відбиваючи атаки партизанів і козаків (мал. 3). М. Кутузов не наважувався дати Наполеону новий генеральний бій, але продовжував переслідувати його, атакуючи частини, що відставали. Унаслідок зимових холодів, нестачі продовольства й постійного переслідування російських військ французька армія танула на очах. М. Кутузов мав план остаточної перемоги над супротивником під час переправи через річку Березіна. Хоча Наполеону вдалося хитрістю вивести основні сили, частина французької армії була розгромлена й потрапила в полон.

Так, від «Великої армії» Наполеона залишилося лише близько 30 тис. солдатів. Незважаючи на заперечення М. Кутузова, Олександр I вирішив продовжити переслідування

3. Повстання декабристів.

Відмова Олександра I від реформ посилювала невдоволення серед російського ліберального дворянства, особливо серед армійських офіцерів, які познайомилися із життям у Європі й переконалися в значному відставанні Росії.

У 1816 р. в Петербурзі виникло таємне товариство «Союз порятунку», учасники якого виступали за обмеження абсолютної монархії та ліквідацію кріпосного права. У 1818 р. виникла організація «Союз благоденства». У 1821 р. вона розпалася на «Північне товариство» в Петербурзі та «Південне товариство» в українських губерніях, де розміщувалися регулярні полки російської армії. Лідери «Північного товариства» мали намір після перемоги встановити в Росії конституційну монархію та федеративний устрій, ввести основні права і свободи, скасувати кріпосне право, але передати селянам поміщицьку землю тільки за викуп. Однак проект програми «Конституція» Микити Муравйова (1795—1843) не був прийнятий товариством. Більш радикальної позиції дотримувався лідер «Південного товариства» полковник Павло Пестель (1793—1826), який запропонував свою програму «Руська правда». Він вважав, що після перевороту Росія має стати унітарною республікою, кріпосне право буде скасоване, а селяни отримають землю від держави.

Мал. 3. Відступ маршала Нея (французькі солдати під час відступу з Москви). Худ. А. Івон.

французів у Європі, що привело до падіння Імперії Наполеона.

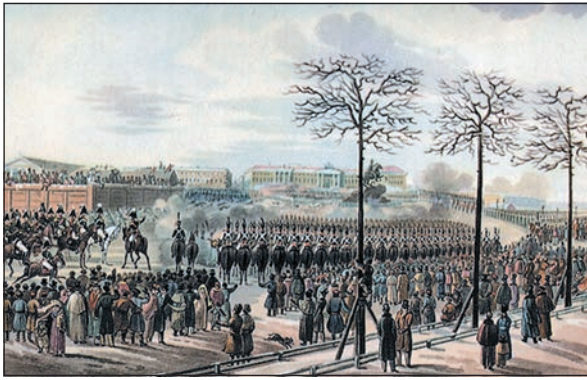
Розгром «Великої армії» в Росії став початком падіння Першої імперії у Франції.

Найважливішою проблемою змовників було те, що вони не могли заручитися підтримкою населення, навіть власних солдатів не вдалося залучити на свій бік. Неписьменне селянство не розуміло, як можна готувати змову проти самого імператора, тому товариства змовників планували військовий переворот, а не народну революцію. Найкраще їхні плани описує фраза: «Для народу, але без народу».

Наміри таємних товариств порушила раптова смерть Олександра I восени 1825 р. Складалася неоднозначна ситуація. Згідно з традицією, гвардія в Санкт-Петербурзі присягнула на вірність брату Олександра I Костянтину Павловичу. Проте Костянтин не бажав бути імператором і ще раз після смерті Олександра I підтвердив свою відмову. Тому на 14 грудня 1825 р. було призначено нову присягу гвардії наступному за правом спадкоємності брату Миколі Павловичу. Цією плутаниною й вирішили скористатися члени «Північного товариства», які переконали солдатів, що придворні намагаються замінити «доброго» царя на «поганого». Метою повсталих було зірвати присягу гвардії, убити Миколу та створити Тимчасовий уряд.

Уранці 14 грудня 1825 р. офіцери-декабристи вивели на Сенатську площу Санкт-Петербурга близько 3 тис. солдатів. Однак план повстання був одразу ж зірваний: на площу

Мал. 4. Повстання на Сенатській площі. Худ. К. Кольман.

не з'явився обраний диктатором декабристів Сергій Трубецькой. Ні на вбивство Миколи, ні на штурм урядових будинків солдати не наважилися.

Тим часом на площу прибули вірні Миколі війська з артилерією. Спроби переконати повсталих здатися закінчилися невдачею, генерал-губернатор Петербурга граф М. Ми-

лорадович був смертельно поранений декабристом П. Каховським. Зрештою імператор Микола I віддав наказ артилерії відкрити вогонь по повсталих. Виступ було швидко придушено (мал. 4).

Незважаючи на арешт лідера «Південного товариства» П. Пестеля, його однодумці з Васильківської управи в Україні **29 грудня 1825 р.** підняли повстання *Чернігівського полку*. Солдати під командуванням декабристів С. Муравйова-Апостола (1796—1826) та М. Бестужева-Рюміна (1801—1826) здійснили марш у районі Фастів — Біла Церква, сподіваючись підбурити на виступ інші частини, але невдало. З січня 1826 р. Чернігівський полк був розгромлений урядовими військами. Повстання декабристів остаточно зазнало поразки. П'ятеро змовників засудили до страти, активних членів таємних товариств відправили на каторгу в Сибір, а більшість солдатів вислали на Кавказ, де відбувалися воєнні дії.

Невдача повстання декабристів передусім була зумовлена відсутністю народної підтримки.

4. Миколаївська епоха.

Повстання декабристів значно вплинуло на діяльність нового царя **Миколи I** (1825—1855 рр.). Імператор, що розпочав своє правління з розстрілу власної гвардії, назавжди став противником будь-яких реформ і змін. У внутрішній політиці Микола I намагався зберегти існуючі кріпосницькі відносини та всі привілеї дворянства. У країні жорстоко пе-

реслідувалося будь-яке вільнодумство: було розгромлено *Кирило-Мефодіївське братство* в Києві, засуджені до страти (яку, щоправда, останньої миті було скасовано) *петрашевці* в Петербурзі. У державі впроваджувалася офіційна ідеологія, побудована на трьох принципах: православ'я, самодержавство, народність.

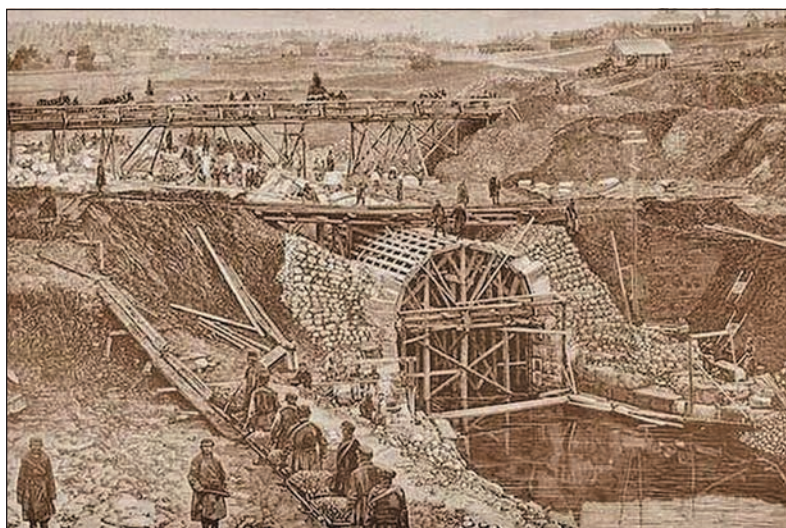
У **1830 р.** спалахнуло повстання в Царстві Польському, яке було приєднано до Російської імперії в 1815 р. за підсумками Віденського конгресу. Царство Польське мало широку автономію, у ньому існував сейм, була власна армія. Проте поляки прагнули відновити незалежність і під впливом революційних подій у Франції та Бельгії підняли повстання. Воно швидко охопило польські землі, але поширити повстання на білоруські й українські території не вдалося, оскільки селяни не вважали місцевих польських дворян за своїх. Проти повсталого Польщі Микола I виставив велику армію, яка насилу придушила заворушення. Після цього автономія Царства Польського була ліквідована.

В епоху Миколи I поглибилася криза кріпосницького господарства, у поміщиків стали скорочуватися доходи від експлуатації кріпа-

для допитливих

Слов'янофіли та західники

У першій половині XIX ст. в російській суспільно-політичній думці оформилися два напрямки: західників і слов'янофілів. Західники вважали, що Росія потребує реформ, які наблизять її до країн Західної Європи. Малося на увазі не перетворення країни на цілковиту подобию Заходу, а духовне споріднення Європи та Росії. Західникам протистояли слов'янофіли, які стверджували, що Росія має свій особливий шлях розвитку, відмінний від раціональної Західної Європи. Слов'янофіли негативно оцінювали роль Петра I, який здійснив реформи за західним зразком. При цьому західники не прагнули повного підпорядкування Заходу, а слов'янофіли не були консерваторами та противниками реформ.

Мал. 5. Будівництво залізниці Санкт-Петербург — Москва. Середина XIX ст.

ків. Одні поміщики намагалися посилити тиск на селян, збільшуючи панщину, інші почали впроваджувати нові технології обробітку землі, закуповувати за кордоном сучасні механізми. Однак домогтися зростання продуктивності праці не вдалося, тому що кріпак, як і раніше, не був зацікавлений у результатах своєї праці. Проте, незважаючи на перешкоди на шляху розвитку промисловості, у Росії в 40-ві рр. XIX ст. розпочався промисловий переворот.

5. Зовнішня політика Миколи I.

У зовнішній політиці Микола I був противником будь-яких революційних рухів, за що його називали «жандармом Європи». Ненависть до революцій іноді навіть змушувала імператора діяти всупереч стратегічним інтересам Росії. Так, символом реакційної політики Миколи I стало придушення російською армією угорської революції в 1849 р. Російські війська допомогли зберегти єдність Австрійської імперії, що була супротивником Росії і у Східній Європі, і на Балканському півострові.

У 20-ті рр. XIX ст. підсумком чергової російсько-турецької війни стало приєднання до Російської імперії більшої частини Північного Кавказу та Східної Вірменії. Прагнення Миколи I зміцнити свій вплив у Туреччині призвело до загострення «східного питання». І Росія, і Франція скористалися конфліктом між православними й католика-

Зростала кількість фабрик, на яких використовувалися машини й вільнонаймана праця. Розпочалося будівництво першої залізниці між Санкт-Петербургом і Москвою (мал. 5). Однак розвиток промисловості в Російській імперії відбувався досить повільно порівняно із провідними країнами Західної Європи.

Відсутність реформ і збереження кріпацького ладу гальмували розвиток Російської імперії.

ми в Палестині для тиску на Османську імперію. Обидві країни вели агресивну політику, але Франція заручилася підтримкою Великої Британії, а Микола I продовжував діяти самостійно.

Підтримана англійцями й французами Туреччина в **жовтні 1853 р.** оголосила війну Росії (Кримська війна). Початок воєнних дій був успішним для Російської імперії. На Балканах російські війська увійшли на територію Болгарії, відбили наступ турків на Кавказі. У листопаді 1853 р. російська вітрильна ескадра під командуванням віце-адмірала П. Нахімова, незважаючи на кількісну перевагу противника, розгромила турецьку ескадру в **Синопській бухті** (мал. 6).

Через перемоги Росії в 1854 р. у війну на боці Туреччини вступили Англія, Франція та Сардинське королівство (П'ємонт). Австрія, на чю допомогу Микола I небезпідставно

Мал. 6. Синопська битва. Ніч після бою 18 листопада 1853 р. Худ. І. Айвазовський.

сподівався, змусила російські війська залишити Болгарію та Молдавію.

Цілковита перевага союзників на морі дозволила англо-французькій ескадрі обстріляти російські чорноморські порти, а потім висадити десант у Криму. Англо-франко-турецька армія взяла в облогу російську військово-морську базу Севастополь.

У битвах виявилось безперечне технічне відставання російської армії: англійці й французи на 40 % були озброєні нарізними рушницями, дальність стрільби яких втричі перевищувала російську гладкоствольну зброю, а флот союзників за кількістю значно переважав російський флот. Союзні армії помітно краще забезпечувалися продовольством та спо-

рядженням, ніж російські, що були на своїй території.

Незважаючи на відставання в озброєнні і нестачу військ, гарнізон і флотські екіпажі утримували оборону Севастополя протягом 11 місяців. Тільки після взяття французами *Малахового кургану* у вересні 1855 р. командування відвело гарнізон на інший берег бухти та підпалило місто.

Узяття Севастополя не означало остаточної поразки Росії у війні. Крім того, атаки союзного флоту на Балтійському та Білому морях і Далекому Сході не мали успіху, а на Південному Кавказі російські війська перейшли в наступ. Набагато важливішою була моральна поразка від того, що Росія не змогла захистити міста на своїй же території.

На початку 1855 р. помер Микола I. Новий імператор Олександр II отримав загрози оголошення війни й від Австрії. У **1856 р.** був підписаний **Паризький мирний договір**, за умовами якого Росія втрачала можливість тримати військовий флот у Чорному морі та право заступництва над християнами в Туреччині. М'які умови миру показували, що й союзники втомилися від війни. Однак для Російської імперії невдача в Кримській війні стала свідченням того, що вона вже не може на рівних протистояти провідним державам Європи.

Поразка в Кримській війні яскраво продемонструвала економічне відставання Російської імперії від країн Західної Європи.

ЗАПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

1. Чому, на ваш погляд, Олександр I не наважився скасувати кріпосне право? 2*. Як ви розумієте вислів М. Кутузова: «Ми Наполеона не переможемо. Ми його перехитруємо»? 3*. Чому М. Кутузов був проти походу в Європу в 1813 р.? 4. Чому розгром «Великої армії» можна назвати початком падіння наполеонівської Франції? 5. Що

ставили собі за мету декабристи? 6. Чому декабристи виступали за військовий переворот, а не за народну революцію? 7. Чому повстання декабристів зазнало поразки? 8. Що гальмувало розвиток промисловості в Росії? Чому? 9. За що Миколу I називали «жандармом Європи»? 10. Назвіть причини та наслідки Кримської війни.

ІСТОРІЯ В ДОКУМЕНТАХ

Із повідомлення про настрої селян (1839 р.)

У народі говорять безупинно, що всі іновірці в Росії, чухни, мордва, чуваші, самоїди, татари тощо, — вільні, а тільки росіяни, православні — невільники, всупереч Святому Письму. Що причина всього зла — пани, тобто дворяни. На них звалюють усе лихо! Що пани обманюють царя й обмовляють перед ним православний народ. Узагалі кріпосний стан — як сухий порох у дер-

жаві, і тим небезпечніше, що військо складається із селян; до того ж нині сформувалася величезна маса безпомісних дворян із честолюбних чиновників, яким нічого втрачати та які раді будь-яким розладам.

? Спираючись на текст документа, охарактеризуйте настрої кріпаків у період правління Миколи I.

§ 14. США в першій половині XIX ст. Громадянська війна

Перемога північноамериканських колоній у Війні за незалежність у другій половині XVIII ст. усунула більшість перешкод на шляху розвитку США. Відділені океаном від Європи, що вела нескінченні війни, американці могли зосередити всі свої сили на розвитку економіки країни. Проте виявилось, що внутрішні конфлікти можуть бути значно суворішим противником, ніж зовнішні вороги. Розв'язати ці суперечності вдалося тільки шляхом громадянської війни.

Варто пригадати! 1. Назвіть причини Війни за незалежність США 1775—1783 рр.
2. Охарактеризуйте державний устрій США.

1. Територіальне зростання США в першій половині XIX ст.

Географічне положення США створило ідеальні умови для розширення території країни на Захід. Величезні простори з нечисленним індіанським населенням належали європейським державам і Мексиці, але майже не колонізувалися. Конфлікти в Європі дозволяли уряду США захоплювати багато земель узагалі без боротьби.

Принципи зовнішньої політики США були викладені в заяві американського президента Джеймса Монро (1817—1825 рр.) в 1823 р., яка отримала назву «**доктрина Монро**». У ній зазначалося, що європейські країни не мають втручатися у справи Північної й Південної Америки, натомість американські держави не втручаються у справи Європи. Фактично проголошувалося гасло «Америка для американців», яке США активно використовували у власних цілях. Так, величезна французька колонія Луїзіана була куплена в Наполеона I в 1803 р. за 15 млн доларів. Спроба американців проникнути в Канаду призвела до нової війни з Англією, яка виявилася невдалою. Однак зі слабкою Іспанією ситуація для США була більш сприятливою. Американська держава поступово відібрала в іспанців Флориду та домоглася права на землі на північ від 42-ї паралелі. Англіїці поступилися американцям більшою частиною Орегонської землі.

Поступово громадяни США почали купувати землі в мексиканському Техасі. Нарешті американські поселенці проголосили незалеж-

Мал. 1. Форт США на Заході. XIX ст.

ність Техасу. У 1846 р. спалахнула американо-мексиканська війна, що закінчилася поразкою Мексики й передачею США не тільки Техасу, але й Каліфорнії, Нової Мексики та Аризони.

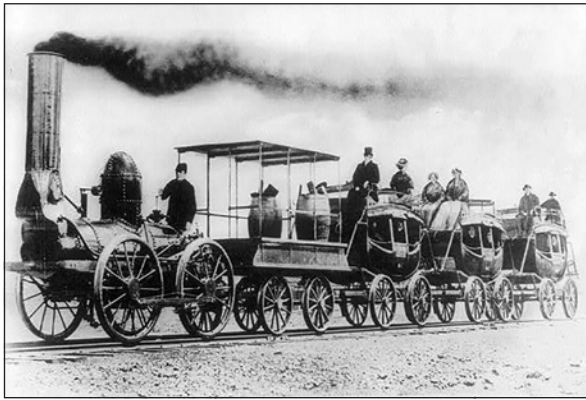
Зручне географічне положення дозволило Сполученим Штатам Америки в першій половині XIX ст. більш ніж удвічі збільшити свою територію.

Нові землі почали активно освоюватися американськими колоністами, які створювали нові штати. Крім того, на захід від річки Міссісіпі були насильно виселені індіанські племена до спеціально створеної Індіанської території (мал. 1). Переселення відбувалося в дуже тяжких умовах, багато індіанців гинули від голоду й хвороб, спроби опору жорстоко придушувалися. Не випадково найбільш масове переселення п'яти південних індіанських племен отримало назву «*Дорога сліз*».

2. Економічний і політичний розвиток.

У США склалися сприятливі умови для розвитку сільського господарства й промисловості. Відсутність феодалної власності на землю спро-

щувала отримання ділянок вільними фермерами. У містах не існувало середньовічних пережитків, тому ніщо не заважало будувати

Мал. 2. Залізниця в США. XIX ст.

фабрики. Потужний потік іммігрантів із Європи поставляв дешеву й часто кваліфіковану робочу силу, а вільні землі на Заході дозволяли постійно розширювати господарство. Усі ці чинники значно впливали на економічний розвиток США в першій половині XIX ст.

Однак у різних частинах країни цей розвиток традиційно відбувався різними шляхами. На Півночі було поширене *фермерське сільське господарство*: вільні фермери на власній землі (купленій або захопленій) обробляли землю за допомогою своєї родини й сезонних найманих робітників. У містах швидкими темпами розвивалася промисловість. Інша ситуація спостерігалася в південних штатах. На величезних плантаціях вирощувалися бавовна, тютюн, кукурудза. Обробляли землю чорношкірі раби, завезені з Африки. Високий попит на бавовну

в Англії робив вигідним використання рабів на плантаціях, хоча їх праця була низькопродуктивною. Однак плантаторам було простіше купувати нових рабів, а не використовувати сучасні машини. Хоча з початку XIX ст. ввезення рабів у США було заборонено, їхня кількість за першу половину століття зростає більш ніж у 4 рази й досягла 4 млн осіб.

Незважаючи на панування рабства на Півдні, у північних штатах на початку XIX ст. розпочався й до 60-х рр. цього століття майже завершився промисловий переворот. Особливо швидкими темпами розвивалися ткацька промисловість, сільськогосподарське машинобудування й транспорт. Великі розміри США потребували будівництва розвиненої транспортної мережі. За першу половину XIX ст. в США було побудовано найбільшу у світі систему залізниць, прорито десятки транспортних каналів, створено систему телеграфного зв'язку. Залізничне будівництво стало двигуном американської економіки (мал. 2).

Розвиток промисловості й фермерського господарства прискорив формування буржуазії та найманих робітників. Особливістю північноамериканського суспільства була відсутність установлені століттями соціальної структури. Американець — як правило, недавній іммігрант із Європи — із легкістю змінював заняття й місце роботи в пошуках більш прибуткової справи. Починаючи як найманий робітник, житель Півночі міг відкрити власну справу з накопичених коштів або вирушити на Захід на пошуки золота. Новий Світ

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

«Хатина дядька Тома»

За американськими законами раби вважалися приватною власністю своїх господарів і не мали жодних прав. Рабовласник міг обходитися з рабами як із речами, розлучати батьків і дітей, продавати та навіть забивати до смерті (мал. 3). Хоча, як правило, плантатори намагалися не доводити своїх рабів до повного виснаження, тому що вони досить дорого коштували. Деякі рабовласники навіть надавали своїм рабам найпростішу медичну допомогу. Однак це відбувалося не з міркувань людяності, а через небажання втратити робочі руки. Проте абсолютна влада над людиною часто пробуджувала в рабовласниках найганебніші риси людської вдачі. Тому траплялися випадки й неймовірно жорстокого ставлення до рабів, описані у творах американських письменників (зокрема, відомий роман Г. Бічер-Стоу «Хатина дядька Тома»).

Мал. 3. Раби в очікуванні продажу. Вірджінія, 1861 р.

відкривав для мігрантів багато можливостей, і тому вони відмовлялися працювати за маленьку платню. Власники підприємств, щоб зберегти робочу силу, змушені були платити робітникам більше, ніж у більшості країн Європи. На прагнення американців пошуку вигідніших занять впливала й належність багатьох іммігрантів до протестантських церков, у яких працьовитість і збільшення добробуту вважалися одними з основних чеснот.

Рабовласницький Південь усе більше відрізнявся від підприємницької Півночі: плантатори поступово перетворювалися на особливу верству, яка була схожою на європейське дворянство. На Півдні поширювалися ідеї расизму, що виправдовували рабовласництво та пояснювали підлегле становище африканців біологічними причинами. Цими думками переймалися багато жителів Півдня, які, навіть не маючи плантацій, використовували рабів у хатньому господарстві.

Політична ситуація в США в першій половині XIX ст. була сприятливою для рабо-

власників Півдня. Партийна система країни перебувала ще в процесі розвитку, і плантатори, використовуючи свої кошти, могли впливати на більшість президентів. Під контроль рабовласників потрапила й Демократична партія, що була популярною як на Півночі, так і на Півдні. Плантатори переконували фермерів Півночі, що в них більше спільних інтересів із рабовласниками-плантаторами, ніж із північною буржуазією та робітниками. Тому рабовласникам вдавалося проводити вигідні для себе закони, наприклад закон 1850 р., за яким дозволялося ловити рабів-утікачів навіть у північних штатах, де рабство було заборонено. Ситуація змінилася в 1854 р. з виникненням у США Республіканської партії, що відкрито виступала проти поширення рабства на Заході.

У першій половині XIX ст. в США виникла суперечлива ситуація: у північних штатах високими темпами відбувався промисловий переворот, у той час як на Півдні зберігалось рабовласницьке плантаційне господарство.

3. Передумови Громадянської війни.

Конфлікт вільних від рабства північних штатів і південних рабовласницьких нарастає із початку XIX ст. Південь вів активну торгівлю з Англією, вивозячи туди бавовну й купуючи промислову продукцію. Тому плантатори були зацікавлені в низьких ввізних митах, тобто фактично підтримували пропаговане англійцями фрітрейдерство. Однак для буржуазії Півночі такі умови були не вигідними, оскільки їй було важко конкурувати з дешевшими й до того ж якіснішими англійськими товарами.

Проте найяскравіше існуючі суперечності проявилися в боротьбі Півночі й Півдня за нові західні землі. Особливість плантаційного господарства полягала в тому, що рабовласники майже не використовували добрива й механізми, тому землі плантацій швидко виснажувалися. Для збереження доходів плантаторам необхідно було постійно освоювати нові землі, які з'явилися на Заході. Туди також рушив потік фермерів-переселенців із північних штатів. У результаті виникли конфлікти за західну землю між рабовласниками й фермерами. Спочатку їх вдавалося вирішувати, розділивши США на північну й південну

частини: нові штати на Півночі оголошувалися вільними від рабства, а на Півдні — рабовласницькими. Потім стали використовувати голосування жителів нових штатів для визначення їхньої долі.

У штаті Канзас фермери Півночі не визнали результатів голосування й розпочали збройну боротьбу з Півднем, який підтримував центральний уряд. Заворушення наростали, обидві сторони протистояння стали нападати на поселення супротивників. Навіть у Конгресі відбувалися зіткнення між сенаторами від різних штатів.

На Півночі посилювався рух **аболіціонізму** (від латин. «скасовувати»), спрямований проти рабства. Аболіціоністи створили «*нідземну залізницю*» — таємний шлях, яким раби-утікачі з Півдня переправлялися через північні штати в Канаду, де рабство було заборонено. Противники рабства вели активну агітацію проти рабовласників, іноді виступали зі зброєю в руках.

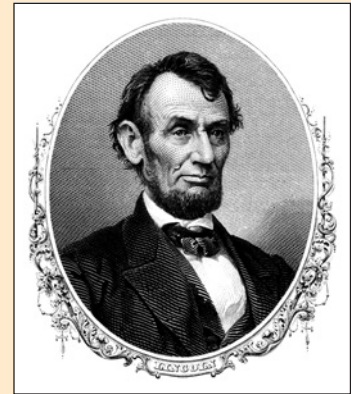
У 1859 р. аболіціоніст **Джон Браун** (1800—1859) із групою прихильників захопив збройовий арсенал у невеликому місті в штаті Вірджинія та спробував підняти повстання ра-

ЛЮДИ, СПРАВИ, ІДЕЇ

Народний президент

Авраам Лінкольн став для більшості простих американців символом життєвого успіху. Виходець із родини збіднілого фермера зі штату Кентуккі, Авраам не зміг закінчити школу й займався самоосвітою. Після переїзду до штату Індіана родина А. Лінкольна вела життя першопоселенців, сам Авраам працював човнярем і лісорубом. Після досягнення повноліття він за прикладом багатьох американців залишив батьківську домівку й розпочав самостійне життя. А. Лінкольн оселився в штаті Іллінойс і працював ковалем, торговцем, землеміром, поштмейстером, брав участь у боротьбі ополчення з індіанським повстанням. У 1835 р. він був обраний до парламенту штату. Весь цей час А. Лінкольн займався самоосвітою і в 1836 р. склав іспит на адвоката — одну з найповажніших професій у США. Він виявився блискучим оратором і розпочав швидку політичну кар'єру. Незважаючи на тимчасові невдачі, А. Лінкольн був обраний у Конгрес США та згодом підтримав новостворену Республіканську партію. Від цієї партії він став кандидатом на президентських виборах 1860 р. і здобув на них перемогу. Його шлях від лісоруба до президента на багато років став символом американської мрії (мал. 4).

Мал. 4. Авраам Лінкольн (1809—1865), 16-й президент США.

бів. Однак загін Дж. Брауна був розгромлений федеральними військами, а його керівник засуджений до страти. На суді він вимовив пророчі слова: «Я, Джон Браун, тепер зовсім упевнений, що тільки кров змиє великий злочин цієї гріховної країни; я марно раніше тишив себе думкою, що цього можна досягти без великого кровопролиття...»

Проте на тлі цих конфліктів рішуче набирала популярність Республіканська партія на чолі з **Авраамом Лінкольном**. Республіканцям вдалося залучити на свій бік простих

американців, пообіцявши їм дешеві земельні ділянки на Заході. А. Лінкольн виступав за заборону рабства на нових західних землях і підвищення ввізного мита на англійські промислові товари, чим завойовував голоси буржуазії Півночі. Представники Півдня відкрито заявляли, що в разі перемоги республіканців на виборах можуть вийти зі складу США.

У 50-ті рр. XIX ст. конфлікт між північними й південними штатами наблизився до громадянської війни.

4. Громадянська війна.

Здобувши перемогу на президентських виборах 1860 р., А. Лінкольн на новій посаді не вимагав заборони рабства на Півдні, а тільки виступав проти поширення рабства на Захід. Однак південні штати все одно заявили про вихід зі складу США. Першим із них була Південна Кароліна, до якої згодом приєдналися шість штатів. У лютому 1861 р. вони оголосили про створення нової держави — **Конфедерації Штатів Америки**, до складу якої пізніше увійшли ще кілька штатів. Столицею Конфедерації стало місто *Ричмонд*, а президентом був обраний **Джефферсон Девіс** (1808—1889). Військові формування Півдня ще до початку конфлікту готувалися до боротьби, тому прагнули перекинути сюди запаси озброєнь.

Співвідношення сил США (Союзу негосподарських штатів Півночі) і Конфедерації

було не на користь армії Півдня. На Півночі проживало понад 22 млн осіб, а на Півдні — близько 9 млн осіб, із них 4 млн рабів. На Півночі перебувала майже вся промисловість, у тому числі військова. Єдиною перевагою Конфедерації було те, що південні штати мали велику кількість досвідчених офіцерів, які становили основу армії.

Війна спалахнула **12 квітня 1861 р.** Військові Півдня обстріляли й змусили здатися **Форт-Самтер** у Південній Кароліні, що перебував під контролем Півночі (мал. 5). Після цього президент А. Лінкольн оголосив південні штати бунтівними та розпочав прийом добровольців до армії.

Незважаючи на значну перевагу в живій силі й озброєнні, федеральні війська вступили у війну невдало. Стратегія війни передба-

Мал. 5. Громадянська війна в США (1861—1865 рр.).

чала повне оточення Конфедерації та наступ у всіх напрямках (план «Анаконда»). Однак бойові дії велися невпевнено, багато генералів США співчували рабовласникам, а добровольці в армії Півночі були погано навчені й недисципліновані.

Юніоністам під командуванням генерала У. Гранта в 1862 р. вдалося провести успішний наступ на Заході, але спроби захопити південну столицю Ричмонд провалилися. Конфедерати діяли більш розважливо та неодноразово загрожували столиці США місту Вашингтон.

Великим успіхом військ юніоністів стало захоплення найважливішого порту Конфедерації — Нового Орлеана та здійснення морської блокади Півдня. Ці перемоги пояснювалися тим, що більша частина флоту США опинилася під контролем законного уряду. Спроби конфедератів прорвати блокаду успіху не мали.

Однак їм вдалося посилити свою армію, і загроза Вашингтону зберігалася. Натомість на Півночі піднесення населення поступово згасло, і виникли проблеми з поповненням армії.

У цій ситуації А. Лінкольн прийняв рішення, які стали основою для перелому у війні. У травні 1862 р. з'явився закон про гомстеди (садиби), за яким починаючи з 1863 р. будь-який американець, який не воював за Конфедерацію, міг отримати ділянку землі в 65 гектарів на Заході, сплативши за неї лише 10 доларів. Після п'яти років обробітку земля переходила в повну власність фермера. Закон показав багатом жителям Півночі, особливо іммігрантам, що перемога над Півднем дасть їм можливість майже за безцінь придбати великий земельний наділ.

Наприкінці 1862 р. А. Лінкольн оголосив про звільнення всіх рабів із **1 січня 1863 р.**

Мал. 6. Наш прапор у небесах. Худ. Ф. Черч. 1861 р.

Мал. 7. Капітуляція генерала Р. Лі під Аппоматтоксом.

Ця звістка привернула до армії Півночі десятки тисяч колишніх рабів, до того ж раби Півдня також почали переходити на бік США. Конфедерація втратила допомогу Великої Британії, тому що англійська громадськість не дозволила своєму уряду підтримати захисників рабства на Півдні.

Тим часом у південних штатах значно погіршилася економічна ситуація — давалася взнаки морська блокада. Плантатори не могли вивезти бавовну за кордон, так само як і завезти озброєння, яке не була здатна виробити слабка промисловість Півдня. Зовсім невдалою виявилася економічна політика президента Дж. Девіса, що провокувала інфляцію долара Конфедерації. Армія Півдня ще зберігала боєздатність, але вже відчувала брак зброї та солдатів.

На початку 1863 р. армія Півдня під командуванням генерала Р. Лі розбила армію північних штатів, що вдвічі переважала їхні сили, і почала наступ на Північ. У битві під Геттісбергом Р. Лі не зміг здолати противника та змушений був відступити. Після цієї невдачі та ще кількох поразок Конфедерація перейшла до оборони.

Новий командувач армії Півночі генерал У. Грант змінив тактику дій. Користуючись значною перевагою в озброєннях і живій силі, він розпочав наступ у Вірджинії та ціною величезних втрат зміг змусити солдатів Півдня відступити: уперше вторгнення північних армій не закінчилося їхнім відступом. Одночасно армія генерала США В. Шермана успішно наступала на Заході та взяла велике місто Атланту. Після цього В. Шерман здійснив свій

відомий «*мари до моря*», завдяки якому вдалося захопити місто Саванна на узбережжі. Конфедерація була розділена навпіл, але продовжувала запекло боротися.

У 1865 р. В. Шерман розпочав наступ на Північ, а У. Грант, знову не зважаючи на втрати, продовжив рух на Річмонд. **9 квітня 1865 р.** армія генерала Р. Лі капітулювала під **Аппоматтоксом** (мал. 7), наступного дня був заарештований президент Конфедерації Дж. Девіс. Громадянська війна завершилася.

Перемога Півночі була зумовлена значною перевагою сил США та рішучими діями президента А. Лінкольна.

Громадянська війна в США стала одним із найжорстокіших протистоянь XIX ст.: з обох сторін загинуло понад 600 тис. осіб. Проте цілі війни були досягнені: збереглася єдність країни; плантатори-рабовласники втратили свій вплив на політику США; прийнято 13-ту поправку до Конституції США, що остаточно забороняла рабство. Зникли останні бар'єри на шляху розвитку капіталізму в промисловості й сільському господарстві.

Президент А. Лінкольна не зміг повною мірою відчути перемогу в громадянській війні. Через кілька днів після її завершення, **14 квітня 1865 р.**, його було смертельно поранено у президентській ложі в театрі таємним прихильником Конфедерації актором Д. Бутом. Незважаючи на смерть президента, у внутрішньому становищі США не відбулося значних змін, і Республіканська партія ще тривалий час утримувала владу.

ЗАПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

1. Які особливості географічного положення та історичного розвитку полегшували США захоплювати землі на Заході та Півдні країни? 2. Проаналізуйте економічний розвиток США в першій половині XIX ст. 3. Який вплив на розвиток США мав аболіціонізм? 4. Охарактеризуйте основні суперечності між Північчю й Півднем США. 5. Поясніть, чому саме освоєння захід-

них земель змусило фермерів Півночі виступити проти рабства. 6. Чи було зіткнення між Північчю й Півднем США неминучим? 7. Користуючись картою на мал. 5 (с. 75), розкрийте причини й охарактеризуйте основні етапи Громадянської війни в США. 8. Як скасування рабства вплинуло на перебіг Громадянської війни? 9. Чому перемога Півночі прискорила розвиток економіки США?

ІСТОРІЯ В ДОКУМЕНТАХ**Відповідь президента А. Лінкольна на вимогу громадськості негайно звільнити рабів (22 серпня 1862 р.)**

Я збираюся зберегти Союз. Я збираюся зберегти його найкоротшим шляхом, дозволеним Конституцією. Чим скоріше буде відновлена національна влада, тим скоріше Союз стане «колишнім Союзом». Якщо й існують ті, хто вважає, що нібито збереження Союзу водночас означає збереження рабства, то я не згодний із ними. Моєю вищою метою в цій боротьбі є збереження Союзу, а не

збереження або знищення рабства. Якби я зміг урятувати Союз, не звільнивши жодного раба, я б зробив це; і якби я міг урятувати його, звільнивши всіх рабів, я б зробив це, і якби міг урятувати його, звільнивши одних рабів і не звільнивши інших, я б зробив це.

? 1. Поясніть позицію американського президента. 2. Чи змінив свою точку зору А. Лінкольн із часом?

§ 15. Створення незалежних держав у Латинській Америці

У першій половині XIX ст. латиноамериканські колонії підняли повстання проти метрополій і звільнилися від їх підпорядкування. Проте на відміну від північноамериканських колоній Англії, незалежність не принесла країнам Латинської Америки багатства й процвітання. Чи був у цих держав інший шлях розвитку?

Варто пригадати! 1. Які європейські держави захопили більшу частину Латинської Америки? 2. Що сталося з місцевим населенням Латинської Америки?

1. Латиноамериканські колонії на початку XIX ст.

Більша частина Латинської Америки була розділена між двома державами — Іспанією та Португалією. Португалії належали землі в басейні Амазонки й на південь від неї — **Бразилія**, а Іспанії — уся Центральна Америка й більша частина Південної Америки. Населення колоній було мішаним: у деяких землях залишалася велика частина корінного населення — індіанців, у Бразилії було багато привезених з Африки чорношкірих рабів, у багатьох колоніях значну частину жителів становили нащадки переселенців з Іспанії та Португалії — креоли. Поступово зростала кількість представників мішаних шлюбів — метисів і мулатів.

Основою економіки колоній були сільське господарство й видобуток корисних копалин

(мал. 1). Великі прибутки давали срібні рудники Мексики й Перу, золоті копальні Нової Гранади, Бразилії та Чилі. На плантаціях цукрової тростини Гаїті й Бразилії вироблялася найбільша частка світового цукру, найважливішим постачальником какао були землі Венесуели та Нової Гранади, на рівнинах Аргентини процвітало скотарство. Промисловість була розвинена слабо, втім, так само, як і в європейських метрополіях. Значна частина продукції йшла на експорт у Європу. Проте зростанню торгівлі перешкождали колоніальні обмеження, що забороняли торгувати з іншими країнами, крім Іспанії та Португалії.

Креолам у Латинській Америці належала половина копалень і більша частина великих

землеробських господарств — *латифундій*. Зі зростанням багатства креолів посилювалися їхні суперечності з іспанською й португальською колоніальними адміністраціями. Креоли вимагали допустити їх до влади, зменшити податки й, найголовніше, дозволити вільну торгівлю з усіма країнами. Все частіше лунали заклики піти шляхом північноамериканських колоній і відокремитися від метрополій. Корінне населення — індіанці — неодноразово повставали проти колонізаторів, спалахували бунти рабів. В ослаблих Іспанії та Португалії залишалось все менше сил для придушення повстань і протистояння протестам креолів. Креоли приборкували багато повстань за до-

помогою власного ополчення й тому ще голосніше вимагали від європейців дотримання своїх прав.

Здатність захищати свою землю продемонстрували жителі Буенос-Айреса й Монтевідео під час англійського вторгнення в 1806—1807 рр. Англійці вирішили скористатися тим, що Іспанія підтримала Наполеона, і захопити її колонії в Південній Америці. Однак незважаючи на значну військову перевагу британців, латиноамериканці відбили наступ англійського десанту у важких міських боях.

На початку XIX ст. в латиноамериканських колоніях склалися умови для боротьби за незалежність.

2. Боротьба за незалежність у Латинській Америці.

Поштовхом до активної боротьби за незалежність більшості колоній стали події в Іспанії на початку XIX ст. У 1808 р. Наполеон посадив на іспанський престол свого брата Жозефа, і в країні спалахнуло антифранцузьке повстання. Цим і скористалися жителі латиноамериканських колоній. У багатьох містах Латинської Америки почали виникати *хунти (збори)*, які брали владу у свої руки. Однак боротьба за незалежність у більшості країн виявилася жорстокою та тривалою. Падіння Імперії Наполеона спричинило відновлення іспанської королівської династії та перехід іспанців у наступ на повсталі колонії. Креоли-латифундисти, що при-

йшли до влади в колоніях, проголошували демократичні конституції за зразком США. Проте, як і під час боротьби за незалежність американських колоній, вони не скасовували рабства й не йшли на поступки селянам у земельному питанні. Тому іспанцям іноді вдавалося використати народне невдоволення проти прихильників незалежності. Так, у Венесуелі іспанці знищили республіку за допомогою загонів *пастухів-льянеро*. До 1815 р. іспанські війська змогли придушити опір у більшій частині латиноамериканських колоній. Однак ця перемога Іспанії не могла повністю зупинити боротьбу народів за незалежність.

У 1816 р. один із лідерів венесуельської революції багатий креол-латифундист **Симон Болівар** (1783—1830) висадився на півночі Південної Америки з невеликим загonom і продовжив боротьбу з іспанцями. С. Болівар оголосив про скасування рабства й наділення землею своїх солдатів. Використавши приплив найманців і добровольців із Європи, а також завдяки підтримці частини бідноти С. Болівар зміг звільнити від іспанців Венесуелу й Нову Гранаду.

У 1819 р. була проголошена держава Велика Колумбія на території північного сходу Південної Америки. Її президентом став С. Болівар. Він не приховував своїх намірів об'єднати всі іспанські колонії в єдину федеративну республіку. Незабаром війська С. Болівара звільнили від Іспанії територію Еквадору, а в **1824 р.** розгромили залишки іспанських

Мал. 1. Раби на копальнях у Бразилії. XIX ст.

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

Парагвайський експеримент

Парагвай, одна з найвіддаленіших іспанських колоній Південної Америки, показав усьому світу незвичайний приклад державотворення. Коли в Буенос-Айресі відбулася революція, Урядова Хунта оголосила Парагвай частиною нової держави. Проте Конгрес, що зібрався в Парагваї, відмовився підкорятися і аргентинцям, і іспанцям. Парагвайці відбили аргентинську каральну експедицію, а в 1811 р. проголосили незалежність від Іспанії. Спочатку консулом, а потім диктатором Парагваю став Хосе де Франсія (1766—1840), відомий місцевий політик, прихильник ідей Просвітництва. Він провів у країні радикальні реформи. У ході земельної реформи 98 % землі перейшло у володіння держави, яка роздала її місцевим селянам за мінімальну орендну плату. На частині реквізованих церковних земель були створені державні аграрні господарства й мануфактури. Відкрилися державні магазини для допомоги

найбіднішим верствам населення. Уперше у світі було введено загальну початкову освіту. У країні майже не існувало злочинності. Влада заохочувала мішані шлюби креолів із місцевими індіанцями.

Із другого боку, контакти з іншими державами були зведені до мінімуму, Парагвай майже повністю закритися для іноземців. У країні існувала політична диктатура Франсії, опозиція переслідувалася, була навіть заборонена середня й вища освіта. Однак парагвайський режим стабільно існував і за диктаторів — спадкоємців Франсії, тільки мав більш м'які форми. За цей час країна частково відкрилася для іноземців; активно розвивалася місцева промисловість. Розвиток країни був зупинений неймовірно жорстокою війною з Аргентиною, Бразилією та Уругваєм у 1864—1870 рр. Під час війни Парагвай втратив більше половини населення (понад 80 % чоловіків), країна була практично знищена загарбниками.

військ на континенті та дарували свободу Перу (мал. 2). Здавалося, що мрія президента здійсниться, й іспанська Америка стане єдиною державою. Однак на спеціально скликаному Конгресі домовитися не вдалося: латифундисти з різних частин Латинської Америки мали власні інтереси та не бажали підкорятися єдиному центру. Переконавшись у краху своєї надії, С. Болівар у 1830 р. пішов у відставку.

Постать С. Болівара є символом боротьби латиноамериканських колоній за незалежність.

У південній частині Південноамериканського континенту ослаблення Іспанії призвело до Травневої революції 1810 р. в місті Буенос-Айрес (Аргентина). Під час цього виступу влада іспанського віце-короля була повалена й створений тимчасовий уряд. У 1816 р. була проголошена незалежність Об'єднаних провінцій Південної Америки.

Основною проблемою нової держави була не загроза іспанського вторгнення, із яким аргентинці змогли впоратися, а прагнення деяких провінцій відокремитися. Не визнали владу аргентинців у Парагваї та Уругваї. Тому Об'єднані провінції часто вели війни зі своїми сусідами. Однак бажання звільнити весь континент від іспанців підштовхнуло уряд у Буенос-Айресі направити експедицію на допомогу

Чилі. Похід очолив досвідчений генерал **Хосе де Сан-Мартін** (1778—1850). У 1817 р. армія під його командуванням здійснила важкий перехід через Анди й увійшла до Чилі. Разом із чилійськими патріотами Х. Сан-Мартін розбив іспанців і створив умови для проголошення незалежності. Генерал відмовився від посади правителя й вирушив в експедицію до Перу для продовження боротьби з іспанцями (мал. 3). У самих Об'єднаних провінціях Південної Америки загострилася боротьба між різними частинами держави.

Мал. 2. Симон Болівар у битві під Хуніном (Перу). Худ. М. Товар-і-Товар.

Мал. 3. Хосе де Сан-Мартін проголошує незалежність Перу. 28 липня 1821 р.

У Мексиці, на відміну від більшості інших колоній, боротьбу за незалежність очолили не креоли-латифундисти, а представники простого народу. У 1810 р. спалахнуло селянське повстання, яке досить швидко охопило значні райони країни. Армію повсталих вів за собою священник **Мігель Ідальго** (1753—1811). У 1811 р. він проголосив скасування рабства й зниження податків із населення, чим відвернув від себе креолів-землевласників. Його армія повсталих була розбита іспанськими військами та креольськими загонами, а сам М. Ідальго був страчений. Однак боротьба тривала, селянські загони продовжували атакувати іспанські гарнізони.

Ситуацію змінила ліберальна революція в самій Іспанії: місцеві латифундисти злякалися, що іспанці розпочнуть проведення ліберальних реформ і в колоніях. Офіцер іспанської армії креол **Агустін де Ітурбіде** (1783—1824), що раніше з неймовірною жорстокістю розправлявся з повсталими, раптово перейшов на бік повстанців зі своїми військами. Протистояти об'єднаним силам іспанці вже не могли, тому в **1821 р.** визнали незалежність Мексики. Незабаром Мексика була оголошена імперією, а імператором став А. Ітурбіде під ім'ям **Августин I** (1821—1823 рр.). Однак імператор не зміг довго утримувати владу й залишив країну. У Мексиці була проголошена республіка.

У Бразилії, що була португальською колонією, проголошення незалежності відбулося майже без застосування військової сили. Під час наполеонівських війн король Португалії втік до Бразилії. За час вигнання короля Жуана VI за його участю в Бразилії прискорено розвивалися органи державного управління. Бразилія була зрівняна в правах із Португалією та фактично отримала статус метрополії.

Після стабілізації становища в Португалії король був змушений повернутися на батьківщину, залишивши принцом-регентом свого сина **Педру** (1798—1834). Однак у 1821 р. португальський парламент ліквідував усі повноваження Бразилії та висунув вимогу повернення принца Педру. Проте останній відмовився повертатися та проголосив незалежність Бразильської імперії в 1822 р. Португальські війська майже не чинили опору завдяки сміливим діям командувача бразильського флоту британського адмірала Т. Кокрейна. У 1825 р. Португалія визнала незалежність Бразильської імперії.

Швидко й майже безкровне проголошення незалежності Бразилії не супроводжувалося потужним народним рухом, тому в країні на багато десятиліть збереглося рабство, не були проведені реформи щодо селянства.

У 20-ті рр. XIX ст. більшість колоній у Латинській Америці здобули державну незалежність.

3. Підсумки та значення боротьби за незалежність.

Із крахом іспанської і португальської колоніальних імперій у Латинській Америці на карті світу постало більше десятка нових держав. І лідери боротьби за незалежність, і прості учасники пов'язували великі надії з падінням колоніальної влади, але не всім цим сподіванням вдалося справдитися.

У більшості держав були проголошені республіки та прийняті досить демократичні конституції. Зникли торговельні бар'єри й обмеження. Ліквідувалися пережитки феодального ладу, у деяких країнах оголосили про скасування рабства. Однак значними були й негативні наслідки боротьби за незалежність латиноамериканських колоній.

Створити єдину державу, аналогічну за структурою до США, не вдалося, як і запобігти конфліктам між молодими державами. Нещодавно проголошені держави воювали одна з одною, у них часто спалахували громадянські війни та народні повстання.

Влада в нових країнах опинилася в руках великих землевласників-латифундистів. Вони не лише захопили землі колишніх метрополій, але й почали активно привласнювати общинні землі. Селянство не отримало доступу до землі й продовжувало працювати на власників плантацій, зазнаючи нещадної експлуатації. У більшості країн, де рабство було скасовано в ході повстань, рабовласники домоглися його відновлення.

Економіка країн Латинської Америки продовжувала базуватися на сільському господарстві й видобутку корисних копалин. Зростання промислового виробництва не відбулося. Латифундисти й власники копалень, торгуючи безпосередньо із США та Європою, отримали надприбутки й не мали потреби в розвитку масового машинного виробництва. У зовнішній політиці латиноамериканські держави спочатку орієнтувалися на Велику Британію, але поступово в більшості з них посилювався вплив США.

ЗАПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

1. Назвіть причини боротьби латиноамериканських колоній за незалежність. 2. Якою була мета учасників боротьби за незалежність? 3. Охарактеризуйте особливості боротьби за незалежність у Мексиці. 4. Охарактеризуйте особливості боротьби за незалежність в Аргентині. 5. У чому полягали особливості боротьби

за незалежність у Бразилії? 6. Чому С. Болівара вважають лідером боротьби за звільнення? 7. Чому не вдалося створити єдину державу в Латинській Америці? 8. Охарактеризуйте наслідки проголошення незалежності латиноамериканських колоній.

ІСТОРІЯ В ДОКУМЕНТАХ

Із Декларації незалежності Аргентини (1816 р.)

Ми, представники Об'єднаних провінцій Південної Америки, що зібралися на Генеральний конгрес, звертаючись до Всевишнього, що править світом, від імені й на прохання народів, які ми представляємо, заявляємо небу, усім націям і людям нашої планети про справедливість, яка спрямовує наші голоси, що ми урочисто проголошуємо... [що] одностайною та непорушною волею Об'єднаних провінцій є розрив насильницьких уз, які прив'язували їх до королів Іспанії, відновлення колишніх прав, а також прагнення наділити себе високим положенням нації, вільної та незалежної від короля Іспанії Фердинанда VII, його

спадкоємців і метрополії... Тому всі й кожна із провінцій мають оприлюднити цю декларацію, проголосити й затвердити, поклавши на нас відповідальність за виконання й підтримку їхньої волі за умови безпеки та гарантій їх життя, майна й репутації.

Ухвалено в залі сесій; підписано нашою рукою, скріплено печаткою конгресу й підписами наших депутатів-секретарів.

? 1. Назвіть причини прийняття Декларації незалежності Аргентини. 2. Якими були наслідки видання цього документа?

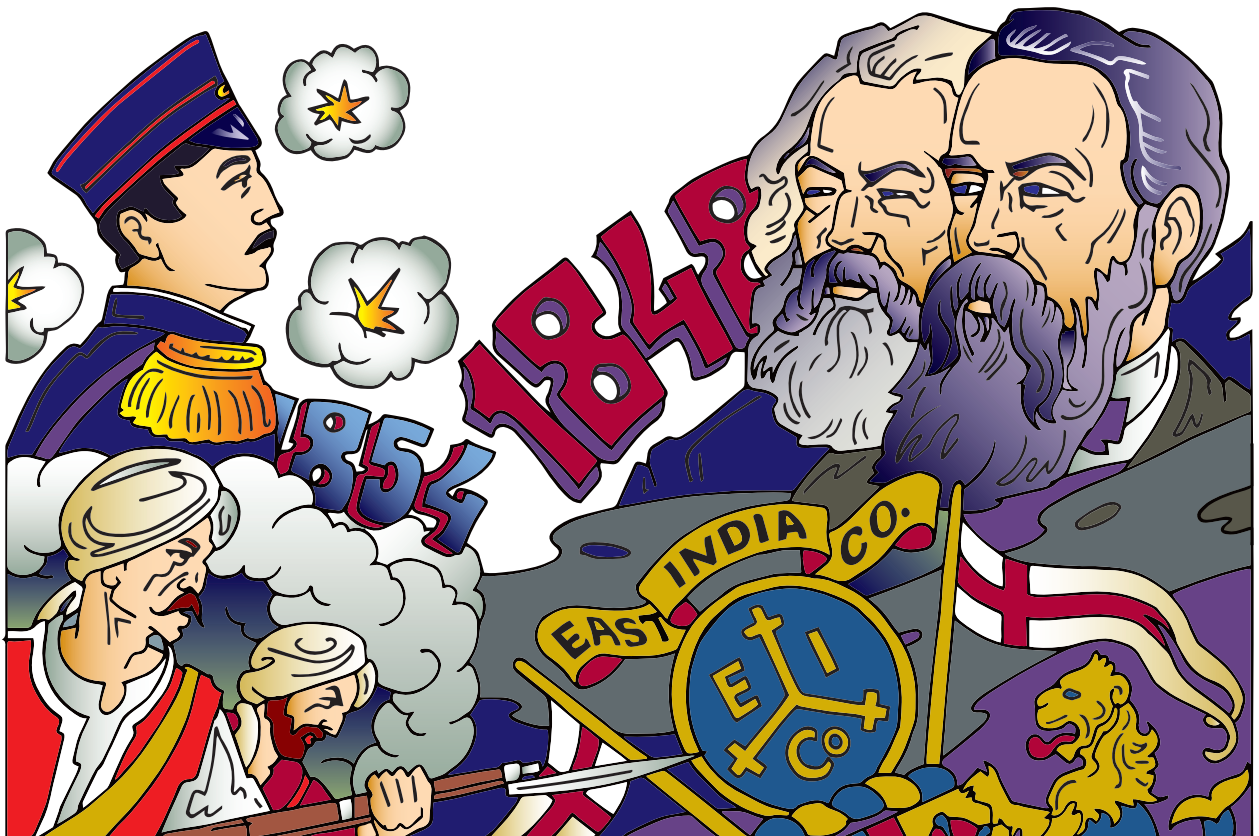
ПІДБИВАЄМО ПІДСУМКИ

У 1815—1870 рр. у результаті революційних подій і соціальної боротьби в провідних країнах Європи й Америки були зроблені рішучі кроки до модернізації всіх галузей життя. Передове суспільство поступово відмовлялося від станово-абсолютистських порядків. Не випадково цей період фахівці називають «століттям революцій». Головні досягнення, яких прагнули сили модернізації, — конституційна монархія, парламентаризм і демократичні свободи. У цьому напрямку в XIX ст. були зроблені небачені успіхи у Великій Бри-

танії, Франції, Німеччині, Австрії. Підсумки Кримської війни зміцнили їхній вплив та авторитет. Об'єднання Італії й Німеччини істотно змінило міжнародний порядок у Європі. На останніх позиціях міжнародної політики опинилися Російська імперія та Османська Туреччина. Після скасування рабства США увійшли до групи найбільш демократичних, сучасних і розвинених держав. Проте провідним країнам Європи й Америки довелося багато зробити для розвитку капіталізму та демократії.

i

? Розгляньте ілюстрацію. Чи можна вважати, що вона досить повно характеризує головні напрямки розвитку світу в 1815—1870 рр.? Що б ви обрали символом цього періоду? Обґрунтуйте свою думку.

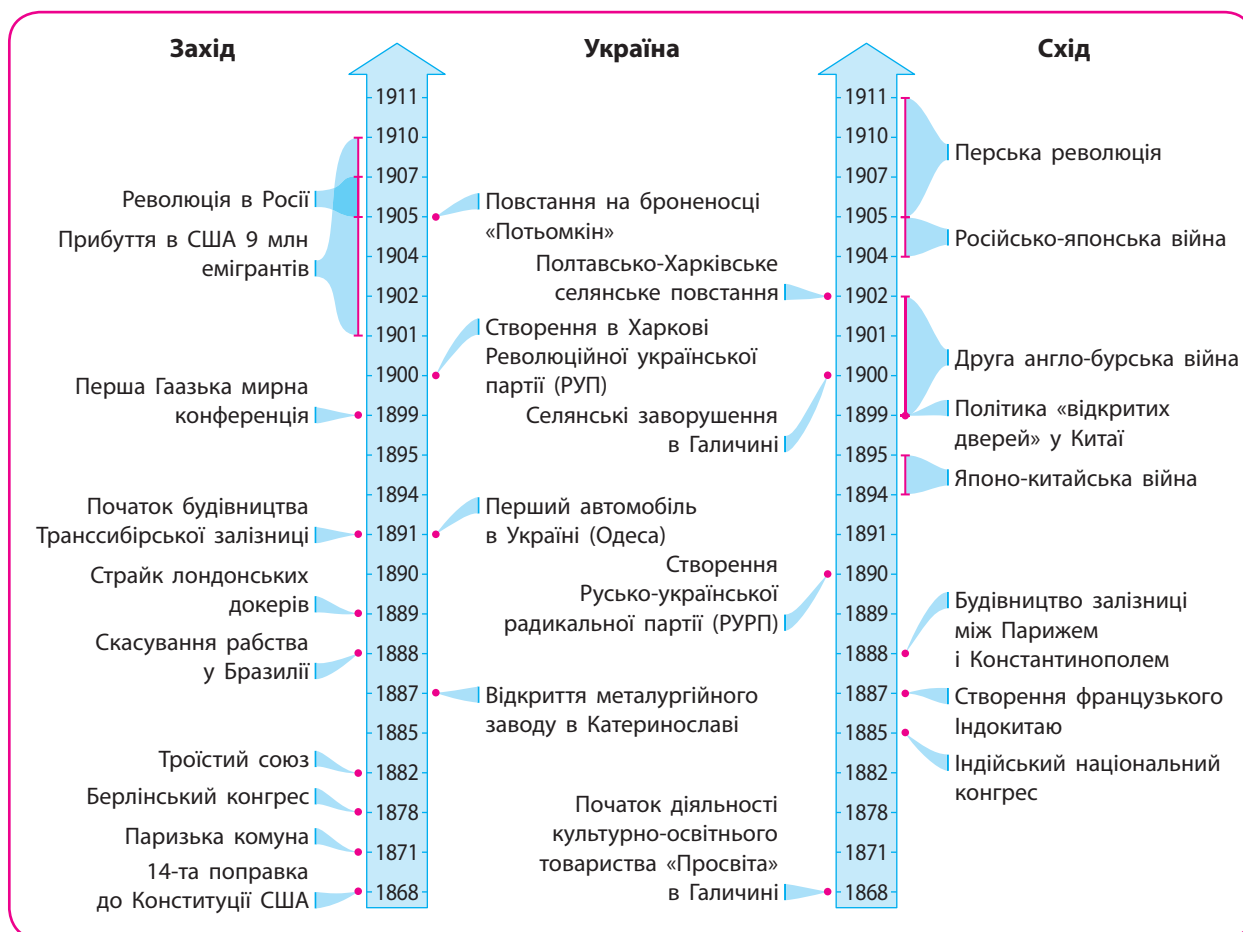

РОЗДІЛ III. ЄВРОПА ТА АМЕРИКА

в останній третині XIX — на початку XX ст.

Сьогодні ми можемо впевнено говорити, що в останній третині XIX — на початку XX ст. людство зазнало нечуваних змін, що наблизили народження сучасного світу. Головними рушіями прогресивних перетворень стали провідні капіталістичні країни Європи та США. Саме тут відбулися докорінні зміни в державному устрої, суспільно-політичному житті

й економічному розвитку. Процеси модернізації розвивалися нерівномірно, натрапляли на численні труднощі й часто супроводжувалися війнами, революційними виступами та поневірваннями величезної кількості людей. Проте в зазначений період людство сміливо відкрило двері у XX століття та зробило перший крок до Новітньої історії.

§ 16. На шляху модернізації: провідні країни Європи й Америки в останній третині XIX — на початку XX ст.

В останній третині XIX — на початку XX ст. в найбільш розвинених країнах було зроблено вирішальний крок до модернізації та поступової ліквідації «старого порядку». Які ж перешкоди довелося подолати на цьому складному й неоднозначному шляху?

Варто пригадати! 1. Що таке промисловий переворот? (§ 6) 2. Як відбувалося зародження індустріального суспільства? (§ 6)

1. Утвердження індустріальної цивілізації в Європі й Америці.

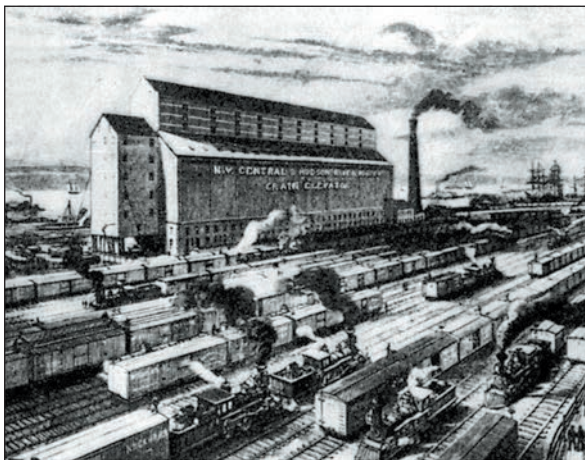
Наприкінці XIX ст. у найбільш розвинених країнах завершився промисловий переворот: ремісничі майстерні й мануфактури змінили підприємства нового типу — *заводи* та *фабрики*. Ми знаємо, що першою прикметною ознакою таких підприємств є широке застосування машин і нових технологій виробництва. Фабрики й заводи виготовляли набагато більше продукції, ніж мануфактури. Вчені вважають, що становлення *індустріальної цивілізації* настає, коли частка промислової продукції, виробленої за допомогою машин на великих підприємствах, перевищує 50 % від усього обсягу виробництва в країні. У результаті індустріалізації промисловість почала переважати над сільським господарством. Першою країною, що досягла цієї мети ще в середині XIX ст., була Велика Британія. Наприкінці «довгого» століття до групи індустріально розвинених держав

увійшли Франція, Німеччина, Австрія, Бельгія, США (мал. 1) та ін.

Що ж сприяло перетворенню країни на *індустріально розвинену державу*? Організація великого машинного виробництва вимагала дуже значних витрат. Тому в індустріальному суспільстві важливу роль відіграв *банківський капітал*. На початку Нового часу банки надавали позики для державних потреб, а також вкладали свої кошти у світову торгівлю. У цих випадках вони могли розраховувати на прибуток. Згодом виникли нові напрямки діяльності фінансових установ. Багато банків надавали кредити великим промисловим, транспортним і торговельним підприємствам, сприяючи їхньому розвитку й процвітанню.

Об'єднання промислового і банківського капіталів сприяло становленню індустріального суспільства.

Основу індустріального суспільства, що зароджувалося, складали базові галузі промисловості — *металургія, енергетика та машинобудування* (мал. 2). Вони були головними споживачами сировини, палива, устаткування й становили фундамент економіки країни. Особливого значення в середині XIX ст.

Мал. 1. Під'їзні колії та великий елеватор у порту Нью-Йорка (США). Гравюра 1877 р.

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

ВИРОБНИЦТВО МЕТАЛУ В КРАЇНАХ ЄВРОПИ, млн т

Країна	1880 р.	1910 р.
Велика Британія	6,9	10,0
Франція	1,7	4,0
Росія	0,4	14,8
Німеччина	0,2	3,0

Мал. 2. Країни Європи у другій половині XIX ст.

набула металургія. Метал був необхідний у величезних обсягах як для промисловості, що стрімко зростала, так і для військових потреб.

У другій половині XIX ст. європейські й американські металурги виготовляли різні види чавуну, сталі й заліза, а також виробів із металу. Наприклад, у 1830 р. британські металурги виплавляли 400 тис. т чавуну, а до 1910 р. виробництво чавуну збільшилося у 25 разів. Так само бурхливо зростало виробництво металів у Франції, Німеччині, Росії.

Серед найважливіших причин становлення індустріальної цивілізації фахівці нази-

вають «залізничну революцію». Повсюдне широке будівництво залізниць у Європі й Америці, а також у деяких колоніях і залежних країнах (Індія, Китай) сприяло зростанню промислового виробництва та докорінно змінило життя людей. Промислові центри, що швидко зростали, мали потребу в залізницях для вивезення готової продукції, завезення сировини й робочої сили. У свою чергу, спорудження залізниць вимагало величезної кількості рейок, різноманітних металевих конструкцій, шпал, будівельного каменю. У 1840 р. у Великій Британії довжина залізниць досягла 2,4 тис. км, у той час як

Мал. 3. Школа для дівчат на початку XX ст. у США.

2. Економічне зростання в країнах Європи й Північної Америки.

Промисловий переворот сприяв значному економічному зростанню в більшості провідних країн світу. За підрахунками вчених, порівняно з показниками епохи Відродження та Просвітництва (XVI—XVIII ст.) загальні темпи розвитку економіки в XIX — на початку XX ст. збільшилися в 5—6 разів.

Які саме причини викликали настільки бурхливе економічне зростання, особливо в другій половині «довгого» століття? Звичайно ж, такий стрибок був тісно пов'язаний із промисловим переворотом та становленням індустріальної цивілізації. Серед інших причин слід виділити *перехід до нових видів енергії* в економіці провідних країн світу.

У XVIII—XIX ст. виробництво сучасних видів енергії (зокрема електричної) зросло майже в 190 разів. Як джерело енергії почали активно застосовувати вугілля й нафту. Проте зберегли своє значення джерела енергії, відомі зі стародавніх часів і Середньовіччя. Дрова, торф, сила вітру й води, мускульна сила людей і тварин у загальному обсязі використовувалися

у Бельгії — лише 334 км. До кінця XIX ст. залізниці зв'язали всі найбільші промислові центри Європи. До групи «залізничних держав» приєдналися також Росія (22,8 тис. км) та Австро-Угорщина (18,5 тис. км).

Під час промислового перевороту та зміцнення індустріальної цивілізації бурхливо розвивалися всі види транспорту й зв'язку, збільшувалися їх швидкість, якість і надійність. Обсяги перевезень зростали. Таким чином, поступово створювалося *світове капіталістичне господарство*.

У результаті потужного промислового стрибка в середині XIX ст. людство почало поступовий перехід до епохи індустріальної цивілізації.

ваних енергоресурсів у 1880 р. становили 46—47%, а в 1913 р. — 41—43%. У більшості колоній і залежних країн традиційні джерела енергії все ще переважали.

Тільки наприкінці XIX ст. «викопне паливо» (вугілля й нафта) почало переважати у світовому енергоспоживанні.

Слід зазначити, що зростання економічної могутності провідних країн світу пояснюється не тільки успіхами промислового перевороту, використанням нових джерел енергії, будівництвом залізниць і шосейних доріг тощо. Були й інші причини, що впливали на розвиток економіки. Наприклад, одночасно із промисловим переворотом у Великій Британії, Франції, Німеччині, США та Японії в кілька разів зростає частка державних витрат на потреби *освіти і науки*. У суспільному житті індустріальних країн вдалося досягти *ліквідації неграмотності* (мал. 3). Ще на початку XIX ст. частка грамотних людей не перевищувала половини населення більшості європейських країн. До початку Першої світової війни в Німеччині, Великій Британії, Франції та США кількість грамотних людей досягла 90%. У Японії та Італії ці показники склали 72 й 62% відповідно.

Таким чином, зростання економіки та зміцнення індустріальної цивілізації могли забезпечити лише високоосвічені й культурні люди.

В економічно розвинених країнах збільшилася середня *тривалість життя*. Якщо на початку XIX ст. вона становила 30—32 роки, то

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

ДОВЖИНА ЗАЛІЗНИЦЬ
НАЙБІЛЬШИХ КРАЇН ЄВРОПИ, тис. км

Країна	1860 р.	1880 р.
Велика Британія	16,8	28,8
Німеччина	11,0	33,8
Франція	9,1	23,0

в наступному столітті у провідних країнах світу цей показник досяг 48—52 років.

Промисловий переворот та економічне зростання в різних країнах розвивалися нерівномірно. В останній третині XIX — на початку XX ст. на карті світу змінилися лідери. Велика Британія та Франція не змогли повною мірою пристосуватися до нових вимог промислового й економічного розвитку та поступилися Німеччині першістю в Європі. У світовій економіці провідні позиції впевнено посіли США.

На межі XIX—XX ст. загострилися суперечності між лідерами світового капіталістичного господарства.

3. Урбанізація.

Індустріалізація економіки провідних країн супроводжувалася переселенням значної частини населення із села до міста. Ми вже знаємо, що збільшення кількості городян і підвищення соціально-економічної ролі міст має назву *урбанізація*. Чому ж урбанізація в XIX ст. стала розвиватися особливо швидко? Справа в тому, що найпоширенішим типом виробництва в ранній Новий час були *розсіяні мануфактури*, які працювали переважно в сільській місцевості. Фабрики й заводи XIX ст. могли успішно існувати й розвивати своє виробництво в містах (мал. 4). Як правило, міста розташовувалися на перехресті торговельних і транспортних шляхів, тут можна було розмістити необхідні будівлі й приміщення, знайти потрібну кількість найманих робітників. Крім того, саме городяни були головними споживачами промислової продукції.

4. Монополізація економіки.

Промисловий переворот супроводжувався нестримним зростанням капіталістичного виробництва, головною метою якого було отримання максимального прибутку. У цих умовах неминуче виникали *кризи надвиробництва товарів*. За такої ситуації на ринках накопичувалася велика кількість товарів і сировини, на які не було попиту. Досить масштабною виявилася *економічна криза 1900—1903 рр.*, що вразила економіку більшості розвинених країн. У напівфеодальній Росії наслідки кризи були особливо важкими. Найбільше постраждали паливна й металургійна промисловість,

Мал. 4. Європейське місто наприкінці XIX ст. Гравюра. Економічне зростання супроводжувалося погіршенням екологічної ситуації в промислово розвинених містах.

У 1800 р. у європейських містах із населенням понад 10 тис. осіб було зосереджено близько 5% жителів. До 1870 р. частка городян становила вже 15%. У 1900 р. жителями міст були вже 25—30% європейців. У світі цей показник становив 13—15%. До найбільш урбанізованих країн належала Велика Британія. У 1880 р. тут уперше в історії людства частка городян склала 56,2%, перевищивши кількість сільських жителів. На початку XX ст. цю межу подолали Бельгія та Нідерланди.

У 1850 р. у Європі тільки *Лондон* (мал. 5) і *Париж* налічували понад 1 млн жителів. Наприкінці століття таких міст у світі стало 13: Нью-Йорк, Париж, Берлін, Токіо (мал. 6), Санкт-Петербург та інші.

Урбанізація та промисловий переворот сприяли зростанню рівня життя більшості населення індустріально розвинених країн.

на третину знизився випуск рейок і вагонів, припинили роботу понад 3 тис. заводів зі 112 тис. працівників. У країнах Європи й Америки закривалися банки й підприємства, сотні тисяч людей залишалися без роботи. Заробітна плата знизилася на 25—30%, упали ціни на енергоносії.

Економічна криза змушувала власників промислових підприємств і банкірів шукати рішення цих проблем. Виявилось, що партнерам і конкурентам вигідно укладати угоди про регулювання цін на товари й сировину, домовлятися про розподіл ринків збуту продукції, обсяги

Мал. 5. Лондон наприкінці XIX ст.

? Якими видами транспорту користувалися жителі міста?

виробництва, а в деяких випадках навіть об'єднуватися й створювати єдине управління своїми підприємствами. Договори між найбільшими підприємствами певної галузі промисловості обіцяли небачені колись розміри прибутку.

Такі угоди сучасники називали **монополіями**. Їхні члени мали помітні переваги й привілеї порівняно з іншими компаніями, банками та підприємствами, порушуючи цим правила чесної конкуренції — найважливіший принцип капіталізму. Монополісти різними способами відбирали частину прибутку у власників немонополістичних підприємств, розорювали дрібну буржуазію. Крім того, штучно підвищуючи ціни на товари, вони перекладали на споживача тягар монополією високих цін і тим самим ще більше погіршували становище простого народу.

Вчені виділяють кілька видів монополій. Спочатку найбільш популярною формою монополістичного об'єднання був *картель*. Зазвичай члени картелю зберігали повну фінансову й організаційну незалежність одне від одного й домовлялися лише про ціни на товари, умови продажу та сферу впливу. Отримавши очікуваний прибуток, картелі часто розпадалися. У 1905 р. в Німеччині налічувалося щонайменше 385 картелів, що об'єднували 12 тис. підприємств. Їм належало панівне становище в найголовніших галузях промисловості.

Синдикати — великі об'єднання підприємців із метою завоювання ринку, усунення конкуренції та створення комфортних умов для комерційної діяльності. Наприклад, серед найвпливовіших могутніх російських монополій

Мал. 6. Токіо наприкінці XIX ст. Розфарбована фотографія. У цей час столиця Японії налічувала понад 2 млн жителів і на 90% залишалася дерев'яним містом.

був синдикат «Продамет», що виник у 1902 р. в Донбасі. Він контролював 60% металургійної промисловості країни. Величезний вплив в економіці країни мали синдикати «Продвугілля», а також «Продвагон», що об'єднав 14 із 16 вагонобудівних заводів Росії.

Промислові компанії, що об'єднувалися в *трести*, втрачали юридичну, комерційну й виробничу самостійність. На початку XX ст. вони були поширеною формою монополій у США. У 1901 р. тут було створено 75 трестів, що об'єднали понад 1600 підприємств із загальним капіталом майже 3 млрд доларів. У 1903—1905 рр. американські трести виробляли 70% сталі, видобували 75% вугілля та 84% нафти. Якщо підприємства різних галузей промисловості об'єднувалися з банківським капіталом, то виникали *концерни* — фінансово-промислові групи, що контролювали значну частку економіки країни.

Рівень монополізації в різних країнах був неоднаковим. Більше монополій існувало в Німеччині й Росії, де новітні форми організації промислового виробництва іноді вступали в різкі суперечності із залишками феодалізму. Помітно меншим був вплив монополій у Великій Британії. Тут підприємці дотримувалися вікових традицій і намагалися не втрачати контроль над «сімейними» підприємствами. У Франції переважали дрібні й середні підприємства, і монополізація промисловості була на низькому рівні.

На початку XX ст. кількість монополій стрімко зростала, вони набули великої політичної та економічної ваги в житті багатьох країн.

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

ЧАСТКА ПРОВІДНИХ ДЕРЖАВ
У СВІТОВОМУ ВИРОБНИЦТВІ, %

Країна	1880 р.	1900 р.	1913 р.
Європа в цілому	53,2	61,3	62,0
Англія	22,9	18,5	14,0
Німеччина	8,5	13,2	15,7
Франція	7,8	6,8	6,4
Росія	7,6	8,8	5,0
США	14,7	23,6	35,8
Японія	2,4	2,4	1,0

Мал. 7. Елізабет Андерсон — перша жінка-лікар, феміністка. Велика Британія, 1909 р.

5. Зростання ролі держави в суспільному житті.

У Середні віки й ранній Новий час проста людина була майже повністю відокремлена від держави, що існувала у вигляді різних монархічних режимів. Численні станові обмеження віддаляли державу від народу. Людина епохи «старого порядку» із традиційним суспільним устроєм повністю залежала від свого феодалного сеньйора або засад цехового статуту. В умовах станово-абсолютистських порядків більшість населення країни не мала впливу на державне життя. Держава розвивалася з волі монарха та людей із його найближчого оточення.

Першим кроком на шляху від «старого порядку» до сучасного суспільства стали *кон-*

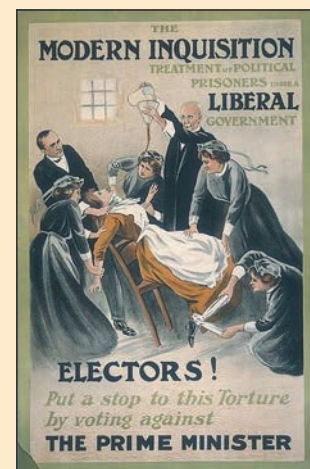
ституційні монархії, що виникли в процесі революційних рухів і модернізації західного суспільства, що розвивалося на принципах *парламентаризму* та *правової держави*. Під правовою державою в той час розуміли монархії або республіки, що визнавали свободу слова, совісті, друку, зборів, об'єднань, у тому числі жіночих рухів (мал. 7). У поміркованих за своїм характером конституціях доступ до політичних свобод обмежувався певними верствами населення, що мали великі доходи та власність. При цьому знищувався становий поділ, піддані оголошувалися громадянами з політичними правами.

ЛЮДИ, СПРАВИ, ІДЕЇ

Боротьба за права жінок

У XIX ст. виник і зміцнів рух *фемінізму* й *емансипації* за надання жінкам рівних прав із чоловіками, у тому числі виборчого права, права на освіту, вільний вибір професії, права власності тощо. *Суфражистками* називали радикально налаштованих феміністок. У боротьбі за права жінок вони влаштовували демонстрації, бунти, поширювали безладдя, відмовлялися від сплати податків тощо (мал. 8). Першим реальним успіхом феміністського руху стало надання жінкам виборчих прав в американському штаті Вайомінг (1869 р.). У Великій Британії жінки отримали право голосу на місцевих виборах. До початку XX ст. жінкам надали виборчі права в Новій Зеландії та Австралії. У 1907 р. на виборах у парламент Фінляндії 19 жінок уперше у світі здобули депутатські мандати (серед 200 депутатів).

Мал. 8. Насильницька годівля суфражистки, що оголосила голодування (Велика Британія). На плакаті зазначено: «Сучасна інквізиція. Ставлення ліберального уряду до політ'язнів. Виборці, покладіть край таким катуванням, проголосувавши проти прем'єр-міністра».

Руйнування принципів «старого порядку» відбувалося нерівномірно, що обумовлювалося як особливостями розвитку кожної держави, так і конкретною ситуацією. Визначальною рисою політичного життя європейських країн у другій половині XIX ст. стала **партійність**. Громадяни отримали можливість висловлювати свої політичні погляди й прагнення в колі своїх однодумців, що об'єдналися в політичну партію. У XIX ст. більшість політичних партій мала свої чіткі програми й гасла. У виборчих кампаніях і діяльності парламентів виголошувалася підтримка або невдоволення урядовим курсом.

У європейських країнах виникли партії *консерваторів*, які відображали інтереси великих землевласників. *Ліберальні партії* підпо-

рядковувалися інтересам буржуазії та намагалися поширити свій вплив на інші верстви суспільства. Різні й строкаті політичні сили орієнтувалися на дрібну буржуазію, пролетаріат, міську бідноту й селянство. У країнах Європи й Північної Америки точилася боротьба за розширення кількості людей, що мали виборче право та могли брати участь у державному й політичному житті.

Розширення виборчих прав задовольняло потребу громадян країни в політичній гідності й було захистом від соціальних заворушень і революцій.

У XIX ст. вплив держави на громадське життя значно зріс і зміцнів за допомогою парламентаризму й надання конституційних свобод.

ЗАПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

1. Поясніть поняття «індустріальна цивілізація» та «індустріально розвинена держава». **2.** Розвиток яких галузей економіки сприяв становленню індустріального суспільства? **3.** Порівняйте дані таблиць на с. 84 і 86. Яка країна досягла найбільших успіхів у розвитку економіки? **4.** Які глобальні зміни в економіці й соціальному житті забезпечили економічне зростання в країнах Європи та Північної Америки? **5.** Використовуючи карту на мал. 2 (с. 85), визначте, яка промисловість розвивалася в містах із населенням понад 1 млн жителів. Який статус мали такі міста? **6.** На основі даних таблиці на с. 89 визначте, як змінилася частка провідних країн

у світовому промисловому виробництві протягом 1880—1913 рр. **7***. За текстом параграфа (пункт 3) складіть таблицю про зміну кількості жителів європейських міст у XIX ст. **8.** Що таке економічна криза? Які наслідки вона мала для підприємців і простих жителів країни? **9.** Що таке монополія? Із якою метою створювалися монополістичні об'єднання? **10***. Охарактеризуйте основні види монополій початку XX ст. **11.** Чому в XIX ст. роль і значення держави в житті людей і суспільства значно зросли? **12***. Підготуйте аналітичну записку про суспільні наслідки індустріальної революції, зміни в житті та побуті людей.

§ 17. Еволюція європейської соціал-демократії: від марксизму до легальної парламентської діяльності. Практичне заняття

В умовах індустріальної цивілізації провідні позиції в суспільстві посіли велика буржуазія та клас найманих робітників, що протистояв їй, — пролетаріат. Завершення промислового перевороту в другій половині XIX ст. на якийсь час призвело до помітного погіршення умов життя робітників, що викликало загострення їх боротьби за свої права. У політичному житті країн Європи й Америки інтереси робітників представляли соціал-демократичні партії. На практичному занятті ми об'єднаємося в групи та обговоримо, куди вели соціал-демократичний клас — на барикади чи в парламент.

Варто пригадати! **1.** Що являв собою рух чартистів? (§ 8) **2.** Розкажіть про виникнення марксизму та Першого інтернаціоналу. (§ 6)

1. Між Першим і Другим інтернаціоналами.

Міжнародне співтовариство робітників, відоме як **Перший інтернаціонал**, діяло недовго — із 1864 до 1876 р. Визнаним лідером цієї організації був **Карл Маркс**. На його думку, філософія і наука мали стати інструментом

у встановленні влади людини над природою. Він стверджував, що «релігія — опіум для народу», оскільки вона панує над свідомістю людини, забирає її з реальної дійсності. К. Маркс увійшов в історію як ідеолог революції. Як

ми пам'ятаємо, у своїй праці «*Капітал*» він доводив, що єдиним носієм передових ідей є пролетаріат, який за допомогою революційного насильства може ліквідувати капіталістичне суспільство гноблення. На його думку, тільки *диктатура пролетаріату* здатна побудувати суспільство соціальної справедливості.

Гідним супротивником К. Маркса в Першому інтернаціоналі був відомий російський анархіст **Михайло Бакунін** (1814—1876) — колишній офіцер царської армії, засновник руху *народників* у Росії (мал. 1). Він брав активну участь у революційних подіях 1848 р., був засланий у Сибір, звідки втік у Лондон.

Так само як і К. Маркс, М. Бакунін був прихильником насильницьких революційних дій. Однак він вважав, що захоплення влади можна здійснити за допомогою стихійних виступів і терору. М. Бакунін різко заперечував диктатуру пролетаріату, оскільки вона збереже тиранію держави. Анархісти виступали проти будь-якої держави, яку прагнули замінити добровільними угодами між людьми для досягнення рівності.

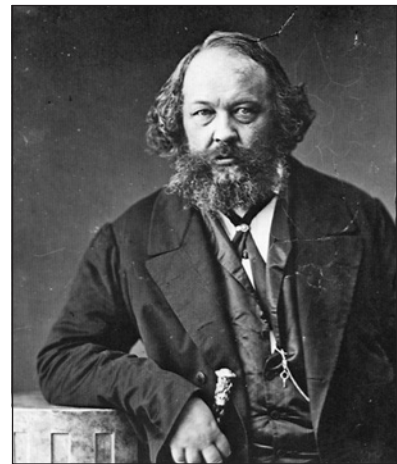
На початку 70-х рр. XIX ст. суперечності між послідовниками К. Маркса й М. Бакуніна досягли критичної межі. У 1876 р. Перший інтернаціонал припинив свою діяльність.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ

1. Що спільного між марксизмом та анархізмом?
2. У чому полягала головна суперечність у поглядах К. Маркса й М. Бакуніна?

Діяльність Першого інтернаціоналу не минула безслідно. Ідея боротьби за соціальну революцію на чолі з робітничим класом набула значного поширення. У Європі з'являлися й міцніли політичні партії, що відстоювали інтереси й волю найманих промислових робітників. Наприклад, у 1869 р. була заснована **Соціал-демократична робітничая партія Німеччини**, що в 1890 р. отримала свою сучасну назву — Соціал-демократична партія Німеччини (СДПН). У 1888 р. на базі марксистської ідеології виникла Соціал-демократична партія Австрії. Великий авторитет і популярність мала Соціалістична партія у Франції.

Наприкінці 80-х рр. XIX ст. посилювався масовий робітничий рух. Хвиля страйків прокотилася всіма промислово розвиненими країнами світу. Особливої сили набули страйки французьких гірників, великі виступи амери-

Мал. 1. Михайло Бакунін — основоположник російського анархізму.

канського пролетаріату в боротьбі за 8-годинний робочий день, у тому числі страйк у Чикаго, що супроводжувався розстрілом робітників. У 1889 р. відбулися страйки англійських докерів, найбільший страйк гірників Руру (Німеччина) та ін. Кількість виступів робітників в Англії, Франції та Сполучених Штатах у 1888—1889 рр. була в 5 разів більшою, ніж у 1878—1879 рр. Значно зросло також число учасників страйків (мал. 2).

Соціал-демократичні партії та масовий робітничий рух стали важливими чинниками подальшого розвитку індустріального суспільства.

Міжнародні соціалістичні організації, використовуючи існуючі в суспільстві суперечності, організовували соціальні протести, висували проекти реформ тощо. Соціалістичні партії та рухи були своєрідною протидією уряду, змушуючи його йти на більш глибокі економічні, соціальні й політичні реформи.

Успіхи робітничого руху, а також індустріальне суспільство, що багатіло, створили передумови для появи політичного руху, лідери якого виступали проти революційних дій. Вони прагнули якісного поліпшення життя робітників і створення справедливого суспільства за допомогою «*політики можливого*». На їхню думку, демонстрації, петиції та страйки можуть привести пролетаріат до бажаної мети. Прихильників цього руху в різних країнах Європи називали *посібілістами* (від франц. *possible* — можливий).

Наприкінці 1888 р. французькі марксистки на конгресі Робітничої партії в Труа ухвалили рішення щодо скликання наступного року

Мал. 2. Страйк трамвайників у Нью-Йорку. Гравюра 1886 р.

в Парижі конгресу, у якому могли б узяти участь представники пролетарів усього світу.

14 липня 1889 р. на 100-ту річницю від дня взяття Бастилії в Парижі відкрився конгрес представників соціал-демократичних і робітничих партій, що увійшов в історію як **Другий інтернаціонал**. У роботі марксистського конгресу взяли участь близько 400 делега-

2. Спадщина К. Маркса та Ф. Енгельса.

Перший конгрес Другого інтернаціоналу запросив у Париж відомих діячів міжнародного соціалізму. Головами були обрані німець **Карл Лібкнехт** і француз **Едуард Вайян**. Серед російських соціалістів, присутніх на конгресі, був **Георгій Плеханов**, який заявив, що російська революція переможе як робітнича, або ж не переможе зовсім. Величезне значення мала резолюція (постанова) Паризького конгресу про організацію *щорічного першотравневого страйку й демонстрації* з метою зміцнення міжнародної солідарності пролетарів і боротьби за 8-годинний робочий день.

Заклик конгресу знайшов відгук. Першотравневі виступи, що пройшли в 1890 р. у Франції, Австро-Угорщині та інших країнах, сприяли зміцненню інтернаціональної пролетарської солідарності. Уперше робітничий клас організовано проводив страйк у міжнародному масштабі.

В останні десятиліття XIX ст. марксизм став найбільш впливовою соціалістичною течією та був покладений соціал-демократичними партіями в основу їхніх програмних принципів. Економічна теорія К. Маркса набула популярності

ПРОПОНУЄМО ОБГОВОРТИ

Розкол в Інтернаціоналі

Проти посібілістів активно виступив Ф. Енгельс — соратник К. Маркса. В одному зі своїх листів він писав: «...Старий розкол в Інтернаціоналі знову стає на порядок денний... Супротивник той самий, із тією лише різницею, що прапор анархістів замінено прапором посібілістів; такий самий продаж своїх принципів буржуазії за часткові поступки, а головне, за теплі місця для ватажків (члени міського муніципалітету, біржі праці тощо)».

? У чому полягала головна суперечність між марксистами й посібілістами?

тів від соціалістичних організацій із 22 країн. Це був найбільший міжнародний з'їзд за всю історію робітничого руху.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ

1. Як розвивалися робітничий і соціал-демократичний рухи після ліквідації Першого інтернаціоналу?
2. Чи можна вважати появу Другого інтернаціоналу неминучою?

і в науковому середовищі. Із К. Марксом дискутували соціалісти інших течій. У той самий час марксизм мав велику силу впливу. Логічна й науково обґрунтована система поглядів К. Маркса знайшла багато учнів і послідовників.

На Цюрихському конгресі (1893 р.), у роботі якого брав особисту участь Ф. Енгельс, була прийнята резолюція, що закликала робітничий клас і соціалістичні партії до боротьби за загальне виборче право, робітниче законодавство, 8-годинний робочий день та інші реформи. Проте головною метою соціалістичного руху визнавалася необхідність завоювання політичної влади. Також ця резолюція засуджувала будь-які компроміси з буржуазією за рахунок життєвих інтересів робітничого класу.

Учасники Четвертого конгресу Другого інтернаціоналу в Лондоні (1896 р.) засудили колоніалізм. Було оголошено про остаточний розрив між марксистами й анархістами. Діяльність соціал-демократичних і робітничих партій знайшла відображення в масштабних страйкових рухах, які наприкінці XIX ст. значно перевершили рівень 70—80-х рр. Тільки у Франції в 1900 р. відбулося понад 900 страйків —

майже втричі більше, ніж у 1890 р. Зростання страйкового руху та робітничих протестів спостерігалось й в інших країнах (мал. 3). У 1893 р. пройшов перший в історії міжнародного робітничого руху *загальний політичний страйк* у Бельгії. У ньому взяли участь близько 250 тис. пролетарів. Страйкарі домоглися значного розширення виборчого права.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ

1. Які ідеї марксизму стали програмою дій Другого інтернаціоналу?
2. Яких успіхів досяг Другий інтернаціонал за перше десятиліття своєї історії? Чи збереглася спадщина Другого інтернаціоналу в сучасному житті?

3. Ревізія марксистського вчення.

На П'ятому конгресі Другого інтернаціоналу в 1900 р. у Парижі відбувся черговий *розкол соціалістичного руху*. Головним пунктом суперечностей було питання про способи завоювання політичної влади робітничим класом. Послідовні марксистки виступали за насильницьке повалення влади буржуазії шляхом революції пролетарів. Це положення марксизму підтримували Р. Люксембург, К. Лібкнехт, Ф. Меринг, Д. Благоев, Г. Плеханов, В. Ленін та інші. Наприклад, вождь німецьких соціал-демократів А. Бебель на партійному з'їзді під бурхливі оплески заявив, що партія ніколи не відмовиться від насильницького повалення влади буржуазії.

Значна частина європейських соціалістів виступала з позицій *ревізії* (перегляду, перевірки) марксизму, виходячи з нових явищ в економічному й суспільно-політичному житті розвинених країн Європи. Успіхи робітничих партій у виборах у Німеччині, Франції та інших країнах у 90-х рр. XIX ст. свідчили про

Мал. 3. Мітинг страйкуючих портових і транспортних робітників Лондона в серпні 1911 р.

зростання впливу соціалізму серед робітничого класу. Багатьом здавалося, що за допомогою виборчих бюлетенів на парламентських виборах пролетаріат зможе досягти своєї мети. Лідер французьких соціалістів *Жуль Гед* у день свого обрання в парламент у 1893 р. заявив: *«Недільні вибори — це справжня революція, це початок революції, що зробить вас вільними людьми. Легально, завдяки вашій волі, що стала законом, здійсняться соціальні зміни»*.

Біля витоків ревізіонізму стояв **Едуард Бернштейн**, який стверджував, що «кінцева мета соціалізму» для нього «ніщо», а ось рух до неї — «все». У своїх працях і виступах він доводив, що багато положень марксизму не витримали випробування часом.

Е. Бернштейн відкинув положення К. Маркса про те, що зубожіння робітничого класу є невід'ємним законом капіталізму. Він наполягав на здатності капіталізму до відновлення й перетворення шляхом реформ, а не революції.

ПРОПОНУЄМО ОБГОВОРТИ

«Казус Мільєрана»

У 1899 р. французький соціаліст **Александр Мільєран** отримав запрошення обійняти посаду міністра торгівлі, промисловості, пошт і телеграфів у буржуазному уряді Франції, до складу якого входив також кат революційного руху генерал Г. Галіфе. А. Мільєран прийняв цю пропозицію. На міністерській посаді він домогся затвердження нового фабричного законодавства, яке встановило 8-годинний робочий день на державних підприємствах та інші закони на користь робітників. Однак ситуація була

неоднозначною. Випадок (казус) із Мільєраном розколов європейський соціалістичний рух на тих, хто його підтримував, і тих, хто засуджував будь-яке співробітництво з буржуазним урядом. Після Першої світової війни А. Мільєран був обраний президентом Франції (1920—1924 рр.).

- ❓ Чи можна розглядати «казус Мільєрана» як можливість взаємовигідного співробітництва буржуазії та пролетаріату?

ЛЮДИ, СПРАВИ, ІДЕЇ

Ревізіоніст Бернштейн

Едуард Бернштейн (1850—1832) (мал. 4) був визначним теоретиком соціалізму, близьким другом Ф. Енгельса, який заповів йому значну частину своєї бібліотеки й документів. Під час політичних переслідувань соціалістів він залишив Німеччину. У 1881—1890 рр. Е. Бернштейн обіймав посаду головного редактора газети «Соціал-демократ», що видавалася в Цюриху. Тривалий час Е. Бернштейн був послідовним та активним марксистом; він став автором революційної програми СДПН. У другій половині 90-х рр. XIX ст. політик ступив на шлях ревізії, або реформування марксистського вчення й соціал-демократичного руху. Повернувшись до Німеччини, Е. Бернштейн активно співпрацював із берлінським щомісячником «Міжнародний огляд соціалізму», що став провідником ідей ревізіонізму.

Мал. 4. Едуард Бернштейн — основоположник ревізіонізму.

У капіталістичній економіці цього часу відбувалися значні зміни. Колоніальні володіння й монополії приносили надприбутки, які дозволяли підвищувати заробітну плату й життєвий рівень висококваліфікованим робітникам, — так званій *робітничій аристократії*. Ревізія марксистів особливо швидко поширювалася серед цієї частини робітничого класу. Дійсно, із 60-х рр. XIX ст. життя трудящих у найбільш економічно сильних країнах покращувалося. Щодо Великої Британії це визнав у 1892 р. сам Ф. Енгельс, який готував до перекладу книгу К. Маркса «Становище робітничого класу в Англії». У Сполучених Штатах із 1865 до 1900 р. середня реальна заробітна плата в промисловості виросла на 40—50%.

i

Е. Бернштейн та його прихильники побачили в сучасному їм житті можливість мирної еволюції капіталізму, його майбутню «соціалі-

Мал. 5. Робітничий мітинг у Німеччині в 1907 р. У центрі — Роза Люксембург (1871—1919), лідер радикального напрямку СДПН, активна прихильниця марксистів й фемінізму.

зацію». Ревізіонізм швидко набув міжнародного характеру.

ЗАПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ

1. Чому виникла необхідність і можливість ревізії марксистського вчення? **2.** Поясніть основні напрямки реформування марксистів, запропоновані Е. Бернштейном.

У деяких промислово розвинених країнах робітничий клас домагався своїх вимог переважно мирними засобами (мал. 5). Наприклад, лідер австрійських соціал-демократів В. Адлер ще в 1891 р. заявляв, що «Австрія поряд з Англією та Швейцарією має найкращі у світі закони щодо захисту робітників».

У 1900 р. у Лондоні була створена *Лейбористська партія* (партія праці). На парламентських виборах того самого року лейбористи отримали два місця в парламенті, у 1906 р. — 29, а в 1910 р. — 40. У 1924 р. лейбористи вперше сформували уряд і відтоді стали однією з провідних британських партій.

У 1912 р. СДПН сформувала найбільшу фракцію в рейхстагу, однак зупинити зростання милітаризму в країні німецькі соціал-демократи не змогли.

У Російській імперії соціал-демократи активно підтримали революцію 1905 р. та бойкотували вибори до Державної думи.

Таким чином, соціал-демократичний рух у європейських країнах розвивався у трьох різних напрямках, які врешті привели до різних результатів.

ТВОРЧЕ ЗАВДАННЯ

Складіть есе на тему «Соціал-демократія на межі XIX—XX ст.: барикади або парламент?».

§ 18. Франція наприкінці XIX — на початку XX ст.: від імперії до демократичної республіки

В останній третині XIX ст. Франція повернула собі статус світової держави, що дивним чином поєднала в собі демократичну республіку та колоніальну імперію. Проте яким був її шлях від імперії до демократії?

Варто пригадати! 1. Що таке «Декларація прав людини і громадянина?» (§ 5) 2. Назвіть підсумки Віденського конгресу 1815 р. для Франції. (§ 4) 3. Коротко охарактеризуйте революційні події у Франції в 1830 та 1848 рр. (§ 9, 10)

1. Франко-пруська війна 1870—1871 рр. та її наслідки.

Успіхи Франції під час Другої імперії (1852—1871 рр.) викликали занепокоєння в німецьких державах, що перебували під владою Пруссії. Міністр-президент Пруссії О. Бісмарк намагався ізолювати й послабити Францію, що могла перешкодити об'єднанню німецьких земель у єдину державу. Наполеон III потрапив у пастку, підготовлену німецьким політиком. Влітку 1870 р. між Францією та Пруссією виникли гострі розбіжності щодо кандидатури на вільний королівський трон в Іспанії.

Підступні дії Пруссії обурили французьку громадськість. На прохання уряду парламент проголосував за військові кредити (позички на потреби війни). У відповідь німці розпочали мобілізацію. 19 липня 1870 р. Франція оголосила Пруссії війну.

Пруссія вступила у війну в коаліції з іншими державами, що входили до Північнонімецького союзу. Її підтримали колишні союзники французів Баден, Баварія, Вюртемберг і Гессен-Дармштадт. Німецькі армії переможно вторглися у Францію. 176-тисячне французьке військо на чолі з нерішучим генералом Ф.-А. Базеном укрилося за стінами фортеці *Мец* (мал. 1). Французька армія, що поспішала на допомогу обложеному військам, зазнала нищівної поразки під *Седаном*. Головнокомандувач французьких військ імператор Наполеон III був захоплений у полон і, не маючи більше довіри французів, втратив трон.

Катастрофа під Седаном викликала сплеск патріотизму в Парижі. Обурені городяни вимагали проголошення республіки. 4 вересня 1870 р. був сформований уряд «національної оборони». У тронному залі палацу Тюїльрі у Франції була проголошена республіка.

У жовтні 1870 р. угруповання французьких військ, обложене в Меці, зрадливо капітулюва-

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

Емська депеша

У 1870 р. постало питання про кандидатуру на королівський трон в Іспанії, що звільнився внаслідок революції. Новий уряд запропонував корону родичу пруського короля Вільгельма I принцу Леопольду Гогенцоллерну. Це викликало різкий протест французів, які боялися зростання німецького впливу на Піренеях, і принц відмовився від своїх претензій. Однак посол Франції зустрівся з Вільгельмом I, який відпочивав у курортному містечку Емс, і попросив надати письмові підтвердження того, що він ніколи не наполягатиме на цій кандидатурі. Король відповів ввічливою, але твердою відмовою. 13 липня 1870 р. Вільгельм I надіслав канцлеру О. Бісмарку телеграму, у якій повідомив, що дипломатична криза успішно вирішена. У свою чергу, О. Бісмарк, що мав намір спровокувати війну із Францією, видалив із тексту телеграми окремі слова й фрази, чим перетворив відмову на образ. Скоригований текст телеграми став відомий газетам. Реакція Парижа не дала себе чекати.

Мал. 1. Французькі артилеристи на позиції. На початку війни Франція мала численне, добре озброєне військо, але рівень бойової підготовки пруссів був значно вищим.

ло. Упав Орлеан. Париж оточила прусська армія, її важка артилерія безкарно обстрілювала столицю Франції. У січні 1871 р. у Версальському палаці прусський король Вільгельм I прийняв титул імператора. Так виникла *Німецька імперія*. Багаторічні зусилля О. Бісмарка щодо об'єднання Німеччини тріумфально завершилися в резиденції французьких королів.

Уряд «національної оборони» сподівався укласти почесний мир із Німеччиною. Однак попередній мирний договір був підписаний у лютому 1871 р. на умовах, продиктованих переможцями, і Національні збори Франції більшістю голосів прийняли їх. 10 травня

у Франкфурті-на-Майні відбулося підписання мирного договору. Франція втрачала *Ельзас* і *Лотарингію* (145 тис. км²) із населенням 1,5 млн осіб, а також виплачувала Німеччині контрибуцію в розмірі 5 млрд франків. Після отримання всіх платежів німецькі війська мали залишити територію Франції. Утримання окупаційних військ було покладено на французьке населення. У цілому війна із Пруссією коштувала Франції 13 млрд франків.

Поразка Франції у війні 1870—1871 рр. завдала їй величезних збитків, країна опинилася в глибокій соціальній і політичній кризі.

2. Паризька комуна (15 березня — 26 травня 1871 р.).

У той час, коли уряд «національної оборони» підписав принизливі умови перемир'я, населення Парижа відмовилося здатися на милість переможців-пруссів. У березні 1871 р. були проведені вибори та оголошено про створення *Паризької комуни*. Цей традиційний орган міського самоврядування в союзі з Національною гвардією, сформованою в ході війни, не підкорилися тимчасовому уряду на чолі з **Адольфом Тьєром** і Національними зборами Франції. Почалося повстання. Урядовці й багатії тікали до Версаля, що на короткий час став столицею країни.

Революційний уряд у Парижі складався зі звичайних людей — службової інтелігенції та робітників. Відомих людей серед членів Комуни було небагато. Комунари не мали зв'язків із комунізмом і марксизмом та представляли інтереси дрібної буржуазії й пролетаріату. Комуна прийняла програму реформ, за які давно

боролися демократичні сили країни: справедлива організація праці, відокремлення церкви від держави, безкоштовне та обов'язкове навчання дітей, заміна постійної армії озброєнням народу, виборність чиновників.

Голова тимчасового уряду А. Тьєр вирішив за будь-яку ціну придушити повстання парижан (мал. 2). Шість тижнів поспіль Париж потерпав від жорстокого бомбардування, центр міста був зруйнований. У травні 1871 р., коли французький уряд підписав Франкфуртський договір, прусси пропустили урядові війська через лінію фронту для придушення Комуни. Оборонні споруди міста були прорвані, спалахнули запеклі вуличні бої. Збройна боротьба характеризувалася злочинним беззаконням з обох боків. Дізнавшись, що версальці розстрілюють полонених, Комуна прийняла декрет про заручників, яких потім убили, у тому числі архієпископа Пари-

Мал. 2. Барикада комунарів на одній із вулиць Парижа. Травень 1871 р.

Мал. 3. Карикатура на Паризьку комуну. Поштова листівка XIX ст.

? Визначте, до якого політичного табору належав автор карикатури. Які події повстання на ній зображені?

жа. Під час сутичок пожежі охопили палац Тюільрі, ратушу, палац правосуддя, префектуру поліції (мал. 3). 28 травня 1871 р. Париж був повністю взятий під контроль урядовими військами (мал. 4). Почалася розправа. Було розстріляно понад 20 тис. осіб, багато людей опинилися у в'язницях, на каторжних роботах і в еміграції. Франція розкололася на два табори.

Паризька комуна та її розгром свідчили про те, що республіка й демократичні завоювання потребують зміцнення.

3. Третя республіка (1871—1940 рр.).

31 серпня 1871 р. А. Тьєр був обраний президентом Республіки. Під його керівництвом країна швидко виплатила контрибуцію. У 1873 р. Німеччина вивела окупаційні війська, а А. Тьєру надали почесний титул «визволителя території».

У 1875 р. була прийнята Конституція Третьої республіки. Відповідно до цього документа, президент мав велику владу, зокрема призначав та усував із посади міністрів, що також користувалися широкими повноваженнями виконавчої влади. Двопалатним Національним зборам належала законодавча влада.

Конституція Третьої республіки закріпила основні принципи ліберально-демократичного устрою держави.

Національні збори та уряд переїхали з Версаля до Парижа. Республіканці оголосили день 14 липня національним святом і надали амністію комунарам. У 1881 р. було прийнято закони про свободу зборів і друку. Згодом прихильники республіки розділилися на два об'єднання — *поміркованих* республіканців і *радикалів*.

Слід зазначити, що республіканці приділяли велику увагу розвитку економіки. Широко застосовуючи політику протекціонізму, уряд Третьої республіки наприкінці XIX ст. вивів економіку з кризи. Країну підтримали приватні інвестори. Темпи економічного зростання в перше десятиліття XX ст. становили 5% на рік. Високий економічний потенціал дозволяв Третій республіці здійснювати відверто імперську колоніальну політику. У 1881 р. Франція підкорила *Туніс*. Незабаром на карті Африканського континенту з'явилися нові великі колонії *Французька Західна Африка*, *Французька*

Мал. 4. Останній бій комунарів на цвинтарі Пер-Лашез.

Екваторіальна Африка. У 1895 р. втратив суверенітет *Мадагаскар*. До початку XX ст. Франція сформувала так званий *Індокитайський союз*, колоніальний уряд якого управляв територіями В'єтнаму, Камбоджі, Лаосу, Бірми. Наприкінці століття французи спробували утворити суцільну смугу своїх володінь в Африці із заходу на схід, але в Судані зіткнулися з рішучою протидією Великої Британії.

Значні зміни відбулися у внутрішньополітичному розвитку країни. У Франції виросла й зміцніла нова політична сила — націоналістичний рух, який відображав настрої громадськості, що не змиралася із втратою Ельзасу та Лотарингії. Націоналісти створили *Лігу патріотів* і висували як «сильну особистість» генерала *Жоржа Буланже*. Перебуваючи на посаді військового міністра, він здійснив ряд реформ і проявив твердість перед загрозою Німеччини.

ЛЮДИ, СПРАВИ, ІДЕЇ

Із монархістів у республіканці

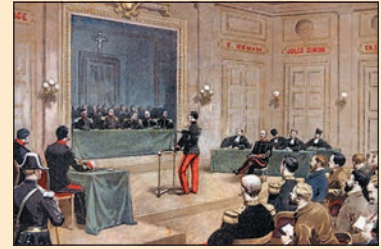
Луї Адольф Тьєр (1797—1877) — французький політичний і державний діяч, історик. Походив із бідної родини, що розорилася в роки революції. Завдяки блискучим здібностям йому вдалося здобути добру гуманітарну освіту. А. Тьєр відомий як серйозний дослідник історії Великої французької революції. У 1836 і 1840 рр. він входив до складу уряду Франції, тривалий час був прихильником сильної монархічної влади. У період франко-прусської війни й жорстокого придушення Паризької комуни він проявив рішучість і кращі якості політика. Незважаючи на свої монархічні переконання, А. Тьєр вважав республіканський лад умовою національної єдності. У листопаді 1872 р. він заявив: «Республіка існує, вона є законною формою правління в цій країні».

ПРОПОНУЄМО ОБГОВОРТИ

«Справа Дрейфуса»

Єврей за походженням з Ельзасу Альфред Дрейфус (1859—1935) був капітаном французької армії й служив у військовому міністерстві. У 1894 р. його звинуватили у шпигунстві та державній зраді й засудили на вічну каторгу на острові Диявола у Вест-Індії. Однак незабаром справедливості судового процесу викликала сумніви. У 1896 р. з'ясувалося, що А. Дрейфус став жертвою справжнього шпигуна майора Ф. Естергазі. Коли військовий трибунал у 1898 р. визнав Ф. Естергазі невинним, у суспільстві прокотилася хвиля обурення. Майже все населення Франції розділилося на дрейфусарів та антидрейфусарів. Відомий письменник і суспільний діяч Еміль Золя привселюдно звинуватив суддів у тому, що вони виконували наказ військового відомства. «Справа Дрейфуса» розвалилася, коли полковник Ю. Анрі, що її сфабрикував, заповдів собі смерть, а шпигун Ф. Естергазі визнав себе винним. «Справа Дрейфуса» сприяла об'єднанню лівих сил і створенню масових політичних партій (мал. 5).

Мал. 5. «Справа Дрейфуса». Засідання військового трибуналу в 1899 р.

? Чому доля однієї людини розділила країну на два, здавалося б, непримиренні табори?

У народі його називали «генералом реваншу». У 1894 р. від рук терориста загинув президент республіки Саді Карно. Однак за допомогою суворих законів і рішучих дій поліції уряду вдалося придушити сплеск *політичного терору*.

Важливу роль у політичному житті відігравав профспілковий (*синдикалістський*) рух у Франції. Серед лідерів синдикалізму велику популярність мала *ідея загального страйку*, що, як тоді вважали, могла стати першим кроком до соціальної революції. Під тиском профспілок було прийнято закони про обмеження тривалості робочого дня 10 годинами для під-

літків та 11 годинами для жінок, а також про відшкодування робітникам збитків, заподіяних здоров'ю виробничими травмами.

Наприкінці століття у Франції традиційне *протистояння лівих і правих* знову набуло чітких обрисів. Вони по-різному уявляли політичні цілі й цінності самої республіки. Ліві вважали своїм пріоритетом права людини й громадянина, а праві віддавали перевагу державній дисципліні й доцільності.

Французька республіка наприкінці XIX ст. була однією з найбільш демократичних і передових держав світу.

4. Радикальні республіканці при владі.

Республіканці лівих поглядів здобули переконливу перемогу на виборах 1902 і 1906 рр. Вони привели до влади уряд на чолі із **Жоржем Клемансо** (1849—1929), що обіцяв скоротити тривалість робочого дня до 10 годин, провести податкову реформу тощо.

У внутрішній політиці радикал Ж. Клемансо посів тверду позицію, спрямовану на підтримання порядку й безумовне виконання вимог конституції. Спроби лідерів *Загальної конфедерації праці*, що виникла в 1895 р., порушити громадський порядок і вивести народ на барикади класової боротьби припинялися за допомогою військ. Насильство й кровопролиття часів Паризької комуни відкидалися більшістю членів французького суспільства.

На межі XIX—XX ст. у Франції склався режим, що закріплював індивідуальні й колективні права і свободи громадян та ґрунтувався на загальноновизнаних принципах ліберальної демократії. Третя республіка забезпечила помітне піднесення народного добробуту. Напередодні війни на більшості промислових підприємств був установлений 10-годинний робочий день, а для шахтарів він становив 8 годин. Франція, як і раніше, залишалася селянською країною, 60% її населення становили сільські жителі. Проте країна посідала провідні позиції в розвитку наукоємних галузей промисловості — автомобільної, авіаційної, електроенергетичної, алюмінієвої. Частка Франції у світовому експорті промислової продукції напередодні Першої світової війни становила

12%. За обсягом виробництва країні належало четверте місце у світі. Відносно погіршення показників Франції у світовому виробництві пов'язане з бурхливим зростанням промисловості США, Англії та Німеччини. При цьому Париж залишався найбільшим фінансовим центром, поступаючись лише Лондону.

У другій половині XIX ст. французька аристократія та велика буржуазія остаточно втратили монополію на владу, освіту й культуру.

ЗАПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

1. Охарактеризуйте дії французького уряду й військового командування на початку франко-прусської війни. 2. Якими є підсумки франко-прусської війни? 3. До яких наслідків привела поразка Франції у війні з Пруссією в 1870—1871 рр.? 4. Поясніть причини появи Паризької комуни під час франко-прусської війни. 5*. Паризьку комуни іноді називають «першою пролетарською революцією». Чи справедливе таке твердження? 6. Які зміни відбулися у внутрішньому житті Франції за часів Третьої республіки? 7. Які політичні сили найбільше

Однак рівень доходів та спосіб життя вищих і нижчих верств французького суспільства суттєво відрізнявся. У суспільному житті вирішального впливу набував середній клас, що жив на доходи від власної праці, застосування спеціальних знань і здібностей. До здобутків цивілізації та прогресу вперше в історії змогли долучитися й нижчі верстви населення.

За підсумками «довгого» XIX століття Франція підтвердила свій статус світової держави.

впливали на розвиток Франції на межі XIX—XX ст.? 8. Використовуючи карту атласу, випишіть у зошит назви найбільших колоній Франції. Із якими європейськими державами у Франції могли виникнути суперечності під час поділу колоніальних володінь? 9. Визначте головні напрямки зовнішньої політики Франції наприкінці XIX ст. 10*. Використовуючи додаткову літературу та інтернет-ресурси, складіть політичний портрет Ж. Клемансо. 11*. Складіть есе на тему «Шлях Франції від Наполеона I до Ж. Клемансо».

ІСТОРІЯ В ДОКУМЕНТАХ

Із висловлювань Ж. Клемансо

- Патріот любить свій народ, а націоналіст ненавидить усі інші.
- Кладовища повні незамінних людей.
- Усього, чого я знаю, я навчився після тридцяти років.
- Війна — це серія катастроф, які ведуть до перемоги.
- Набагато легше виграти війну, ніж мир.

- Військове правосуддя має таке ж відношення до правосуддя, як і військова музика — до музики.
- Хто змолоду не був соціалістом, той у старості буде мерзотником.

? Використовуючи цитати Ж. Клемансо, охарактеризуйте його як людину й політика.

§ 19. Німецька імперія на шляху до світової війни

У XIX ст. Німеччина здійснила дивовижний для європейських країн шлях державного й національного розвитку. Ще на початку століття велика кількість роз'єднаних німецьких князівств і міст були розмінними монетами у великій політичній грі Франції, Англії та Росії. Однак в останні 30 років XIX ст. Німеччина перетворилася на могутню й агресивну державу, на яку були змушені зважати найсильніші країни світу. Як їй вдалося досягти таких змін?

Варто пригадати! 1. Якими були підсумки Віденського конгресу 1815 р. для Німеччини? (§ 4) 2. Коротко охарактеризуйте революційні події в Німеччині в 1848—1849 рр. (§ 11, 12)

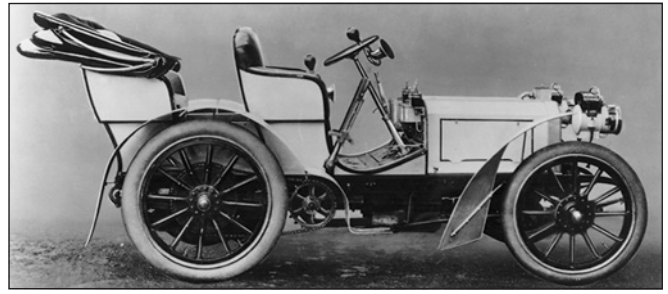
1. Німецька імперія в останній третині XIX ст.

Ми пам'ятаємо, що Німецьку імперію було проголошено 18 січня 1871 р. у Версальському палаці (мал. 1). Виникнення нової

імперії стало головним результатом переможної для Німеччини франко-прусської війни. Утворена держава була союзом 22 монар-

Мал. 1. Проголошення Німецької імперії у Версалі в 1871 р. (О. Бісмарк у центрі картини в білому мундирі). Худ. А. Вернер.

Мал. 2. Мерседес-Бенц. Кінець XIX ст.

хій і трьох «вільних міст» (Гамбург, Бремен, Любек).

Відповідно до прийнятої конституції, що базувалася на основному законі *Північнонімецького союзу*, панівне становище в імперії посідала Пруссія. Наприклад, імператором міг стати лише пруський король. Імператор призначав імперського *канцлера*, що підкорявся лише голові держави.

Вищими представницькими органами влади були *рейхстаг* (парламент) і *бундесрат* (союзна рада). Депутатів рейхстагу обирали терміном на п'ять років на основі загального виборчого права для чоловіків від 25 років. Бундесрат складався із представників урядів усіх союзних держав. Вплив представницьких органів влади на державне життя Німеччини був досить обмеженим.

У Німецькій імперії запроваджувалися *єдина грошова система* (єдина валюта — золота *марка*), Імперський банк і єдина система судочинства.

2. Внутрішня й зовнішня політика О. Бісмарка.

Ми пам'ятаємо, що внутрішня політика імперського канцлера **О. Бісмарка** відрізнялася твердим *авторитаризмом*. Він не допускав будь-якої опозиції й був готовий рішуче зупинити всіх, хто виступав проти його політики. Саме тому він увійшов в історію Німеччини як «залізний канцлер». О. Бісмарк виражав інтереси пруського юнкерства, але при цьому він робив усе необхідне для союзу великих землевласників із великою промисловою буржуазією. Політичні партії, що представляли ці верстви німецького суспільства, беззастережно підтримували імперську

Об'єднання Німеччини сприяло завершенню промислового перевороту, значному зростанню великого виробництва й машинної індустрії, що широко використовувала новітні досягнення науки й техніки (мал. 2). Кошти контрибуції від переможеної Франції в 5 млрд франків були спрямовані на розвиток національної економіки Німеччини. Піднесення промисловості забезпечувалося значними запасами кам'яного вугілля й залізної руди, які були зосереджені, зокрема, в Ельзасі та Лотарингії, втрачених Францією. За виробництвом заліза й сталі Німеччина поступалася лише США.

У країні сформувався внутрішній ринок. Довжина залізниць до 1900 р. склала понад 50 тис. км. Зовнішньоторговельний обіг Німеччини перевищував 10 млрд марок золотом.

У найкоротший історичний період об'єднана Німеччина перетворилася на високорозвинену європейську державу.

політику канцлера. Ліберальна опозиція обмежувалася виступами в рейхстазі та пресі й великого впливу на суспільно-політичне життя країни не мала.

У 70-х рр. XIX ст. О. Бісмарк, захищаючи інтереси протестантських кіл Пруссії, спробував обмежити вплив католицької церкви й оголосив про програму «боротьби за культуру» («*культуркампф*»). Держава поставила під свій контроль діяльність католицького духовенства, прийняла закон про цивільні шлюби, вигнала з країни орден єзуїтів, обмежила вплив католицизму в середніх школах.

Особливу небезпеку для стабільності об'єднаної німецької держави й суспільства, на думку О. Бісмарка, становив *робітничий рух*. Інтереси пролетаріату в Німеччині представляла Соціалістична робітничка партія Німеччини, а потім Соціал-демократична партія Німеччини (СДПН). Соціал-демократи, очолювані *А. Бебелем* і *В. Лібкнехтом*, зуміли провести в рейхстаг 12 депутатів. Після двох невдалих терористичних актів, спрямованих проти імператора Вільгельма I, у яких безпідставно звинуватили соціал-демократів, з ініціативи О. Бісмарка був прийнятий «Закон проти суспільно небезпечних прагнень соціал-демократії». Репресивні заходи уряду проти робітничого руху на якийсь час стримали поширення соціалістичних настроїв у країні.

У зовнішній політиці канцлера переслідував «*кошмар коаліцій*». Він дуже боявся можливого антинімецького союзу між Францією та Росією. О. Бісмарк постійно робив спроби домогтися пронимецької позиції Росії в європейській політиці, але при цьому в 1882 р. він став ініціатором створення *Троїстого союзу* Німеччини, Австро-Угорщини та Італії, спрямованого проти Франції та Росії. Через п'ять років, у 1887 р., О. Бісмарк уклав таємний договір із Росією про «*дружній нейтралітет*» на випадок війни з однією з великих країн.

У роки правління О. Бісмарка Німеччина розпочала створення власної колоніальної імперії. За допомогою численних місіонерів свої інтереси в заморських країнах намагалися

Мал. 3. Вантажання бананів для відправлення до Німеччини. Камерун, 1912 р.

реалізувати великі німецькі банки, промисловці, судновласники. Із цією метою в 1882 р. був створений «*Німецький колоніальний союз*». Незабаром виникла перша колонія — *Німецька Південно-Західна Африка* (1884 р.) (мал. 3). Німецькі компанії укладали «торговельні договори», або «договори про дружбу», із племінними вождями. За допомогою подарунків вони досить швидко встановлювали правову основу для свого контролю над цілими країнами. Так сталося у Східній Африці (1885 р.). Того ж року під зверхність Німеччини потрапила Нова Гвінея.

У перші два десятиліття своєї історії Німецька імперія під керівництвом О. Бісмарка досягла стійкого й стабільного розвитку у внутрішньому житті та зовнішній політиці.

3. Німеччина у «світовій політиці».

В історії Німеччини 1888 рік називають роком трьох імператорів. Після смерті Вільгельма I престол посів його син Фрідріх III, який правив менше ніж 100 днів і також помер. Нарешті імператором Німеччини став онук Вільгельма I — Вільгельм II (мал. 4). Виявилося, що молодий імператор має значні розбіжності з О. Бісмарком у поглядах на зовнішню й внутрішню політику. Тому старий канцлер у 1890 р. був відправлений у відставку (мал. 5).

Новий імператор вимагав відійти від «провінційності» О. Бісмарка й закликав зайнятися «світовою політикою», у якій Німеччина мала посісти гідне місце. Правлячі кола країни, натхненні імператором, цілком серйоз-

но розглядали питання про переділ світу на свою користь. У країні виник *Пангерманський союз*, що чітко сформулював власну позицію: «*Король на чолі Пруссії, Пруссія на чолі Німеччини, Німеччина на чолі світу*». Ідею «світової політики» підтримали представники великого промислового й фінансового капіталу Німеччини, серед яких поширювалися настрої про недостатність «життєвого простору» для їхньої діяльності.

Військове забезпечення «світової політики» було підготовлене начальником генерального штабу генералом А. Шліффеном, який розробив розгорнутий план «блискавичної війни» («бліцкриг»), що дозволяла здобути перемогу у війні на два фронти проти Франції та Росії.

ОЧИМА СУЧАСНИКІВ

Місце під сонцем

Ті часи, коли німець одному зі своїх сусідів поступався землею, іншому — морем, а собі залишав небо, — ці часи минули. Ми вимагаємо й для себе місця під сонцем. Ми не стоятимемо осторонь у той час, як інші ділять світ. Ми не можемо й не хочемо цього терпіти. Ми маємо власні інтереси в усіх частинах світу... Ми вимагаємо створення Великої Німеччини. (Із виступу в Рейхстазі в 1897 р. міністра відомства іноземних справ князя Б. Бюлова)

? До яких наслідків могла привести така позиція Німеччини?

Мал. 4. Вільгельм II Гогенцоллерн (1859—1941), німецький імператор і прусський король у 1888—1918 рр.

Німеччина продовжила захоплення територій в Африці та на островах Тихого океану. Особливим напрямком «світової політики» Німеччини став *Близький Схід*. Вільгельм II прагнув дружніх і союзницьких відносин з ослабленою Османською імперією. Він розглядав її як природний міст, що веде в багаті на нафту країни Близького Сходу та Передньої Азії. Незважаючи на протидію інших держав, «Німецький банк» у 1903 р. отримав дозвіл розпочати будівництво на території Туреччини *Багдадської залізниці*, що мала зв'язати Берлін із країнами Перської

затоки та пройти через Стамбул, Дамаск і Багдад (мал. 6).

Після вбивства двох німецьких місіонерів у Китаї німецький десант висадився в бухті Цзяо-Чжоу, що згодом стала військово-морською базою Німеччини. Німецькі війська взяли активну участь у придушенні «повстання боксерів» у 1900 р. у Пекіні. Берлін домогся дозволу на будівництво залізниць у провінції Шаньдун із правом видобутку природних ресурсів.

Активність Німеччини у «світовій політиці» викликала занепокоєння великих держав, що призвело до наростання міжнародної напруженості.

4. Німеччина від «світової політики» до світової війни.

Діяльність видатних прусських політиків канцлера О. Бісмарка та імператора Вільгельма

II сприяла подальшому об'єднанню Німеччини і зростанню її політичної та економічної

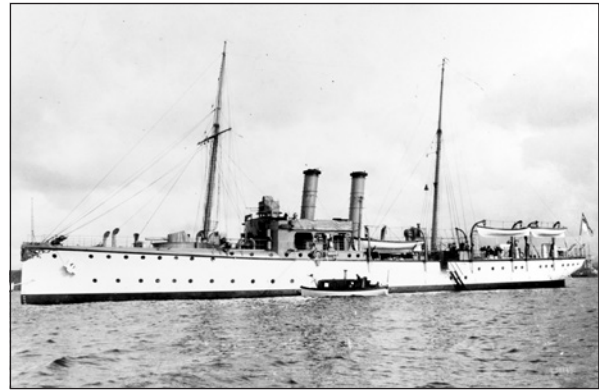
Мал. 5. «Залізний канцлер» у відставці. Фотографія 90-х рр. XIX ст.

Мал. 6. Багдадська залізниця, що посварила країни. Карикатура початку XX ст.

Мал. 7. Сталеливарний завод промислового магната А. Круппа в Ессені. 1910 р.

Мал. 8. Канонерський човен «Пантера». 1903 р.

могутності. Уже на початку ХХ ст. Німеччина в економічному розвитку поступалася лише США (мал. 7). Об'єднана Німецька імперія була найбільшою державою Центральної Європи зі столицею в Берліні, що підкреслювало особливу роль Пруссії. Державну владу в країні здійснювали імператор, імперський канцлер і рейхстаг, депутати якого обиралися на основі прямих загальних виборів. Територія імперії перевищувала 540 тис. км². За 30 років після об'єднання країни (1871—1910 рр.) її населення виросло із 41 млн до 65 млн осіб. Наслідком бурхливої індустріалізації стали демографічні зміни. У 1910 р. міське населення досягло 60% і стало переважати над сільським. У цей час у німецькій промисловості, сфері обслуговування й транспорті вже працювало понад 13 млн осіб, а в аграрному секторі — 10,5 млн осіб.

Економічна й фінансова міць Німеччини підкріплювалася численною, добре озброєною, навченою і дисциплінованою армією та флотом. Це давало змогу Німеччині втручатися в колоніальні конфлікти й війни. Німеччина підтримала бурів у війні проти англійців. Німецькі правлячі кола підштовхували російського царя Миколу II до війни з Японією.

Вільгельм II називав себе «адміралом Атлантичного океану» і розраховував «відсунути» Францію з Марокко й установити там свій контроль. Протистояння Німеччини й Франції стало причиною двох марокканських криз, і тільки спільні дії європейських країн змогли зупинити німецьку агресію в західній частині Сахари.

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

Стрибок «Пантери»

На початку ХХ ст. німецький капітал активно проникав до Марокко з метою видобутку корисних копалин цієї країни. Формально вона зберігала незалежність, але фактично перебувала під владою Франції. У 1911 р. Франція ввела війська в столицю Марокко місто Фес під приводом захисту європейців. У відповідь Німеччина направила в порт Агадір канонерський човен «Пантера», щоб заявити про свої інтереси щодо цієї частини країни (мал. 8). Один випадковий постріл міг призвести до спалаху війни. Знадобилися активні й тривалі дипломатичні зусилля, щоб зняти напруженість та врегулювати конфлікт. І знову Німеччина під тиском міжнародного співтовариства була змушена піти на поступки, обмежившись компенсацією у вигляді ділянки французької колонії в Конго.

Колоніальні прагнення Німеччини зустрічали опір із боку Великої Британії, що мала найбільший військово-морський флот. Німеччина прийняла виклик та розпочала будівництво військового флоту й насамперед великих лінійних кораблів. Ідеологом гонки військово-морських озброєнь виступав адмірал А. Тірпіц, який стверджував, що «майбутнє Німеччини в морі». Значна частина державного бюджету Німеччини витрачалася на утримання й зміцнення армії та флоту.

Таким чином, початок Першої світової війни Німеччина зустріла об'єднаною, потужною державою з надзвичайно високими показниками економічного зростання.

ЗАПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

1. Розкажіть про утворення Німецької імперії. 2. Охарактеризуйте державний устрій Німецької імперії після 1871 р. 3. Яку роль у формуванні нової держави відіграв О. Бісмарк? 4. Охарактеризуйте внутрішню політику «залізного канцлера» Німеччини в 1871—1890 рр. 5. Які політичні сили впливали на внутрішнє життя Німеччини наприкінці XIX — на початку XX ст.? 6. Визначте головні напрямки та зміст зовнішньої політики О. Бісмарка на посаді канцлера об'єднаної Німеччини. 7*. Визначте спільні риси внутрішньої і зовнішньої політики французького прем'єр-міністра Ж. Клемансо й німецького канцлера

О. Бісмарка. 8. Розкажіть про «світову політику» Німеччини наприкінці XIX — на початку XX ст. 9. Складіть історичний портрет «О. Бісмарк: творець єдиної Німеччини». 10. Використовуючи карту (с. 85), визначте, які види промисловості були найбільш розвиненими в тогочасній Німеччині. 11. Які чинники сприяли зростанню промислового виробництва та економічної потужності Німеччини наприкінці XIX ст.? 12*. Використовуючи додаткову літературу та інтернет-ресурси, напишіть реферат про підготовку Німеччини до Першої світової війни.

ІСТОРІЯ В ДОКУМЕНТАХ

Витяги з газет 60-х рр. XIX ст., присвячені О. Бісмарку

- Бісмарк є серед юнкерів наших східних провінцій рідкісним птахом, освіченою і духовною людиною, якій властива не лише особиста ввічливість, але й красномовство та завзятість; його не можна назвати ні безпорадною, ні тим паче безпечною людиною (1862 р.).
- Коли я чую від такого юнкера, як цей Бісмарк, що він погрожує «залізом і кров'ю», за допомогою яких

збирається підкорити Німеччину, то ця недоречність гідна лише сміху (1862 р.).

- Бісмарк є єдиною людиною в Німеччині, яка знає, чого хоче. Без нього прагнення німецького народу єдності не змогло б здійснитися (1866 р.).

? Які оцінки журналістів були спростовані діяльністю О. Бісмарка, а які — підтвердилися?

§ 20. Велика Британія наприкінці XIX — на початку XX ст.

На тривалий період правління англійської королеви Вікторії (1837—1901 рр.) припадає час небаченої могутності Британії та поступової втрати колишньої величі. Значні зміни у внутрішньому житті країни та її зовнішній політиці мали далекосяжні наслідки як для самої Англії, так і для цивілізованого світу загалом. У чому ж полягала сутність цих змін?

Варто пригадати! 1. Визначте роль Англії в розгромі Наполеона. 2. Якими були підсумки Віденського конгресу 1815 р. для Великої Британії? (§ 4) 3. У чому полягала перша парламентська реформа в Англії? Охарактеризуйте сутність чартизму. (§ 8) 4. Чому Британію вважали «майстернею світу»? (§ 8)

1. Втрата промислової та політичної першості.

У середині XIX ст. Британія не мала рівних суперників за основними економічними показниками та міжнародним політичним авторитетом. Країна впевнено тримала лідерство в промисловому виробництві й на фінансових ринках, у світовій торгівлі й судноплавстві (мал. 1). Англійський фунт стерлінгів вважався найбільш «шанованою» валютою в міжнародних торговельних операціях. Економічне процвітання й могутність помітно покращили якість життя більшості англійців:

виросли зарплати, збільшилася тривалість життя, скоротився рівень злочинності.

Однак під час затяжної промислової кризи, що розпочалася в першій половині 70-х рр. XIX ст., Англія поступово втратила монопольне становище у світовій економіці й політиці. Це проявилось насамперед в уповільненні темпів зростання британської економіки. За основними показниками зростання країна значно поступалася США, Франції та Німеччині. На початку XX ст. частка Великої Британії

у світовому промисловому виробництві скоротилася з 32 до 13,6%. Особливо помітно країна відставала в сучасних наукоємних галузях промисловості. Наприклад, у 1913 р. Англія випустила 34 тис. автомобілів, що становило лише 8% автомобільного виробництва в США.

У країні час від часу виникали проблеми із джерелами сировини й ринками збуту готової продукції. Погіршення економічного становища призвело до збільшення числа безробітних, реального зниження заробітної плати. Із середини 80-х рр. XIX ст. активізувалися різні соціальні й національні рухи та боротьба за політичні права. Соціально-економічна ситуація викликала занепокоєння правлячих кіл.

Суттєві зміни відбулися і в зовнішній політиці Великої Британії. Із Кримської війни (1853—1856 рр.) вона вийшла однією з переможниць, але з величезними втратами та нереалізованими планами повного розгрому Росії. Тому в останній третині століття Велика Британія відкрито не втручалася в європейські конфлікти, відмовилася від воєнних дій на континенті, не вступала у військові союзи. Застосовуючи дипломатичні методи, вона намагалася не допустити посилення жодної із провідних європейських держав, підтримуючи баланс сил між Францією, Росією, Німеччиною та Італією. Таку позицію пізніше назвуть політикою «блискучої ізоляції». Втім, у боротьбі за колоніальне панування Велика Британія ніколи не відмовлялася від застосу-

Мал. 1. Англія — «володарка морів» в образі богині Афіни. Карикатура 1868 р.

вання військової сили й жорстких зовнішньополітичних заходів.

Наприкінці XIX ст. британське суспільство опинилося перед необхідністю пошуку нових форм і методів політики для зміцнення становища країни й збереження цілісності імперії.

2. Ліберально-демократичні перетворення: досягнення й проблеми.

Суспільно-політичний розвиток Великої Британії в другій половині XIX ст., як і раніше, визначався протистоянням двох політичних течій: *лібералів* і *консерваторів*. Склалася стійка політична система, коли в результаті виборів до нижньої палати парламенту ліберали й консерватори змінювали одне одного при владі. Опозиція змушувала правлячі кола проводити реальну політику, що відповідала інтересам виборців.

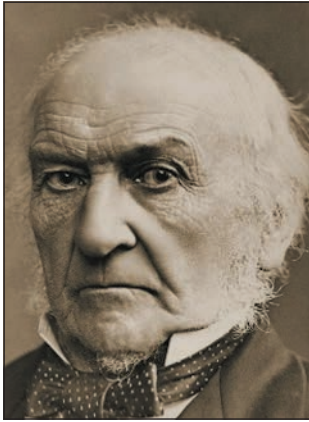
У середині XIX ст. зміцнила свої позиції *Ліберальна партія*. Новий імпульс у своєму розвитку ця політична сила отримала, коли її лідером став **Вільям Гладстон** (1809—1898) — найвидатніший політичний діяч Великої Британії останньої третини XIX ст. Він був п'ятою дитиною в багатодітній родині ліверпульсько-

го комерсанта, здобув чудову університетську освіту в Ітоні та Оксфорді. В. Гладстон мав неабиякі здібності, у тому числі ораторський

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

Гомруль

Гомрулем називався суспільно-політичний рух ірландців за самоврядування й відновлення ірландського парламенту. Під тиском ірландської громадськості Ліберальна партія Британії тричі подавала до палати громад закони (білли) про створення незалежного парламенту в Дубліні (1886, 1893, 1912 рр.). Однак парламент відкидав закони, що відповідало імперським і шовіністичним настроям значної частини англійського суспільства. Повну незалежність Ірландська республіка здобула лише після Другої світової війни.

Мал. 2. Вільям Гладстон незадовго до смерті. У політичній діяльності та приватному житті він часто керувався принципами моралі, честі й справедливості, що загалом не характерно для політиків.

Мал. 3. Бенджамін Дізраелі в 1878 р. Політик відрізнявся агресивним ставленням до колоніальних володінь Британської імперії. Його відомий вислів: «Колонії не перестають бути колоніями тому, що вони здобули незалежність».

талант, ерудицію та гострий розум. Ці якості дали йому змогу об'єднати вігів і чотири рази обіймати посаду прем'єр-міністра Британії (мал. 2).

Ліберальний уряд, очолюваний В. Гладстоном (1868—1874 рр.), провів значні реформи. Наприклад, було введено обов'язкову початкову освіту, здійснено військову реформу, що скоротила термін служби солдатів і скасувала продаж офіцерських чинів у гвардії. У 1871 р. віги надали тред-юніонам (профспілкам) права юридичних осіб. Тепер профспілки мали рівні права з підприємцями під час судових процесів, могли висувати позови, мати рахунки в банках.

Реформи В. Гладстона сприяли демократизації суспільних і державних інститутів та соціального устрою Великої Британії.

Фракцію *тори* в палаті громад у 70-х рр. XIX ст. очолював **Бенджамін Дізраелі** (1804—1881) (мал. 3). Талановитий письменник і розважливий політик, він зумів чітко сформулю-

вати основні принципи політичної діяльності Консервативної партії: непорушність конституції та приватної власності, зміцнення імперії. Б. Дізраелі вдалося створити партію сучасного типу, що мала парламентську фракцію, центральний орган управління й масові організації. У 1874 р. консерватори в черговий раз перемогли на виборах. Їх уряд уперше приділив увагу проблемам екології англійських міст, ліквідації нетрів та організації санітарної служби.

У 1884—1885 рр. тепер уже ліберальним урядом була проведена нова *виборча реформа*. Знижувався виборчий ценз, у виборах брали участь чоловіки — британські громадяни, що досягли повноліття. Таким чином, кількість виборців склала 16% дорослого населення Британії та зросла до 5 млн осіб.

Суспільно-політичні реформи останньої третини XIX ст. дали змогу Великій Британії зберегти ліберально-демократичні тенденції розвитку суспільства.

3. Продовження колоніальної експансії.

На початку Першої світової війни територіальні володіння Великої Британії розкинулися на 33 млн км², її підданими вважалися 450 млн осіб. Таким чином, площа метрополії

(230 тис. км²) була в 140 разів меншою за території колоній, а за кількістю населення (40 млн осіб) країна поступалася своїм колоніям більш ніж в 11 разів. Володіння такими

багатствами позначалося на розвитку економіки, політики, культури та всіх сторонах життя британського суспільства.

Наприкінці «довгого» століття Велика Британія була найбільшою у світовій історії колоніальною імперією.

Колоніальна політика Великої Британії на межі століть мала кілька важливих особливостей. У цей час змінився статус так званих «білих», *переселенських колоній*. До них належали Канада, Австралія, Південна Африка, Нова Зеландія. У ці країни, що відрізнялися сприятливим кліматом і нечисленністю місцевого населення, спрямовувався основний потік переселенців із метрополії та інших європейських держав. Вони були пов'язані з Англією спільними економічними інтересами, національним корінням, релігією, культурою, традиціями. Згодом ці країни стали ядром колоніальної імперії. У другій половині XIX — на початку XX ст. ці території отримали право самоврядування та власні конституції. При цьому метрополія зберігала контроль за фінансами та оподаткуванням, питаннями оборони й зовнішньої політики, транспорту й зв'язку. Такі території стали називати *домініонами* Британської імперії. Населення домініону визнавало верховну владу англійського монарха, інтереси якого в країні представляв *генерал-губернатор*.

Щодо колоній із несприятливим для британців кліматом і переважанням місцевого населення політика метрополії залишалася незмінно агресивною, загарбницькою. У зовніш-

Мал. 4. Б. Дізраелі вручає королеві Вікторії ще одну корону — імператриці Індії. Карикатура 1877 р.

ньополітичній діяльності Великої Британії зміцнилася *тенденція до розширення колоніальних володінь*. При цьому доводилося багато воювати. В Азії англійці вели боротьбу з афганцями й бірманцями, в Індії — із маратхами, сикхами й сипаями. Короткою, але запеклою була війна в Африці із зулусами тощо.

Англійцям вдалося розширити свої володіння в Індії (мал. 4). Британія встановила протекторат над Афганістаном, правитель якого зберігав лише видимість влади. Була завойована Бірма. У Тихому океані Англія захопила острови Фіджі.

Суперництво європейських держав за володіння територіями на Африканському континенті в останній чверті століття наростало. У цих умовах Велика Британія захопила

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

Англо-бурські війни

Перша англо-бурська війна (1880—1881 рр.) закінчилася поразкою Англії. Бури розгромили англійські війська в декількох боях і відстояли незалежність Трансваалю. У 1896 р. держави африканерів уклали військовий союз. Кількісний склад їхньої армії не перевищував 88 тис. осіб, але вона була добре підготовлена й озброєна Німеччиною (мал. 5). Друга англо-бурська війна (1899—1902 рр.) була викликана агресією Великої Британії, яку приваблювали великі запаси золота й алмазів, знайдені у Трансваалі. Спочатку бури здобули кілька переконливих перемог над англійцями, але в 1900 р. до Південної Африки прибуло численне підкріплення з Англії на чолі з досвідченими воєначальниками. Незважаючи на відчайдушний опір, бури зазнали поразки. У Південній Африці встановилася необмежена влада Англії.

Мал. 5. Велосипедний патруль бурів на залізниці. 1899 р.

нові землі в Африці. З ініціативи Б. Дізраелі в 1875 р. англійці скупили акції Суецького каналу, витіснили французів із Єгипту й розгорнули наступ на землі Тропічної Африки. Щодо поділу володінь у Судані довелося домовлятися із французами.

Особливою жорстокістю відрізнялися *англо-бурські війни*, які набули широкого суспільного відгуку в усьому світі. *Бури*, або *африканери*, — біле, переважно фермерське населення Південної Африки, нащадки голландців, що

прибули на континент із першою хвилею колонізаторів. Вони заснували тут свої держави — республіку *Трансвааль* та *Оранжеву вільну державу*. На думку більшості європейців та американців, бури мали більше прав на південноафриканські землі, ніж англійці й місцеві жителі.

Варто підкреслити, що англо-бурські війни розкололи англійське суспільство, яке болісно переживало в цей час зміну монархів і політичних еліт.

4. «Едвардіанська епоха». Британія напередодні війни.

Після смерті королеви Вікторії до влади прийшов її син, що взяв ім'я **Едуард VII** (1901—1910 рр.). Він виховувався за суворими звичаями королівського двору, здобув університетську освіту в Кембриджі й Оксфорді (мал. 6). Правління Едуарда, так звана «*Едвардіанська епоха*», повернула блиск англійській монархії, змінила життя двору, але не вплинула на зовнішню й внутрішню політику імперії.

Найважливішим етапом внутрішньополітичного життя Великої Британії стала поява *Лейбористської партії* («партії праці»). У 1906 р. кілька профспілкових об'єднань і соціалістичних організацій увійшли до її складу. На той час партія налічувала понад 900 тис. осіб. На виборах 1910 р. лейбористи отримали 40 місць у палаті громад і стали впливовою політичною силою країни.

Напередодні війни в суспільно-політичному житті країни особлива роль відводилася політичним лідерам. Серед лібералів у цей час були відомі **Герберт Асквіт** (1852—1928) і **Девід Ллойд Джордж** (1863—1945) (мал. 7). Після смерті В. Гладстона Г. Асквіт упродовж восьми років перебував на посаді прем'єр-міністра. За цей час було встановлено пенсії для робітників, що досягли 70 років, і введено 8-годинний робочий день для шахтарів. У 1909 р. міністр фінансів Д. Ллойд Джордж представив бюджет, що передбачав зростання військових та соціальних витрат і збільшення прибуткового податку. Проте цей проект бюджету відхилила палата лордів (уперше за 50 років), і він спровокував затяжну конституційну кризу. Так, верхня палата вийшла за межі своєї компетенції. Парламент був розпущений і призначені нові

Мал. 6. Королева Вікторія зі своїм сином принцом Альбертом-Едуардом, майбутнім королем Англії. Ліворуч російський цар Микола II із дружиною Олександрою Федорівною (уроджена Аліса Гессенська), що була онукою королеви Вікторії. Вона тримає на руках велику княжну Ольгу.

Мал. 7. Пам'ятник Девіду Ллойд Джорджу в Кардіффі (Уельс). Лідер консерваторів Вінстон Черчилль вважав, що його друг-ліберал Д. Ллойд Джордж являв собою «дивну суміш солодкої патоки та зміїної отрути».

вибори, у результаті яких у складі палат відновився баланс сил між лібералами й консерваторами. У цих умовах особливого значення набули голоси депутатів-лейбористів та ірландців.

У 1911 р. було прийнято закон, що обмежив права палати лордів, скоротив термін перебування в парламенті із семи до п'яти років і встановив платню для депутатів.

Отже, на початку XX ст. без революцій і повстань в Англії було проведено найважливішу парламентську реформу, яка поглибила демократичні перетворення в країні.

Зростання німецької військово-економічної могутності та політичного впливу змусило Велику Британію відмовитися від політики

«блискучої ізоляції» й активно приєднатися до створення військово-політичних союзів із метою підготовки до можливої війни.

Англія тримала лідерство за розмірами зовнішньої торгівлі й міццю торговельного флоту, експортом капіталу та фінансових ринків. У країні активно діяли масові політичні партії: Ліберальна, Консервативна, Лейбористська, які домоглися зміцнення демократичних прав громадян. Великий вплив мали численні профспілки, що захищали соціальні гарантії робітників. Падіння світових цін на зерно й продукти харчування сприяло збільшенню національного доходу й поліпшенню становища трудящих.

На початку XX ст. Велика Британія залишалася однією з найбільших і найбагатших капіталістичних держав світу.

ЗАПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

1. У чому полягали причини втрати Великою Британією монополії на промислову перевагу й політичне лідерство наприкінці XIX ст.? 2. Поясніть сутність англійської політики «блискучої ізоляції». 3. Розкажіть про діяльність лібералів і консерваторів в англійському парламенті наприкінці XIX ст. 4. У чому полягала відмінність політичних програм лібералів і консерваторів? 5. Яку роль відігравав англійський парламент у житті країни? 6. Назвіть

особливості англійської колоніальної політики наприкінці XIX — на початку XX ст. 7. Як відбувалося розширення колоніальних володінь Британської імперії? 8. Охарактеризуйте внутрішній розвиток англійського суспільства й держави в «едвардівському епоху». 9. Які зміни в зовнішній політиці Англії відбулися на початку XX ст.? 10*. Використовуючи додаткову літературу або мережу Інтернет, складіть історичні портрети В. Гладстона та Б. Дізраелі.

ІСТОРІЯ В ДОКУМЕНТАХ

Конвенція між Росією та Англією у справах Персії, Афганістану й Тибету (18 (31) серпня 1907 р.)

Його величність Імператор Всеросійський і його величність король Об'єднаного Королівства Великої Британії та Ірландії й британських територій за морями, імператор Індії, натхненні щирим бажанням влад-

Конвенція, що стосується Афганістану

Високі Договірні Сторони з метою забезпечення дієвої безпеки в Середній Азії й підтримки тут міцного й тривалого миру уклали таку конвенцію:

Стаття I. Уряд його британської величності повідомляє, що він не має намірів змінювати політичне становище Афганістану. Уряд його британської величності зобов'язується здійснювати свій вплив в Афганістані тільки в мирних цілях, і він не вживатиме сам в Афганістані й не буде заохочувати Афганістан вживати заходів, що загрожують Росії.

Зі свого боку російський імператорський уряд повідомляє, що він визнає Афганістан, який перебуває поза сферою російського впливу; і він зобов'язується користуватися посередництвом уряду його британ-

нати за взаємною згодою різні питання, що стосуються інтересів їхніх держав на Азіатському материку, вирішили укласти угоди, призначені попереджати будь-який привід до непорозумінь... а саме:

ської величності для всіх своїх політичних відносин з Афганістаном; він зобов'язується також не посилати ніяких агентів до Афганістану...

Стаття IV. Уряди Росії та Великої Британії повідомляють, що вони визнають щодо Афганістану принцип торговельної рівноправності... Якщо розвиток торгівлі вкаже на необхідність у торговельних агентах, обидва уряди домовляться про заходи, яких слід вжити, узявши, звичайно, до уваги верховні права еміра.

? 1. Спираючись на текст документа, визначте мету й основний зміст конвенції між Англією та Росією. 2. Чи можна вважати конвенцію з Росією щодо Афганістану перемогою англійської дипломатії?

§ 21. Італія: важкий шлях до єдності

Революційний рух в Італії в 1848—1849 рр. зусиллями зовнішніх ворогів і внутрішньої реакції був задушений репресіями й залитий кров'ю. Здавалося б, ідея об'єднання й відродження країни (Рісорджименто) відкладена на далеке й невідоме майбутнє. Яким же чином вдалося здійснити головне прагнення італійського народу й створити єдину сильну європейську державу?

Варто пригадати! 1. Якими були підсумки Віденського конгресу 1815 р. для Італії? (§ 4) 2. Розкажіть про початок Рісорджименто. (§ 12) 3. Якими були особливості революційного руху 1848 р. в італійських державах? (§ 12)

1. Утворення Італійського королівства в 1861 р.

Вирішальні події, які привели до об'єднання Італії, розгорнулися в 60—70-ті рр. XIX ст. У боротьбі за незалежність, єдність і модернізацію Італії згуртувалися найбільш прогресивні сили країни. Рух за Рісорджименто очолило *Сардинське королівство*, або *П'ємонт*, розташоване на північному заході Італії та острові Сардинія. Популярний у народі король П'ємонту із Савойської династії **Віктор Еммануїл II** (1849—1861 рр.) був послідовним прихильником об'єднання Італії (мал. 1). У П'ємонті здійснювалися значні перетворення в суспільно-політичному й економічному житті.

Нова держава являла собою *конституційну монархію* із двопалатним парламентом та урядом. Король брав участь у формуванні уряду, був головнокомандувачем, завідував

зовнішньою політикою. У країні проголошувалися *громадянські права і свободи*: недоторканність особи та приватної власності, свобода друку й зборів; скасовувалося багато станових привілеїв.

Італійське королівство, визнане більшістю держав Європи, продовжило політику «збирання земель». Італія взяла участь в австро-пруській війні 1866 р. як союзник Пруссії. За підсумками війни й Віденським договором, укладеним між Італією та Австрією, область Венето з Венецією перейшли до Італійської держави. У межах Австрійської імперії залишався Трієст і деякі інші території з мішаним італійським, слов'янським та німецьким населенням.

У 1866 р. Австрійська імперія визнала незалежність Італійського королівства, що стало важливим кроком на шляху до об'єднання Італії.

2. Папська держава в об'єднаній Італії.

Об'єднана Італія понад десять років залишалася без своєї природної, історично виправданої столиці — «Вічного міста». Річ у тому,

що **Рим** був резиденцією папи, столицею папської держави *Патримоній Святого Петра*. Папа Римський як духовний глава католиць-

Мал. 1. Поштова марка єдиної Італії із зображенням короля Віктора Еммануїла II. 1863 р.

Мал. 2. Папа Пій IX.

кої християнської церкви одночасно був главою світської держави, що займала значні території в Центральній Італії. Вчення католицької церкви вважалося своєрідною конституцією папської держави. Папа Пій IX (1846—1878 рр.) був переконаним противником об'єднання Італії й різко виступав проти ідей Рісорджименто (мал. 2). Перу Папи належав твір «Силлабус», у якому перелічувалися основні «помилки» людства. Він піддався нещадній критиці наукову діяльність, лібералізм, демократію, соціалізм, комунізм тощо. З ініціативи Пія IX в 1869—1870 рр. у Римі відбувся Перший Ватиканський (Всесвітній) собор, що затвердив догмат непогрішності й безпомилковості папської влади.

Дж. Гарібальді спробував вирішити проблему папської держави звичними для нього революційними методами (мал. 3). Він двічі набирал добровольців для збройного захоплення Рима (1862, 1867 рр.). Однак ці спроби були невдалими й тільки загострили ситуацію в країні, адже більшість італійців сповідували католицизм. До того ж надійним військовим союзником Папи виступав французький імператор Наполеон III. Розгром Другої імперії Пруссією під час франко-пруської війни відкрив шлях революційним силам Італії в Рим. У вересні 1870 р. збройні сили Італійського королівства увійшли до міста. Папська держава припинила своє існування. У Римі й області Лаціо було проведено референдум, у ході якого римляни висловилися за входження до складу Італійського королівства.

3. Італія між «Правою» та «Лівою».

Результатами Рісорджименто скористалися Савойська династія й так звана історична «Права» — об'єднання політиків серед поміркованих лібералів. Вони виступали за збереження монархії, оскільки вважали, що ця традиційна для італійців форма правління зможе забезпечити єдність, порядок, законність у країні. До того ж італійську королівську династію визнавали інші європейські монархії. Таким чином, в Італії склався компроміс монархії, великої буржуазії та землевласницької аристократії.

Королівська влада в союзі з «Правою» вела активне державне будівництво. Була затверджена єдина судова система, скасовані

Мал. 3. Італія на чолі із Дж. Гарібальді в боротьбі за Рісорджименто. Карикатура 1868 р.

У 1871 р. Рим знову став столицею Італії, об'єднання країни завершилося.

Італійський уряд здійснив низку заходів, щоб зберегти авторитет і вплив папського престолу. У «Законі про гарантії» католицизм проголошувався державною релігією, а особу папи визнали священною й недоторканою. Володіння Святого престолу обмежили Ватиканським і Латеранським соборами та маєтками за межами Рима. Питаннями родини й шлюбу, а також освіти тепер мала опікуватися держава. «Непогрішний» Пій IX не визнав рішень світської влади, оголосив себе в'язнем і заборонив католикам брати участь у парламентських виборах.

Ліквідація папської держави й тверда опозиція Святого престолу стали причиною виникнення «римського питання», яке на довгі десятиліття розділило італійців на два непримиренні табори — прихильників і противників папства.

внутрішні митниці, створений Національний банк, введена єдина валюта. Велика увага приділялася військовому будівництву та зміцненню й переозброєнню армії. По всій країні розгорнулося будівництво доріг, портів і телеграфних ліній. За перші десять років єдиної Італії довжина залізниць у країні збільшилася у 2,5 разу (з 2500 до 6200 км).

Державотворення й формування нового суспільства обходилися дуже дорого, що неминуче призвело до зростання податків і цін. Усі ці зміни позначилися на становищі селянства, міської бідноти та дрібних торговців.

Союзу монархії та «Правої» протистояла численна й впливова опозиція. З одного боку,

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

«Південь» проти «Півночі»

Після повалення династії Бурбонів постійним чинником розвитку Італії стала важка криза, що охопила південь країни й передусім Сардинію, Сицилію, Калабрію. Ці райони країни потонули в бандитизмі. Тут збереглися феодальні пережитки, люди не відчували переваг об'єднання країни, реальна влада й багатства залишилися в руках великих землевласників-аристократів. Озброєні ватаги місцевих жителів виступали проти злиднів і безправ'я, діючи методами партизанської війни (убивства, підпали, розбій тощо). Щоб протистояти бандитизму, уряд широко використовував армію та жандармерію, військові трибунали, а також розправи без суду й слідства. Збройна боротьба з бандитизмом завершилася наприкінці 80-х рр. XIX ст. Однак конфлікт «багаті Півночі» й «бідного Півдня» надовго став характерною рисою суспільно-політичного життя Італії.

із різкою критикою Савойської династії та будь-яких перетворень у країні виступало *католицьке духовенство*. Із другого боку, *демократичні сили* вели політичну боротьбу за республіку, загальне виборче право й соціальні реформи. Противниками конституційно-монархічної Італії виступали також *соціалістичні організації*, озброєні ідеями марксизму й анархізму. Сприятливим середовищем для соціалістичної ідеології були міцніючий пролетаріат і дрібні власники.

Наявність масової опозиції посилювала політичну та соціальну нестабільність Італійської держави й суспільства.

У середині 70-х рр. XIX ст. у суспільно-політичному розвитку Італії відбулися рішучі зміни. Опозиція «Правої»— «Ліва» — виступила з програмою реформ та в березні 1876 р. здобула більшість місць у парламенті. Цю подію іноді називають *парламентською революцією*.

«Ліва» виконала далеко не всі свої обіцянки. Однак за роки її правління було встановлено обов'язкову початкову освіту; школа була відокремлена від церкви; визнавався цивільний шлюб; проведено виборчу реформу, яка втричі збільшила кількість осіб, що мали право голосу.

Мал. 4. Мітинг безробітних у Римі. 1889 р.

Проте прогресивні перетворення «Лівої» не мали достатніх наслідків для створення сучасної демократичної держави через часті урядові кризи, корупцію, бідність і безграмотність більшості населення. Після смерті лідера «Лівої» А. Депретіса в 1887 р. у країні вибухнула тривала суспільно-політична криза. Не випадково 90-ті рр. XIX ст. в історії Італії називають «кривавим десятиліттям». В уряді Італії переважали політики, які наслідували О. Бісмарка. Вони досягали своєї мети жорстокими заходами придушення будь-якого протесту й опозиції (мал. 4). У боротьбі із селянськими заколотами та робітничими рухами обмежувалися громадянські свободи, застосовувалися поліцейські репресії та військова сила. Із різкою критикою соціалістичних вчень і робітничого руху виступала католицька церква.

Проте, як відомо, насильство породжує насильство. У липні 1900 р. один з анархістів застрелив короля Італії *Умберто I* (1878—1900 рр.), тим самим помстившись правлячій верхівці за репресії та збройне придушення народних повстань. Новий король Італії Віктор Еммануїл III доручив формування уряду лідерам «*Конституційної лівої*», які були прихильниками ліберальних реформ.

Перемога Рісорджименто прискорила капіталістичний розвиток Італійської держави й суспільства, однак модернізація гальмувалася численними пережитками феодалізму й загальною відсталістю країни.

4. Боротьба за «сильну Італію» на міжнародній арені.

Об'єднана Італія пізно приєдналася до боротьби за колонії. За своїми військово-по-

літичними можливостями вона значно поступалася іншим учасникам поділу світу. Тому

правлячі кола Італії визначили найбільш важливі й доступні для них напрямки зовнішньополітичної експансії. Передбачалося, що загарбницькі прагнення Італії підтримають її нові союзники — Німеччина та Австро-Угорщина, що разом із нею утворили *Троїстий союз*. Однак у поділі світу кожен захищав насамперед власні інтереси.

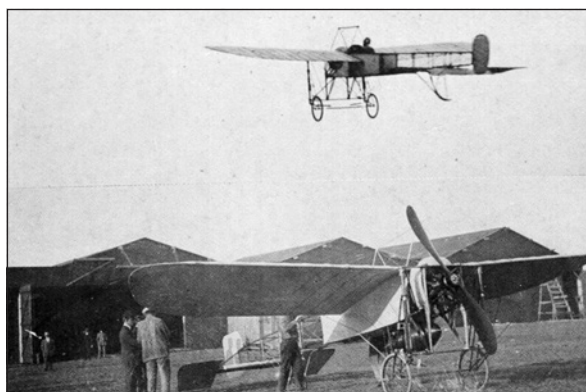
Головні зусилля Італійської держави були зосереджені на захопленні колоній у Північній і Північно-Східній Африці. У 80-х рр. XIX ст. Велика Британія, Франція та Італія «поділили» між собою землі *Сомалі* та *Еритреї*. Спроба підкорити давню Ефіопію закінчилася для Італії повним крахом. У вирішальній битві під *Адуа* в 1896 р. італійський експедиційний корпус був розбитий багатотисячною армією місцевого правителя. Це призвело до відставки уряду й масових антивоєнних маніфестацій в Італії. Мирний договір, укладений з Ефіопією, визначив межі італійських колоній у сусідніх країнах Сомалі та Еритреї.

Захоплення *Тунісу*, за задумом правлячих кіл, мало значно посилити вплив Італії в Середземномор'ї. Однак тут Італія зіткнулася з рішучою протидією з боку Франції. Спроба завоювання північноафриканського узбережжя в *Тріполітанії* (нині Лівія) розв'язала запеклу

5. Італія напередодні світової війни.

Розвиток Італії в перші роки XX ст. характеризували суперечливі тенденції. У суспільно-політичному житті країни настала так звана «*джоліттіанська ліберальна ера*» (1901—1914 рр.). Її назва походить від імені відомого політичного діяча країни **Джованні Джолітті** (1842—1928), що протягом своєї політичної кар'єри п'ять разів ставав головою уряду Італії. Як наполегливий послідовник *поміркованого лібералізму* К. Кавура, Дж. Джолітті домагався буржуазно-демократичних перетворень парламентськими засобами. Наприклад, у цей час уряд визнав право робітників на страйки, а загальне виборче право поширювалося на всіх чоловіків.

На межі XIX—XX ст. в Італії спостеріглося стійке щорічне промислове зростання, що перевищувало 6%. Йому сприяли істотні зрушення в економіці та соціальній структурі Італії. У 1901 р. за загальної кількості населення в 32 млн осіб у промисловому сек-

Мал. 5. Італійська авіація у Тріполітанській війні. Лівія, 1912 р.

вінну між Італією та Османською Туреччиною, що слабшала. *Тріполітанська війна* (1911—1912 рр.) велася із застосуванням найсучаснішої на той час зброї (літаки, аеростати, броньовані автомобілі, засоби зв'язку) (мал. 5). Перемога в цій війні дорого коштувала італійським платникам податків і сприяла поглибленню кризових явищ в італійському суспільстві.

У зовнішній політиці Італія була змушена лавірувати між власними інтересами та колоніальною експансією найсильніших європейських держав.

торі економіки було зайнято 4 млн робітників. Таким чином, Італія залишалася аграрно-індустріальною державою, але значення сільського господарства поступово знижувалося.

На зовнішньополітичній арені Італії не вдалося розв'язати багатьох нагальних завдань. Країна увійшла в Троїстий союз, але мала в ньому другорядну роль, поступаючись політичному впливу двох імперій — Німецької та Австро-Угорської. При цьому у складі Австро-Угорщини залишалися території з переважно італійським населенням. Італія продовжувала спроби завоювання колоній у Північній Африці та на африканському березі Червоного моря.

Таким чином, на початку XX ст. єдина Італія у внутрішній і зовнішній політиці продовжувала вирішувати завдання, спрямовані на досягнення процвітання й міжнародного авторитету.

ЗАПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

1. Використовуючи карту атласу, визначте, скільки держав існувало до середини XIX ст. на території, яку займає сучасна Італія. 2. Розкажіть про утворення Італійського королівства. 3. Яку роль в об'єднанні країни відіграли К. Кавур та Дж. Гарібальді? 4. Які зовнішні й внутрішні сили перешкождали формуванню єдиної Італійської держави? 5. Використовуючи карту (с. 85), визначте найбільші промислово розвинені райони Італії. 6. Охарактеризуйте політичну позицію римських пап у другій половині

XIX ст. щодо проблем і завдань Рісорджименто. 7. Як склалася доля папської держави Патримоній Святого Петра в XIX ст.? 8. Якої мети намагалися досягти «Права» й «Ліва» у політичному житті Італії в другій половині XIX ст.? 9. Сформулюйте й охарактеризуйте проблему «Півдня» в історії Італії XIX ст. 10. Яке місце посідала Італія у світовій колоніальній системі? 11. Охарактеризуйте місце й роль Італії в європейській політиці на початку XX ст.

ІСТОРІЯ В ДОКУМЕНТАХ

З енцикліки * Папи Римського Льва XIII (15 травня 1891 р.)

Не може бути й мови — із цим згодні всі, — що треба знайти якийсь засіб проти лих і нещастя, від яких тепер страждають майже всі робітники. Стародавні цехи знищено в минулому столітті, і ніякі співтовариства не замінили їх. Суспільні установи й закони відкинули віру батьків. Роз'єднані робітники нічим не захищені від безсердечності хазяїв і жорстокості необмеженого суперництва. Нещастя ці посилювало хиже лихварство. Церква неодноразово засуджувала його, але воно існує в інших видах, а користолоубство та жадібність залишаються тими, що й колись... У руках незначної кількості [людей] зосереджено стільки галузей виробництва, що купка багатіїв можуть тримати безліч бідних у ярмі, не набагато кращому за рабство.

Щоб побороти це зло, соціалісти, розраховуючи на заздрість бідних до багатих, пропонують знищити при-

ватну власність і вимагають, щоб особисте майно стало спільним і перебувало у віданні держави або місцевої влади. Їм здається, що, передавши власність від приватних осіб суспільству, вони виправлять існуючі лиха, тому що кожен громадянин матиме частку в усьому, що йому може знадобитися. Однак пропозиції ці настільки недоречні, що, якщо виконати їх, робітники постраждали б першими. До того ж вони несправедливі — адже, погоджуючись на них, довелось б пограбувати законних власників, впустити державу туди, де їй не місце, і зовсім розладнати суспільне життя.

? 1. На які причини тяжкого становища робітників указує Папа Лев XIII? 2. Чи згодні ви з усіма твердженнями енцикліки? 3. Які положення соціалістичних вчень Папа критикує в першу чергу?

* Енцикліка — важливий документ папства; звертання папи до віруючого, присвячене проблемам релігійного, морального й соціально-політичного життя.

§ 22. Зростання економічної та політичної могутності США наприкінці XIX — на початку XX ст.

Молода американська держава й суспільство в середині XIX ст. зазнали серйозних випробувань. Країна розкололася на вільну Північ і рабовласницький Південь. Перемога Півночі в Громадянській війні 1861—1865 рр., здавалося б, остаточно розділила суспільство на переможців і переможених. Однак американська державна система гідно витримала випробування на міцність. Головною запорукою оздоровлення суспільства став подальший розвиток капіталістичних відносин.

Варто пригадати! 1. Коли та за яких обставин утворилися США? 2. Назвіть причини й підсумки Громадянської війни в США.

1. Економічне піднесення в США.

Добре відомо, що Сполучені Штати Америки стали першою державою Західної півкулі, у якій були створені необхідні умови для

успішного й швидкого розвитку капіталістичних відносин. Які ж суспільно-політичні події цьому сприяли? Зазвичай фахівці виділяють

Мал. 1. Завершення будівництва першої американської трансконтинентальної залізниці. 1869 р.

Мал. 2. Форд-Т — найпопулярніший у світі автомобіль на початку XX ст.

такі причини: швидкий розвиток промисловості, передача землі в приватну власність, зростання кількості населення та кваліфікованої робочої сили. Чи це так?

Після 1861 р. при владі в США багато років перебувала Республіканська партія, що представляла інтереси великого капіталу. У країні були створені необхідні умови для зростання банківського капіталу, промислового виробництва й залізничного будівництва. Уже до кінця 1869 р. залізнична мережа країни простяглася від Атлантичного до Тихого океану (мал. 1). У 1914 р. довжина залізниць США становила понад 260 тис. миль. Прискореними темпами також розвивалося дорожнє будівництво. Протяжність шосейних доріг досягала 257 тис. миль.

США впевнено тримали лідерство в найбільш сучасних і необхідних галузях промисловості. До початку Першої світової війни дорогами країни рухалися понад 1,7 млн автомобілів різного призначення (мал. 2). В автомобілебудуванні американці випереджали європейців у 3,5 разу. Серед усіх користувачів телефонів найбільше абонентів (10 млн осіб) було серед жителів США, що становило 70% від загальної кількості власників телефонних апаратів.

Революційні зміни відбулися в галузі нафтовидобутку та переробки цієї сировини в готову продукцію (переважно *гас*). Сира нафта добувалася безперервно й трубопроводами доставлялася до портових міст для переробки й вивезення за кордон. Завдяки величезним обсягам видобутої нафти **Дж. Рокфеллер** у 3 рази знизив її собівартість, у багато разів збільшив прибуток і першим в історії Нового часу подолав рубіж в 1 млрд доларів особистого статку.

У країні склалися необхідні умови для швидкого й ефективного впровадження технічних винаходів і нововведень у промислове виробництво, що забезпечувало високі прибутки. Так, **Т. Едісон** прославився відкриттями в різних галузях науки й техніки, у тому числі електричного освітлення та звукозапису. Фірма «Кодак» запропонувала споживачам портативну (переносну) фотокамеру із плівкою в касеті. Величезної популярності набули бритвенні леза, які винайшов **К. Жиллетт**. У США розкривалися таланти винахідників з усього світу. Наприклад, шотландець **А. Белл** відомий як винахідник телефону, а серб **Н. Тесла** зробив революційні відкриття в галузі електротехніки. Збагатилися винахідники простих, але дуже необхідних речей: пакувальної тари, одноразового посуду, газованих напоїв тощо.

Наприкінці XIX ст. США вийшли на перше місце у світі за обсягом промислового виробництва, випередивши Англію.

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

Доброчинність

Народження доброчинності як важливого явища у великому підприємстві також відбулося в роки економічного піднесення США. Серед перших благодійників можна назвати Дж. Рокфеллера, який на особисті потреби витрачав незначні кошти й набагато більше — на доброчинність. Наприклад, сума пожертвувань, спрямованих на розвиток медицини в США та інших країнах, до кінця його довгого життя перевищила 500 млн доларів. Доброчинність стала важливим принципом кодексу ділової моралі. У США виникли великі благодійні фонди — Гугенхайма, Карнегі, Форда.

Мал. 3. Індіанський вождь. Кінець XIX ст. Племена індіанців, що населяли внутрішні райони Америки, не могли протистояти військово-промисловій могутності капіталістичної держави й суспільства.

Після закінчення Громадянської війни й аж до 1890 р. у США тривала активна внутрішня колонізація «вільних» земель. Каравани фургонів, запряжених кіньми або биками, переміщувалися все далі й далі на захід і північний захід, наче відсуваючи межу вже освоєних земель. Освоєння нових земель Дикого Заходу стало результатом важких трудових зусиль та мужності переселенців, спроможних здолати будь-які труднощі. Переселенців називали *піонерами*. Їм доводилося долати запеклий опір індіанців (мал. 3), безжалюбно знищувати бізонів, які були головним об'єктом полювання індіанських племен.

Для деяких освоєння землі, що пустувала, перетворилося на підприємницьку справу. Як правило, про захоплення землі повідомляли владу, на ній будували хатину, а потім ділянка продавалася селянам-переселенцям.

Разом із селянами й скотопромисловцями на Дикий Захід рушили шукачі золота. По-

2. Робітничий рух у США.

Робітничий рух у США мав низку особливостей. Справа в тому, що становище найманих робітників суттєво відрізнялося за походженням (американці або іммігранти), кольором шкіри («білі» або «кольорові») і професійною кваліфікацією. Тому численні професійні організації та об'єднання робітників, що виникли в країні в другій половині XIX ст., не мали можливості й бажання координувати свої зусилля в боротьбі за інтереси трудящих.

Як в усіх високорозвинених країнах світу, основною вимогою найманих робітників

клади золота, знайдені в Каліфорнії та Dakotі, значно збільшили потік переселенців. Поступово освоєна територія розширилася аж до Тихого океану. Слідом за піонерами на західні землі приходила державна влада, забезпечуючи законність і порядок.

В історії США такий процес назвали *підкоренням Дикого Заходу*. Зараз це територія штатів Техас, Колорадо, Оклахома, Монтана, Дакота тощо. Перехід земель у приватні руки завершився до 1890 р. До цього часу виникло близько 6 млн фермерських господарств, які застосовували сучасну сільськогосподарську техніку й мінеральні добрива.

Підкорення Дикого Заходу сприяло виникненню високорозвиненого сільського господарства, продукція якого експортувалася до багатьох країн світу.

Умови життя й досягнення американського народу перетворили США на найпривабливішу країну для іммігрантів. За період після Громадянської війни й до 1914 р. сюди переселилися понад 25 млн осіб. Протягом XIX ст. населення США виросло в 14 разів. За кількістю жителів (100 млн осіб) країна поступалася лише Китаю, Індії та Росії. Основний потік іммігрантів був спрямований із перенаселених європейських країн, де відчувалася нестача вільної землі. Переселенці відрізнялися високим рівнем професійної підготовки й освіти.

Значні зміни, що відбулися в країні після Громадянської війни й скасування рабства, сприяли зростанню міст, розвитку технічного прогресу й великих підприємств, а також різкому поширенню соціальної нерівності й пов'язаного із цим робітничого руху.

у США було встановлення 8-годинного робочого дня.

У 1886 р. була створена *Американська федерація праці* (АФП), яка згодом стала найвпливовішою організацією трудящих. Вона об'єднувала переважно кваліфікованих робітників. Керівництво АФП віддавало перевагу тривалим і наполегливим переговорам із підприємцями з метою підвищення заробітної плати й покращення умов праці. І дійсно, середня заробітна плата в промисловості помітно зростає. АФП не брала участі в політич-

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

Міжнародний день солідарності

1 травня 1886 р. у США розпочався загальний страйк за 8-годинний робочий день — по всій країні виступили майже 500 тис. осіб. Під час робітничого мітингу 4 травня в Чикаго раптом стався вибух підкинутої кимось бомби. У результаті загинули кілька поліцейських і робітників (мал. 4). Лідерів робітничого руху було заарештовано й після суду страчено, що викликало масові протести в усьому світі. На згадку про трагедію в Чикаго за рішенням Паризького конгресу Другого інтернаціоналу (1889 р.) 1 Травня було оголошено днем солідарності трудящих, який слід відзначати демонстраціями. Зараз у багатьох країнах цей день святкують як День праці й весни.

Мал. 4. Розгін демонстрації робітників у Чикаго. 1886 р.

них акціях. Захищаючи інтереси робітничої аристократії, лідери АФП закликали скоротити кількість мігрантів із країн Азії. Члени АФП брали участь у страйковому русі й боролися за 8-годинний робочий день, адже на більшості підприємств він тривав 10 годин.

У роки економічної депресії 90-х рр. XIX ст. у США проходили тривалі й масові страйки на великих підприємствах. Виступ 1892 р. паралізував рух поїздів. Проти страйкарів було застосовано війська й поліцію. Того ж року відбувся багатотисячний мирний похід безробітних на Вашингтон із метою висунути свої вимоги уряду.

3. Антитрестівське законодавство.

Бурхливе зростання капіталізму зумовило появу в США великих промислових компаній. Великий капітал захопив провідні позиції в сталеливарній, нафтопереробній, хімічній і харчовій промисловості. Приватні залізниці також контролювали великі компанії, що диктували свої умови на ринку перевезень. Повсюду створювалися картелі й трести. Цінова змова та об'єднання капіталів призводили до масового розорення дрібних і середніх підприємців. Так порушувалося головне правило капіталістичного суспільства — *свобода підприємництва й конкуренції*.

У 1890 р. Конгрес проголосував за закон, запропонований сенатором-республіканцем Дж. Шерманом. Цей закон увійшов в історію США як *Акт Шермана*. За ним трести й кар-

ліворадикальні лідери робітничого руху виступали за об'єднання трудящих під соціалістичними гаслами. У 1905 р. була створена велика ліва профспілка «*Індустріальні робітники світу*». Серед її членів переважали мало-кваліфіковані робітники. Профспілка організувала кілька успішних страйків, що допомогло підвищити заробітну плату на деяких підприємствах. Проте соціалістичні ідеї не отримали в США значного поширення. Американці глибоко вірили, що в країні «рівних можливостей» можна досягти життєвого успіху й процвітання завдяки особистим якостям — працьовитості, ощадливості та наполегливості.

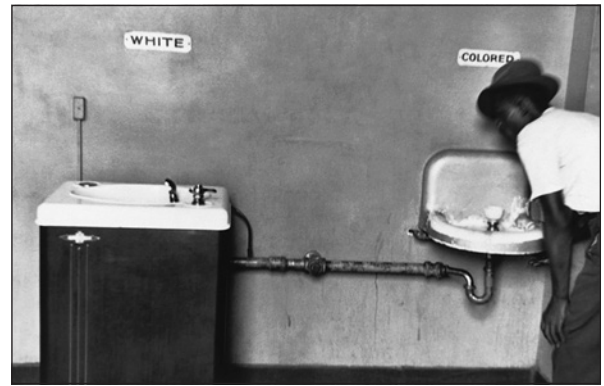
телі, що перешкоджали вільній торгівлі, оголошувалися поза законом. У такий спосіб держава захищала свободу приватної справи від змов і монополій, які заважали розвитку підприємництва всередині країни й торгівлі з іншими державами.

Акт Шермана започаткував **антитрестівське законодавство**. Держава правовими методами переслідувала нечесних підприємців, які отримували прибуток шляхом маніпулювань або штучного зниження цін. У деяких випадках надавалися пільги для «партнерів» й обмежувалися права інших учасників ринку з метою знищення конкурентів.

Антитрестівське законодавство стало ефективним важелем подальшого розвитку вільного підприємництва й торгівлі.

Мал. 5. Родина чорношкірих американців.
Кінець XIX ст.

Мал. 6. Расова сегрегація: роздільне джерело води.
Кінець XIX ст.

4. Режим сегрегації в південних штатах.

У квітні 1865 р. залишки армії Півдня, переможеної в ході Громадянської війни, склали зброю й повернулися додому. Головною проблемою для переможців стала необхідність вирішення долі 4 млн чорношкірих рабів, відпущених на свободу (мал. 5). Президент А. Лінкольн закликав проявити милосердя до переможених, а колишнім рабам надав можливість переселитися в спеціально створену в 1847 р. африканську *Республіку Ліберія*. Проте більшість колишніх чорношкірих рабів залишилися в США.

У рік виходу 13-ї поправки до Конституції А. Лінкольна було вбито представником Півдня. Після цього уряд демократів пішов на поступки колишнім плантаторам, роботодавцям і заколотникам. Новий президент Е. Джонсон видав указ про амністію й відновлення прав власності плантаторів. Післявоєнну внутрішню політику назвали *Реконструкцією Півдня*, і спочатку вона була вигідною плантаторам. Їхні землі, як і раніше, обробляли колишні раби, які ще не мали громадянських прав і засобів до існування. Вони були змушені орендувати поля за половину врожаю. Оренда землі на таких умовах вважається однією з найтяжчих форм експлуатації.

Місцеві органи влади позбавили чорношкірих жителів своїх штатів елементарних громадянських прав: власності на землю, свободи мітингів, зборів і пересування. Таємні терористичні організації тримали в страху чорношкіре населення.

Ситуація в південних штатах загострювалася. Влітку 1866 р. розпочався «радикальний» етап *Реконструкції*. Конгрес прийняв 14-ту поправку, що оголошувала громадянами США всіх, хто народився на їх території, у тому числі рабів. Разом із тим цей документ позбавляв громадянських прав учасників заколоту. Більшість південних штатів відмовилися затверджувати 14-ту поправку. Тільки введення військової адміністрації та гарнізонів федеральних військ змусили представників Півдня внести необхідні зміни до своїх законів і прийняти цю поправку.

Громадянські права не гарантували прав власності на землю. Більшість чорношкірих американців залишилися без землі й вимагали поширення на них федеральних законів про придбання ділянок. Пережитки роботодавництва викорінювалися важко й найчастіше із застосуванням сили. По всій країні поширилася **расова сегрегація** — відокремлення білого населення країни від «кольорових» (чорношкірих, азіатів, індіанців). Найбільш показово сегрегація застосовувалася у сфері освіти й послуг (школи, лікарні, готелі, кав'ярні, ресторани, транспорт) (мал. 6). У деяких штатах заборонялися мішані шлюби. Елементи расової сегрегації зберігалися в американському суспільстві аж до 70-х рр. XX ст.

Скасування рабства вивело американське суспільство на капіталістичний шлях розвитку, але расова сегрегація стримувала поширення демократичних свобод.

5. «Чесний курс» Т. Рузвельта та «нова демократія» В. Вільсона.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. в американському суспільстві відчувалася необхідність зміцнення демократії та законності. «Чесний курс» реформ й оздоровлення суспільства запропонував президент-республіканець **Теодор Рузвельт** (1858—1919), який змінив убитого анархістом президента В. Мак-Кінлі (мал. 7).

Ставши президентом (1901—1909 рр.), Т. Рузвельт розгорнув кампанію з *«руйнування трестів»*. Із його ініціативи були проведені судові розгляди діяльності деяких великих корпорацій, що закінчилися їхнім розділом і великими штрафами. Розслідування оприлюднили незаконні угоди, приховування доходів та інші економічні злочини.

У травні 1902 р. на шахтах Пенсильванії страйкували шахтарі, погрожуючи залишити без вугілля схід країни. Уперше в історії США президент Т. Рузвельт зібрав у Білому домі підприємців і профспілкових лідерів. У результаті переговорів і посередництва президента заробітна плата шахтарів збільшилася на 10 %, для них було введено 8—9-годинний робочий день.

У період президентства Т. Рузвельта були прийняті закони про контроль за якістю продуктів харчування й ліків, держава виступила на захист лісів, були створені державні заповідники — національні парки.

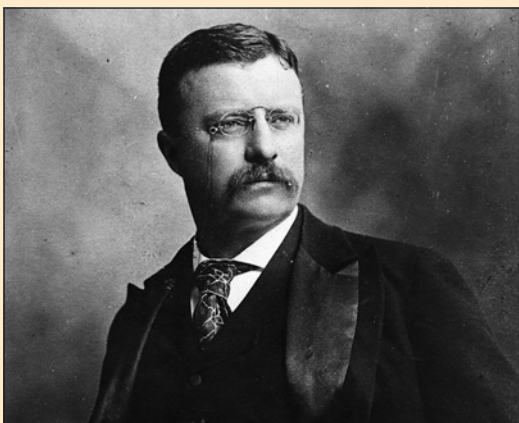
На виборах президента 1912 р. переміг демократ, професор історії та права **Вудро Вільсон** (1856—1924). Його програма «*н*

нова демократія» стала важливим явищем у житті США напередодні Першої світової війни. Під час свого президентства (1913—1921 рр.) В. Вільсон дотримувався важливих принципів капіталістичного суспільства: індивідуалізм, свобода особистості й конкуренція. Широковідомим актом політики В. Вільсона став закон про значне зниження мит на імпортовані харчові продукти, текстилю. Згідно із законом, було дозволено безмитне ввезення багатьох товарів, що мали попит в американців. Таким чином, закон був прийнятий в інтересах споживачів і ліквідував перешкоди до вільної конкуренції.

У 1913 р. в США було введено систему прогресивного оподаткування, коли розмір податку залежав від доходу. Тепер саме податки стали головними статтями поповнення державного бюджету США. Було ухвалено закон про *Федеральну резервну систему*. Це була система банківських установ, що виконувала функції центрального банку й регулювала діяльність банківської сфери країни. Прості фермери й дрібні підприємці могли розраховувати на державні кредити під низькі відсотки, що, безумовно, стимулювало економічне життя країни. Закон 1914 р. вніс деякі зміни до антимонопольного законодавства й заборонив його використання проти профспілок.

«Чесний курс» Т. Рузвельта та «нова демократія» В. Вільсона сприяли зміцненню авторитету американської держави й демократичного суспільства.

ЛЮДИ, СПРАВИ, ІДЕЇ

Чесний політик Т. Рузвельт

Т. Рузвельт походив із заможної родини й здобув освіту в престижному Гарвардському університеті. Із юнацьких років він виховувався на ідеалах «справжнього чоловіка». Т. Рузвельт брав участь у війні з Іспанією на Кубі й командував полком ковбоїв-добровольців. На різних державних посадах він зажив слави чесного політика й борця з корупцією. У зовнішній політиці Т. Рузвельт був прихильником жорсткого курсу на захист інтересів США, що відомий під назвою «політика великого дрючка». Під час виборів 1912 р. на Т. Рузвельта було вчинено замах. До кінця життя він носив кулю у своїх грудях.

Мал. 7. Президент США Теодор Рузвельт.

6. Зовнішня політика США на межі століть.

Саме на межі XIX—XX ст. *доктрина Монро* в її агресивному трактуванні стала сприйматися як основа зовнішньополітичного курсу США, спрямованого на захист своїх інтересів у Латинській Америці й на Далекому Сході. Зовнішню політику США того часу називають «*політикою великого дрючка*».

Першим кроком США за межі своїх кордонів стали *Гавайські острови*. У 1884 р. американці домоглися дозволу на будівництво військово-морської бази в *Перл-Харборі*, що стала їхнім опорним пунктом у Тихому океані. Пізніше уряд Гавайської республіки звернувся із проханням про її прийняття до складу США. У 1898 р. США приєднали до себе Гаваї, надавши їм статус самоврядної території. Тільки в 1959 р. Гаваї стали 50-м штатом США.

У 1898 р. Сполучені Штати Америки провели тримісячну переможну війну проти Іспанії. Маючи сильний військово-морський флот, США легко розправилися з Іспанією, що втратила залишки колишньої могутності. За підсумками війни США окупували *Кубу* й захопили *Філіппіни*. Американська держава зберігала контроль над зовнішньою політикою й фінансами Куби аж до 1934 р. На території острова була заснована військово-морська база США в *Гуантанамо*. Філіппіни здобули державну незалежність тільки після Другої світової війни.

Таким чином, Сполучені Штати стали наймогутнішою державою Західної півкулі та впливовою силою у світовій політиці. Економіка країни переживала піднесення, а правлячі кола дотримувалися політики неучасті у військово-політичних союзах.

ЗАПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

1. Які особливості історичного розвитку США сприяли швидкому економічному піднесенню в країні в останній третині XIX ст.? 2. Розкажіть про основні досягнення промислового розвитку США після Громадянської війни. 3. Що таке підкорення Дикого Заходу? 4. Які наслідки для корінного населення Америки мали внутрішня колонізація й масове переселення в західні райони США? 5. Назвіть основні причини небаченого зростання населення США в XIX ст. 6. Охарактеризуйте основні риси робітничого руху в США напри-

кінці XIX — на початку XX ст. 7. Чому соціалістичні ідеї не набули значного поширення в США? 8. Що таке антитрестівське законодавство? Із якою метою приймалися закони проти трестів і картелів? 9. Розкажіть про Реконструкцію Півдня після Громадянської війни. 10. Охарактеризуйте зовнішню політику США наприкінці XIX — на початку XX ст. 11*. Використовуючи додаткову літературу й інтернет-ресурси, складіть есе про історію рабства й расової сегрегації в США.

ІСТОРІЯ В ДОКУМЕНТАХ

Конституція США: 14-та поправка (1868 р.)

1. Усі особи, народжені або натуралізовані в Сполучених Штатах і підлеглі їхній юрисдикції, є громадянами Сполучених Штатів і штату, де вони проживають. Жоден штат не може видавати або застосовувати закони, які обмежують привілеї й пільги громадян Сполучених Штатів; так само жоден штат не може позбавити когось життя, свободи чи власності без належної правової процедури або відмовити якій-небудь особі в межах своєї юрисдикції в рівному захисті закону.

2. Представники [вибірники Президента й віцепрезидента Сполучених Штатів] розподіляються між окремими штатами відповідно до кількості їхнього населення, яке визначається шляхом підрахунку всіх жителів штату, за винятком індіанців, які не оподатковуються...

3. Ніхто не може бути сенатором, або представником у Конгресі, або вибірником Президента чи віцепрезидента, або обіймати якусь посаду, цивільну чи військову... якщо він, перебуваючи на службі Сполучених Штатів, потім візьме участь у заколоті або повстанні проти цієї Конституції або надасть допомогу чи підтримку її ворогам.

? 1. Яке значення для розвитку демократії та боротьби з рабством у США мав пункт 1 цієї поправки до Конституції? 2. Яка частина населення не брала участі у виборах президента США? 3. Прокоментуйте зміст пункту 3 в контексті боротьби з повсталими південними штатами після Громадянської війни.

§ 23. Російська імперія наприкінці XIX — на початку XX ст.: час надій і розчарувань

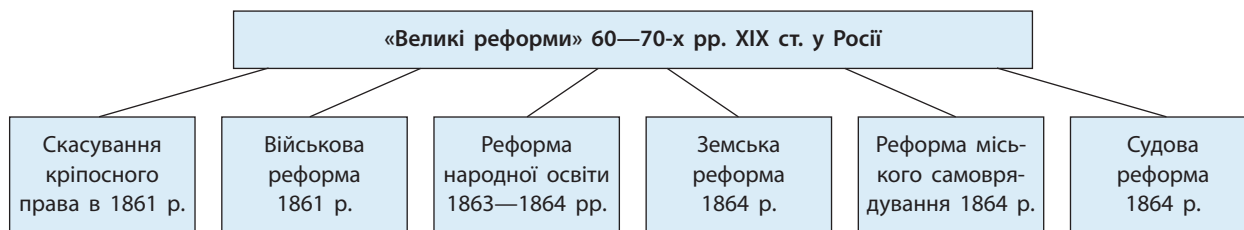
До початку Першої світової війни Росія залишалася країною різких контрастів. Високі культурні досягнення співіснували з дикою відсталістю. Імперія пережила військові тріумфи, принизливі поразки та революційні потрясіння. Чому величезній країні, розташованій між Заходом і Сходом, не вдалося пройти шлях від самодержавного свавілля до початків законності, свободи й демократії?

Варто пригадати! 1. Визначте роль Росії в революційних подіях «Весни народів» 1848—1849 рр. (§ 11) 2. Розкажіть про скасування кріпосного права в Росії. (§ 13) 3. Якими були підсумки й наслідки Кримської війни (1854—1856 рр.)? (§ 13)

1. «Великі реформи» 60—70-х рр. XIX ст.

«Самодержець усієї Русі» **Олександр II** (1855—1881 рр.) увійшов в історію не тільки як «цар-визволитель», але і як «цар-реформатор». Після звільнення селянства від кріпаць-

кої залежності в 1861 р. у країні були проведені ліберально-демократичні за своїм змістом *«Великі реформи»*. Чи змогли ці перетворення дійсно реформувати самодержавну Росію?

Велику увагу прогресивна громадськість Росії приділяла **реформі освіти**. Новий університетський *статут 1863 р.* відновив колишні автономні права університетів, затверджені ще в 1804 р. Відповідно до статуту, на розсуд вченої ради передали питання внутрішнього життя університету: вибори ректора й деканів, присудження вчених ступенів і звань, відкриття й закриття кафедр тощо.

Як і за часів Олександра I, діти селян, міщан і купців отримали право навчатися в гімназіях. *Класичні гімназії* готували учнів для подальшого навчання в університеті, а *реальні гімназії* — до вищих технічних шкіл. *Початкові школи* в місті й селі відкривали та утримували за рішенням місцевої влади. Уперше в історії Росії почали роботу державні *жіночі училища*.

У 1864 р. у губерніях і повітах стали вводитися **земства** — виборні органи місцевого самоврядування. *Земські збори* здійснювали розпорядницькі, а *земські управи* — виконавчі функції. Земства фактично не мали влади, але на них покладалися господарські питання: продовольство, промисли, школи, лікарні,

пошта тощо. Таким чином, царський уряд надав земствам право вирішувати проблеми повсякденного життя людей. **Реформа місцевого самоврядування** була найбільш ефективною та «найближчою» до потреб народу (мал. 1).

Мал. 1. Будинок міської думи у Володимирі. Завдяки реформі 1864 р. було значно розширено можливості місцевого самоврядування на міському рівні. Міські думи й управи вирішували нагальні питання господарського та повсякденного життя городян.

ЛЮДИ, СПРАВИ, ІДЕЇ

Суд присяжних

Віра Засулич (1849—1919) походила з родини збіднілих польських дворян. У молоді роки вона приєдналася до революційного руху. У 1877 р. петербурзький градоначальник генерал Ф. Трепов наказав висікти політичного в'язня, що не зняв перед ним капелюха, хоча тілесні покарання в Росії були заборонені з 1863 р. Це обурило жінку. Вона записалася на прийом до градоначальника та під час зустрічі вистрелила в нього з револьвера. Ф. Трепов був важко поранений, а В. Засулич заарештована. На суді у квітні 1878 р. 12 присяжних засідателів повністю виправдали її. На рішення суду вплинули принципи й кваліфіковані дії голови суду та адвоката. Прогресивна громадськість зустріла цей вирок із радістю.

Досить демократичною за своїм змістом виявилася **судова реформа**. Громадяни Росії оголошувалися рівними перед законом, а суди були відокремлені від державної влади. Реформа передбачала участь у відкритих судо-

вих слуханнях присяжних засідателів і присяжних повірених (адвокатів). Суд присяжних вирішував долю підсудного. Присяжні мали дати однозначну відповідь: винний чи ні. Якщо вони визнавали підсудного невинним, то його звільняли в залі суду, а якщо винним — суддя виносив вирок на підставі відповідної статті Кримінального кодексу.

«Великі реформи» помітно збільшили роль і значення в суспільстві *різничинців*, а також людей непривілейованих станів. Проте ці зміни не були доведені до кінця та в повному обсязі. Численні спроби здійснити демократичні перетворення після загибелі Олександра II припинилися. Наприклад, не вдалося завершити реформу друку й позбавити її цензури. Виявилося, що свобода слова та гласність несумісні із самодержавством.

За своїм змістом «Великі реформи» відкривали перед Росією перспективу державотворення, але їх здійснення вступало в суперечність із царським самодержавством.

2. Зовнішня політика.

Після воцаріння Олександра II Російська імперія вжила заходів щодо ліквідації важких наслідків поразки в Кримській війні та виходу з міжнародної ізоляції. Варто визнати, що міністр закордонних справ канцлер О. Горчаков із цими завданнями успішно впорався. У жовтні 1870 р. Росія заявила, що вважає себе вільною від зобов'язань за Паризьким договором 1856 р., оскільки інші країни-учасниці, що його підписали, неодноразово грубо порушували умови договору.

Головними напрямками зовнішньої політики Російської імперії пореформеного часу стали Європа, Середня Азія, Далекий Схід і Балканський півострів.

У 1873 р. був укладений договір між Росією, Австро-Угорщиною та Німецькою імперією, відомий під назвою «**Союз трьох імператорів**». Старі континентальні монархії намагалися об'єднати свої зусилля для того, щоб не допустити несприятливих змін на політичній карті Європи. Зусиллями О. Бісмарка умови договору насамперед відповідали інтересам Німеччини та були спрямовані проти Франції.

Наприкінці 80-х рр. XIX ст. міжнародна ситуація в Європі підштовхувала Росію до дружби

із Францією, оскільки тільки такий союз міг стримати агресивний мілітаризм міцніючої Німеччини. В інтересах безпеки суспільно-політичні розбіжності між самодержавною монархією та демократичною республікою відступили на другий план. У 1892 р. Росія та Франція підписали *військову конвенцію*, що надавала гарантії безпеки двом країнам. Цей документ був покладений в основу майбутньої *Антанти* — військово-політичного союзу Франції, Англії та Росії, що протистояли країнам *Троїстого союзу* (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія).

Наприкінці XIX ст. Російська імперія вийшла з міжнародної ізоляції та активно долучилася до розв'язання проблем світової політики.

Повернення Росії до світової політики знову поставило на порядок денний «*східне питання*». У середині 70-х рр. XIX ст. посилювався національно-визвольний рух слов'янських народів проти османського ярма. Виникли необхідні умови для втручання Росії до подій на Балканах (мал. 2). Чергове воєнне протистояння, у ході якого планувалося остаточно вирішити питання проток, стало неминучим. І хоча російсько-турецька війна 1877—1878 рр.

була успішною для Росії, країна зазнала нищівної дипломатичної поразки на Берлінському конгресі, де зіткнулася із запеклим опором Англії та Австро-Угорщини.

Головна особливість зовнішньої політики Росії за межами Європи полягала в тому, що ця політика найчастіше приводила до війни. Експансія Росії на Далекому Сході зустріла рішучу протидію з боку імператорської Японії, яка брала активну участь у поділі територій і сфер впливу китайської династії Цин, що занепадала. За договором 1875 р. країни обмінялися територіями: Японія відмовилася від Сахаліну, а натомість отримала від Росії Курильські острови. Проте уникнути збройного протистояння все-таки не вдалося. Російсько-японська війна 1904—1905 рр. завершилася ганебною поразкою самодержавства.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. Російській імперії не вдалося вирішити основні зовнішньополітичні проблеми, тому її участь у світовій війні стала неминучою.

3. Колоніальна експансія.

Протягом усього «довгого» XIX століття колоніальні володіння Російської імперії постійно зростали за рахунок поглинання сусідніх із нею країн і територій: Фінляндії, Польщі, Бессарабії, Закавказзя, Середньої Азії та Далекого Сходу. Віддаленої й холодної Аляски (територія 1,5 млн км²) царський уряд позбувся ще в 1867 р., продавши її Сполученим Штатам за мізерну суму в 7,2 млн доларів.

Масштаби експансії Російської імперії в Азії не поступалися прагненням Великої Британії. До середини століття Росія заверши-

Мал. 2. «Східне питання». Карикатура із французького журналу кінця XIX ст. Австрійський і російський імператори ділять Балканський півострів, а турецький султан марно намагається їм перешкодити.

ла приєднання казахських земель. У 60-х рр. XIX ст. почалося завоювання Середньої Азії, куди були спрямовані значні військові сили на чолі з досвідченими генералами (мал. 3). Росії протистояли Бухарський емірат (1500—1920 рр.) і Хівинське ханство (1512—1920 рр.). Економічно слабкі й відсталі залишки колись могутньої імперії Тимура майже 20 років чинили опір російській військовій експансії. Як результат обидві держави формально зберегли незалежність, але прийняли російський протекторат і фактично стали колоніями (мал. 4).

Мал. 3. Смертельно поранений. Художник В. Верещагін. Середньоазіатські народи чинили запеклий опір російській експансії. Події картини пов'язані з обороною Самаркандської фортеці в 1868 р.

Мал. 4. Мухаммад Алім-хан — останній емір Бухари. Розфарбована фотографія 1908 р.

Наприкінці 70-х рр. XIX ст. підданство Росії прийняли туркменські племена. Кордони Російської імперії досягли меж Афганістану, і в 1885 р. на річці Кушка сталися військові сутички між російськими й афганськими загонами. У правлячих колах Великої Британії експансію Росії в Середній Азії визнали як

загрозу колоніальним інтересам Англії в Індії. Так, у Середній Азії та Персії інтереси Англії й Росії зіткнулися настільки, що ледве не вилилися у війну.

Важливою особливістю Російської імперії як колоніальної держави було те, що її колонії географічно сусідили з територією метрополії.

4. Суспільно-політичні рухи.

Натхненні селянськими заворушеннями, що супроводжували скасування кріпосного права, влітку 1862 р. російські революціонери-демократи об'єдналися в товариство «*Земля і воля*». Його ідейними лідерами були мислителі й публіцисти **Олександр Герцен** і **Микола Чернишевський**. Програма організації передбачала шляхом революційних дій домогтися скликання Земського собору й затвердити в країні демократичне суспільство. Однак вгадання селянських виступів, урядові репресії та початок демократичних реформ у країні привели до розпуску «Землі і волі» в 1864 р.

У середовищі прогресивно налаштованої російської інтелігенції виник рух *народництва*, головним завданням якого було зближення із селянством і залучення його до свідомої революційної діяльності. У 60—80-х рр. XIX ст. народники становили основу різних революційних організацій.

У 70-ті рр. XIX ст. частина революційних народників перебувала під впливом анархічних ідей М. Бакуніна, що закликав до повного знищення держави «в результаті кривавої, жахливої боротьби». Багато народників, слідом за П. Лавровим, вважали, що готувати революцію мають «критично мислячі особистості», тобто інтелігенція. На думку П. Тка-

чова, соціальна революція може спалахнути внаслідок державного перевороту, здійсненого професійними революціонерами.

У 1876 р. новий склад революціонерів відновив діяльність товариства «Земля і воля». Землевольці розгорнули революційну пропаганду серед селян, студентів, найманих робітників, провели кілька маніфестацій, підтримали робітничі страйки. У 1879 р. «Земля і воля» припинила свою діяльність і розпалася на дві організації — «*Народна воля*» та «*Чорний переділ*». Народовольці розгорнули терористичну діяльність, а чорнопредільці продовжували займатися пропагандою.

Від рук народовольців загинули багато діячів царського уряду. Кульмінацією діяльності терористів стало вбивство в 1881 р. царя Олександра II. Однак народ не підтримав революціонерів.

Політичний терор — це кривавий, злочинний та безнадійний шлях революційної діяльності.

Цар **Олександр III** (1881—1894 рр.) посів престол після вбивства свого батька й розгорнув рішучий наступ на демократичні реформи минулих років. Широке повноваження отримали генерал-губернатори, які могли накладати заборону на проведення зборів, на якийсь час зупиняти

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

«Ходіння в народ»

У 1874 р. тисячі народників вирушили «в народ», сподіваючись пояснити людям причини їхньої бідності, а також пробудити революційні настрої. За офіційними даними, пропагандою народників були охоплені 37 губерній європейської частини країни. Із фальшивими паспортами під виглядом фельдшерів, учителів, ремісників народники вели пропаганду серед селян, але стикалися з повним нерозумінням і ворожістю. Поліція переслідувала мирних пропагандистів. Було заарештовано 4 тис. осіб. Після тривалого ув'язнення й розглядів до судів передали справи 193 осіб, із яких лише 80 було засуджено. Народ не підтримав народників. Вислід «ходіння в народ» згодом набув іронічного забарвлення.

ОЧИМА СУЧАСНИКІВ

Освіта для заможних

У циркулярі «Про скорочення числа учнів у гімназіях» (червень 1887 р.) міністр освіти Росії граф І. Делянов радив директорам гімназій не приймати до навчальних закладів «дітей кучерів, лакеїв, кухарів, праль, дрібних крамарів і тому подібних людей, дітям яких, за винятком хіба що обдарованих геніальними здібностями, зовсім не слід прагнути середньої та вищої освіти».

випуск газет і журналів, закривати навчальні заклади. Новий університетський статут позбавив університети автономії. Тепер ректора, деканів і професорів не обирали вчені ради, а їх призначали або міністр освіти, або попечитель навчального округу.

У таких умовах у суспільно-політичному житті Росії виник *соціал-демократичний революційний рух*, озброєний ідеологією *марксизму*. Наприкінці 1895 р. **В. Ульянов** (із 1899 р. він узяв політичний псевдонім **Ленін**), який різко заперечував соціалізм народників, створив у Петербурзі «*Союз боротьби за звільнення робітничого класу*». На думку російських марксистів, тільки пролетаріат був здатний здійснити революцію та ліквідувати самодержавство. У березні **1898 р.** у Мінську відбувся з'їзд представників соціал-демократичних організацій Росії. Він оголосив про створення *Росій-*

ської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП). На II з'їзді РСДРП, що відбувся **1903 р.** у Брюсселі й Лондоні, 57 делегатів, що представляли 26 організацій з усієї Росії, прийняли програму й статут партії. У суперечках про те, хто може бути членом партії, відбувся перший розкол на *більшовиків* (В. Ульянов-Ленін) і *меншовиків* (Ю. Мартов). Так, на початку XX ст. виникла політична партія, яка очолила боротьбу із самодержавством за встановлення *диктатури пролетаріату*. Її ідеологічним супротивником була *партія соціалістів-революціонерів (есери)*, створена в **1902 р.** вцілілими групами народовольців.

У пореформений період у суспільно-політичному житті Росії відбувся перехід від селянського соціалізму й народництва до політичного терору, а потім — до марксистської соціал-демократичної партії, яка проголосила боротьбу за перемогу пролетаріату.

5. Революція 1905—1907 рр.

Важка економічна криза, постійні злидні та безземелля російського селянства, національно-визвольний рух пригноблених народів, а також поразка в російсько-японській війні стали головними причинами *Російської революції 1905—1907 рр.*

Приводом до початку революційних виступів став розстріл царськими військами мирної демонстрації, що проходила **9 січня 1905 р.** у Петербурзі.

Мітинги, маніфестації, страйки під гаслом «Геть самодержавство!» охопили значну частину країни. У них брали участь промислові робітники й селянство, інтелігенція та дрібні підприємці. Бурхливі заворушення поширилися на національні окраїни Росії (Україну, Грузію, Латвію). Антиурядові виступи відбулися в деяких армійських частинах і на флоті. Повстання 1905 р. на броненосці «Потьомкін» в Одесі й на крейсері «Очаків» у Севастополі були грізним попередженням царському режиму. Під тиском народного гніву в розпал загального політичного страйку цар погодився на скликання *Державної думи*.

17 жовтня 1905 р. вийшов царський *Маніфест «Про вдосконалення державного порядку...»*, у якому проголошувалися політичні свободи й передача законодавчої влади Державній думі (мал. 5). Втім, перші три скликання Думи не вирішили жодного важли-

вого питання державного життя. У цей час виникли провідні політичні партії ліберального напрямку. Інтелектуальна еліта країни об'єдналася в *конституційно-демократичну партію*. Кадети виступали за затвердження буржуазно-демократичних прав і свобод, загальне виборче право. Представники великої буржуазії та землевласники об'єдналися в «*Союз 17 жовтня*». «Октябристи» вважали, що всі необхідні демократичні перетворення вже відбулися. Вони були готові підтримати самодержавство за умови подальшої лібералізації державного ладу.

Маніфест 1905 р. перетворив Росію на думську монархію. За час правління династії Романових це був третій державний лад після станово-представницької монархії XVII та абсолютизму XVIII—XIX ст.

Проте революційні виступи не припинялися. У Санкт-Петербурзі виникла *Рада робітничих депутатів*. Кожне підприємство посилало в Раду своїх делегатів. Влада Рад заявила про себе в деяких містах Росії. Більшовики й меншовики також направляли своїх представників у Ради, які В. Ленін вважав прообразом майбутньої держави диктатури пролетаріату.

Всеросійський страйк у грудні 1905 р. переріс у збройне повстання. Найзапеклішого характеру воно набуло в Москві, де під владою повсталих опинилася значна частина міста.

Мал. 5. Маніфест 17 жовтня 1905 р. Худ. І. Рєпін. Значна частина російської інтелігенції з радістю зустріла царський маніфест, що «дарував свободу».

Регулярні армійські частини, долаючи неймовірні труднощі, придушили виступ.

У 1906 р. революція пішла на спад, але соціал-демократи й есери продовжували бо-

6. Столипінські реформи.

Після розправи над революціонерами П. Столипін був упевнений, що багате селянство ніколи не допустить нової революції в Росії, і спробував здійснити аграрні реформи.

Реформи дозволяли селянам вільно виходити з громади зі своїм земельним наділом, що передавався в приватну власність. Селянин міг залишитися господарем на землі, що йому належала, або продати її та виїхати в місто. Селяни звільнялися від тілесних покарань, отримували право вільного пересування й вибору місця проживання (мал. 7). Таким чином, головний удар реформи був спрямований

проти середньовічної селянської громади, що гальмувала розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві.

проти середньовічної селянської громади, що гальмувала розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві.

Росія залишилася країною найбіднішого селянства, громадських земель і відсталого сільськогосподарського виробництва.

Росія залишилася країною найбіднішого селянства, громадських земель і відсталого сільськогосподарського виробництва.

Росія залишилася країною найбіднішого селянства, громадських земель і відсталого сільськогосподарського виробництва.

Росія залишилася країною найбіднішого селянства, громадських земель і відсталого сільськогосподарського виробництва.

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

«Кривава неділя»

На початку січня 1905 р. всі найбільші підприємства Санкт-Петербурга були охоплені страйком. Виникла ідея здійснити мирний похід до царя для вручення петиції з вимогами введення 8-годинного робочого дня, скликання установчих зборів, установлення демократичних свобод, припинення війни. Очолив рух православний священник Георгій Гапон. Цар залишив столицю, у місто прибули війська. Готувалася розправа. Прогресивна інтелігенція країни, у тому числі письменник М. Горький, намагалися запобігти трагедії. Проте 9 січня 1905 р. кілька колон маніфестантів рушили до центру міста. Демонстрантів намагалися розігнати кінні загони козаків. У деяких районах міста почалися запеклі сутички з військами, які відкрили вогонь на ураження. За офіційними даними було вбито 130 осіб і понад 300 поранено. Однак насправді кількість жертв була значно вищою. Ці події в Росії отримали назву «Кривава неділя».

ЛЮДИ, СПРАВИ, ІДЕЇ

Воєнно-польові суди

У губерніях, де було оголошено воєнний стан, створювалися особливі офіцерські суди для швидкої розправи над особами, чия злочинна діяльність, як здавалося, була очевидною та не потребувала доказів. Воєнно-польові суди розглядали справи протягом 48 годин і виконували вирок протягом 24 годин. Смертні вироки виносилися без дотримання юридичних процедур і не підлягали оскарженню. За вісім місяців існування воєнно-польових судів, за неповними даними, було страчено понад 1100 осіб.

Мал. 6. «Душитель» революції 1905 р. і реформатор Петро Столипін. Зусиллями П. Столипіна, що в 1906—1911 рр. був прем'єр-міністром і міністром закордонних справ Росії, вдалося стабілізувати соціально-політичне та економічне становище в країні.

Мал. 7. Переселенці. Фотографія 1910 р. Столипінська аграрна реформа передбачала переселення значної частини селян на цілинні землі Поволжя, Сибіру й Далекого Сходу.

Росія пододала революційну кризу. У країні розпочалося економічне піднесення. Золотий рубль був однією з найтвердіших світових валют. Виросли заробітки й доходи людей. Проте Росія, як і раніше, залишалася бідною

країною. Якщо в Англії напередодні війни національний дохід на одну особу становив 243 долари, то в Росії — лише 44 долари.

Розвиток Російської імперії був перерваний Першою світовою війною.

ЗАПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

1. Визначте мету й завдання «Великих реформ» у Росії в 60—70-х рр. XIX ст. 2. Чи можна назвати «Великі реформи» в Росії успішними? Свою думку обґрунтуйте. 3. Використовуючи карту атласу, охарактеризуйте територіальні зміни Російської імперії, що відбулися протягом XIX ст. 4. Охарактеризуйте головні напрямки зовнішньої політики Росії наприкінці XIX — на початку XX ст. 5. Поясніть назву революційної організації «Земля і воля». Чи вважаєте ви таку назву вдалою? 6. Які засоби й методи використовували російські революціонери в другій половині XIX ст.? 7. Назвіть головні причини та привід

до початку Російської революції 1905—1907 рр. 8. Які верстви населення брали найактивнішу участь у революційних подіях 1905—1907 рр.? 9. Як царизм боровся з революцією? 10. Чи можна вважати Маніфест 17 жовтня 1905 р. закономірним результатом і перемогою революції? 11. Охарактеризуйте причини та підсумки аграрних реформ П. Столипіна. 12*. Використовуючи додаткову літературу та інтернет-ресурси, складіть політичний портрет П. Столипіна. 13*. Напишіть твір-есе на тему «Чому вбивство царя не привело Росію до революції?».

ІСТОРІЯ В ДОКУМЕНТАХ

Із Маніфесту 17 жовтня 1905 р. «Про вдосконалення державного порядку...»

Божаю милістю, Ми, Микола Другий, Імператор і Самодержець Всеросійський...

Смути й хвилювання в столицях і в багатьох місцевостях імперії нашої великою та тяжкою скорботою сповнюють серце наше... Від хвилювань, що нині виникли, може постати... загроза... цілості та єдності держави нашої.

Велика обітниця царського служіння велить нам всіма силами розуму й влади нашої прагнути швидкого припинення такої небезпечної для держави смути. [Ми наказали] поставленій владі вжити заходів щодо усунення прямих проявів безладдя, безчинств і насильств...

На обов'язок уряду покладаємо ми виконання непохитної нашої волі:

1) Дарувати населенню непорушні основи громадянських свобод на засадах справжньої недоторканності особи, свободи совісті, слова, зборів і союзів...

3) Установити як непорушне правило, щоб жодний закон не набрав чинності без схвалення Державної думи та щоб вибраним від народу була забезпечена можливість справжньої участі в нагляді за закономірністю дій поставлених від нас властей.

? 1. Як цар оцінює події революції 1905 р.? 2. Визначте головний зміст документа. 3. Яку роль Маніфест відводить Державній думі?

§ 24. Австро-Угорська імперія та держави Балканського півострова наприкінці XIX — на початку XX ст.

Історія монархічних династій Габсбургів і Романових тісно переплетена з історією народів Балканського півострова. Так вийшло, що із закінченням Нового часу залишився позаду період найстаріших монархій у Європі, і розпочали свою самостійну історію кілька держав на Балканах. Які ж події та історичні процеси наприкінці «довгого» XIX століття підготували настільки суттєві зміни на політичній карті Південно-Східної Європи?

Варто пригадати! 1. Яку роль відігравала Австрія у Священному союзі? (§ 4)
2. Розкажіть про революційні події в Австро-Угорщині 1848—1849 рр. (§ 9, 11)

1. Австро-Угорщина — дуалістична монархія.

Революційні заворушення 1848—1849 рр., нищівна поразка Австрії у війні з Пруссією в 1866 р., національно-визвольні рухи по всій Європі, об'єднання Італії й Німеччини — усі ці події показали, що Габсбурзька імперія потребує всебічних політичних реформ. Важливою особливістю імперії залишався її багатонаціональний склад, у якому німці (австрійці) не складали більшість населення. Відповідно до перепису 1910 р., серед 51 млн жителів німці становили 24 %, угорці — 20 %, чехи — 12,6 %. При цьому народи імперії сповідували різні релігії: католиків налічувалося понад 77 %, майже по 9 % — протестантів і православних, 4 % іудеїв та 1 % мусульман.

Найголовнішою проблемою для імперії було врегулювання відносин з Угорщиною.

У 1867 р. правлячим колам двох країн вдалося досягти згоди, і замість єдиної абсолютистської імперії була створена *Австро-Угорська монархія*, де вводилося конституційне правління (мал. 2). Єдиним правителем нової монархії проголошувався імператор **Франц Йосиф I** (1848—1916 рр.), що також прийняв корону угорського короля та приніс клятву вірності.

В основу державного устрою Австро-Угорщини був покладений *дуалізм*, тобто виникла конституційна монархія із двома центрами — Австрією та Угорщиною. Дуалістична Австро-Угорська імперія — унікальне явище в європейській історії Нового часу. Обидві частини імперії мали рівні права, власні парламенти й уряди. Об'єднувалися вони на основі *особистої унії* — імператор Австрії був королем

ЛЮДИ, СПРАВИ, ІДЕЇ

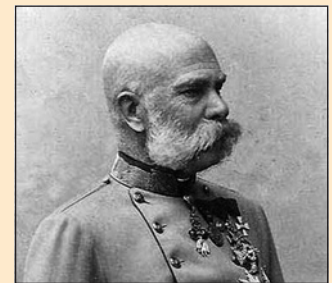
* * *

«Останній європейський монарх старої школи» — так називав себе Франц Йосиф I, що протягом 68 років обіймав один із найвеличніших престолів Європи — престол династії Габсбургів (мал. 1). Він прийняв корону у 18-річному віці в розпал революційних подій 1848 р., а закінчив своє правління під час Першої світової війни. Правління Франца Йосифа — це ціла епоха в історії багатонаціональної Австрійської імперії.

Франц Йосиф не залишав поза увагою найменші дрібниці управління величезною країною, намагаючись зберегти й примножити спадщину династії Габсбургів. Династична ідея становила основу його світогляду. Зміцненню єдності й могутності Австрійської імперії та католицької церкви Франц Йосиф і присвятив своє життя.

Управляючи багатонаціональною імперією, Франц Йосиф був вірним національній і релігійній терпимості. У суперечках та протистояннях він віддавав перевагу компромісу. Франц Йосиф мужньо переносив удари долі: він пережив замах на своє життя, передчасну смерть єдиного сина та дружини, що загинула від рук терориста.

На межі століть Франц Йосиф був уособленням імперії, користувався великою популярністю у країні та глибокою пошаною серед підданих.

Мал. 1. Імператор Австро-Угорщини Франц Йосиф I.

Угорщини. Спільними справами вважалися зовнішня політика й оборона, які залишалися під контролем імператора. Тому міністерства іноземних і військових справ, а також фінансів були єдиними для обох частин імперії.

У Конституції 1867 р. були закріплені громадянські права і свободи, рівність усіх народів монархії та рівноправність мов у школі, адміністрації й громадському житті, а також принцип поділу влади. Спеціальний закон звільнив школи від впливу церкви.

Дуалістичний устрій держави й ліберальна конституція створювали умови для прискореної модернізації імперії та переходу до індустріального суспільства.

Спроба вирішення національного питання шляхом створення дуалістичної монархії виявилася успішною лише частково. Наприклад, центральна влада була змушена піти на значні поступки полякам у Галичині, не враховуючи інтересів корінного українського населення. В австрійській частині імперії зберігалася напруженість навколо чеської проблеми. Лідери чеського національного руху вимагали створення *пентархії* — федеративної перебудови імперії на основі забезпечення рівних прав усім народам, що раніше мали свою державність (австрійці,

Мал. 2. Прапор Австро-Угорської монархії після 1868 р.

? Визначте, які частини прапора відображали символи державної влади Австрії та Угорщини.

угорці, чехи, поляки, словаки). Незважаючи на загострення міжетнічних конфліктів, австрійський уряд намагався досягати компромісів.

Примусова *мадяризація* народів Угорщини знайшла відображення в «*Законі про політичну рівноправність національностей*» (1868 р.). У цьому документі проголошувалася наявність в Угорщині єдиної політичної угорської нації, що об'єднує всіх громадян країни незалежно від національності. Мадяризація, що посилювалася до кінця століття, викликала опір неугорських народів; особливо сильним було невдоволення з боку хорватів.

2. Російсько-турецька війна 1877—1878 рр.

На початку 70-х рр. XIX ст. Росія домоглася скасування «нейтралізації» Чорного моря та зробила спробу зміцнити свій вплив на Балканах. Із цією метою вона виступила на захист християнських підданих турецького султана, насамперед православних болгар, сербів, чорногорців. Якою ж була головна мета Росії? Добре відомо, що основою рішення «східного питання» були протоки Босфор і Дарданелли. Росія намагалася встановити свій контроль над чорноморськими протоками, що мали величезне військове та економічне значення.

У 1875 р. проти османів повстало населення *Боснії і Герцеговини*, де проживали католики, православні й мусульмани. У квітні 1876 р. взялися за зброю болгар. Сербія й Чорногорія, що залишалися у формальній залежності від султана, також оголосили війну Османській імперії. Проте турки з неймовірною жорстокістю швидко придушили повстання в Боснії та Болгарії, а потім роз-

громили недосвідчені армії Сербії й Чорногорії.

Національно-визвольний рух народів проти османського панування призвів до Великої східної кризи 1875—1878 рр. у міжнародних відносинах.

Міжнародне становище Росії було сприятливим для початку війни. Туреччина не мала реальних і сильних союзників на Європейському континенті. Російська дипломатія зуміла домовитися про нейтралітет Австро-Угорщини, яка в разі успіху планувала окупувати Боснію і Герцеговину. Союзником Росії в цій війні було Об'єднане князівство Валахії і Молдавії (Румунія), над яким постійно існувала загроза турецького вторгнення.

У грудні 1876 р. була оприлюднена перша в історії Туреччини конституція, що дарувала всім підданим султана особисту свободу й рівність перед законом без різниці віросповідання. Це дозволило представникам Блискучої Порти стверджувати, що зникла необхідність

в особливих заходах щодо судового та релігійного захисту християн, які були сформульовані в Паризькій мирній угоді 1856 р. Проте турецька конституція лишилася на папері, і реальних змін у становищі християн не відбулося. Таким чином, вимоги Росії та інших європейських країн виконані не були. Війна стала неминучою. У квітні 1877 р. Росія оголосила війну Туреччині. На боці Росії виступили Румунія, Сербія й Чорногорія. Воєнні дії розгорнулися на Балканах і в Закавказзі.

Російське командування мало намір розгромити турецьке військо на Балканах двома арміями. Головний удар передбачався в напрямку Стамбула з метою швидко захопити столицю османів. Друга армія повинна була звільнити Болгарію. Проте цей план провалився. Відстала турецька армія чинила запеклий опір і переходила в контрнаступ. Фортеця *Плевна* здалася лише після багатомісячної облоги. В умовах суворої зими російські війська й болгарські ополченці мужньо обороняли *Шипкинський перевал* у Балканських горах і зазнавали важ-

ких втрат. Війна розтяглася майже на два роки. Рух російських військ зупинила Британія, що ввела свою ескадру в Мармурове море й запропонувала укласти мир.

За перемогу над Османською Туреччиною Російська імперія заплатила високу ціну.

У лютому 1878 р. у містечку *Сан-Стефано* неподалік Стамбула був підписаний *попередній мирний договір*. Він передбачав створення незалежного *Болгарського князівства* на великій території між Дунаєм, Егейським і Чорним морями. Кордони князівства мали проходити на незначному віддаленні від чорноморських проток. Сан-Стефанський договір закріпив незалежність Румунії, Сербії та Чорногорії, а також надавав Боснії і Герцеговині автономію у складі Османської держави. У Закавказзі російській владі передавалися міста-фортеці Ардаган, Баязет, Карс і порт Батум.

Підсумки російсько-турецької війни 1877—1878 рр. і зростання впливу Росії на Балканах викликали різку протидію з боку провідних європейських держав.

3. Берлінський конгрес 1878 р.

Велика Британія та Австро-Угорщина наполягали на перегляді умов Сан-Стефанського договору. Росія погодилася із цією вимогою, оскільки боялася опинитися в міжнародній ізоляції. У червні-липні 1878 р. у Берліні відбувся міжнародний конгрес за участю всіх основних європейських держав, у тому числі й Османської імперії (мал. 3).

Відповідно до Берлінського трактату, прийнятому конгресом, Болгарське князівство, проголошене в Сан-Стефано, було розділено на три рівні частини. *Македонія* поверталася під владу султана, так звана *Східна Румелія* (Пів-

денна Болгарія) здобувала напівавтономні права. Її очолював губернатор-християнин, якого призначав султан. *Північна Болгарія* отримувала відносну незалежність. Її жителі могли обрати князя зі свого середовища, але при цьому вони мали виплачувати данину туркам.

Боснія і Герцеговина формально залишалася під владою Туреччини, але фактично управлялися Австро-Угорщиною, що їх окупувала. Румунія, Сербія й Чорногорія здобули повне міжнародне визнання як незалежні держави за умови дотримання ними релігійної, громадянської та політичної рівноправності.

Мал. 3. Берлінський конгрес 1878 р. Худ. А. Вернер. У центрі картини граф П. Шувалов потищує руку О. Бісмарку. Канцлер Російської імперії князь О. Горчаков (у кріслі ліворуч) у записці на ім'я царя зазначив: «Берлінський конгрес є найчорнішою сторінкою в моїй службовій кар'єрі».

У Європі дуже боялися, що в нових державах розпочнуться переслідування турків і мусульман. Росії поверталася *Бессарабія* з неросійським корінним населенням.

Берлінський конгрес скасував основне положення Сан-Стефанського договору про утворення єдиної Болгарської держави.

Берлінський трактат ураховував інтереси й баланс сил більшості європейських держав на Балканах. Однак конгрес залишив поза

увагою важливі інтереси Росії. «Сильні світу сього» ігнорували патріотичні почуття болгар, що мріяли про створення єдиної національної держави, а також сподівання народів Македонії, Фракії, Албанії, Східної Румелії, які всупереч власній волі залишалися під владою Османської імперії.

Рішення Берлінського конгресу неминуче мали викликати черговий спалах національно-визвольного руху на Балканах і зростання міжнародної напруженості.

4. Утворення незалежних держав на Балканському півострові.

Російсько-турецька війна 1877—1878 рр. і поразка Туреччини стали важливим етапом у житті багатьох держав і народів Балканського півострова. Сан-Стефанський договір, а потім і Берлінський конгрес відкрили нову сторінку в історії багатовікової боротьби народів за незалежність.

Австро-Угорщина повною мірою використала ослаблення позицій Росії на Балканах. Вона перебувала в більш вигідному географічному положенні, оскільки її територією проходили основні річкові й залізничні транспортні шляхи, що зв'язували Болгарію, Сербію та Румунію із Центральною Європою. Фінансові й промислові потужності Австро-Угорщини значно перевищували ті, що могла запропонувати Росія. Тому як економічний партнер Австро-Угорщина становила значно більший інтерес для слабких балканських держав, зацікавлених у розвитку промисловості й торгівлі.

Румунія. Після Кримської війни в 1859 р. румунські князівства *Валахія* й *Молдавія* об'єдналися під владою одного князя. Об'єднання залежних від Туреччини князівств дало змогу подвоїти їхні зусилля на шляху до створення незалежної Румунії. *Об'єднане князівство* виступило надійним союзником Росії у війні проти османського панування. У 1866 р. у результаті державного перевороту до влади прийшов ставленник О. Бісмарка, представник роду Гогенцоллернів **Кароль I** (1866—1914 рр.). У 1881 р. він прийняв титул короля, і князівство перетворилося на *Румунське королівство*. У великій аграрній країні розпочалася модернізація (мал. 4). У зовнішній політиці Румунія тяжіла до Німецької імперії та Австро-Угорщини. Частина румунських земель

перебувала у складі інших держав (Росії, Австро-Угорщини, Болгарії).

Сербія і Чорногорія. Ці країни подолали тривалий і кривавий шлях боротьби за незалежність. Повстання сербів проти Близької Порту (1804—1813 рр.), підтримані Росією, завершилося визнанням її автономних прав. Виникло Сербське князівство зі столицею в Белграді та спадкоємною династією *Обреновичів*, що мало власні парламент і конституцію.

У 1882 р. сербський князь *Мілан IV Обренович* (1868—1889 рр.) проголосив себе королем, що значно підвищувало його авторитет в очах співвітчизників і на міжнародній арені. У Белграді були незадоволені підсумками Берлінського конгресу, оскільки вони сподівалися на приєднання Боснії та Косова, серед населення яких переважали серби. У 1881 р. Сербія уклала союз з Австро-Угорщиною й чверть століття підтримувала інтереси Габсбургів на Балканах. Під тиском Австро-Угорщини серби намагалися перешко-

Мал. 4. Румунські селяни на початку XX ст.

Мал. 5. Вагон метрополітену Будапешта, що є найстарішим серед країн континентальної Європи. 1896 р.

дити об'єднанню Болгарського князівства зі Східною Румелією. *Сербсько-болгарська війна* в листопаді 1885 р. тривала два тижні та поставила на межу війни Австро-Угорщину й Росію, які потай підтримували учасників протистояння. Поразка в цій ганебній війні завдала відчутного удару по авторитету Сербського королівства. Після австрійської окупації Боснії і Герцеговини в 1908 р. відносини між Сербією та Австро-Угорщиною зіпсувалися. До початку Першої світової війни Сербія вважалася союзницею Росії та країн Антанти. До цього часу Сербія залишалася відсталою в економічному відношенні, але цілком європейською країною з конституційно-монархічним державним ладом і загальним виборчим правом. Значна частина сербів проживала на території сусідніх країн.

Гірська й важкодоступна Чорногорія фактично ніколи не визнавала влади турків, хоча

юридично входила до складу Османської імперії. Чорногорія вела війну проти султана спочатку в союзі із Сербією, а потім із Росією. Перемога у війні 1877—1878 рр. закріпила державну незалежність Чорногорії та важливі територіальні придбання з виходом до Адріатичного моря.

Болгарське царство. У 1879 р. Великі народні збори обрали князем Болгарії *Олександра* (1879—1886 рр.) із німецького роду Баттенбергів. Він був племінником дружини російського імператора. Зійшовши на престол православної держави, ставленик Росії зберіг лютеранське віросповідання. Олександр Баттенберзький намагався всіляко догодити своїм російським заступникам. Він розгорнув наступ на демократичні сили країни, призупинив дію ліберальної конституції, що обмежувала його владу. На чолі міністерства внутрішніх справ і військового відомства князь поставив російських генералів. Однак такі дії викликали протест широких верств болгарського суспільства. Вибухнула політична криза, що призвела до погіршення російсько-болгарських відносин. Держави Троїстого союзу зуміли перетворити Болгарію на свого союзника на Балканах.

Возз'єднання Східної Румелії та Болгарії, що відбулося без прямої участі Росії, зміцнило антиросійські настрої в суспільстві. У результаті державного перевороту 1886 р. Олександр Баттенберзький був усунутий від влади. Новий болгарський уряд почав переслідувати політичних і державних діячів, що виступали за союз із Росією. У листопаді 1886 р. Росія розірвала дипломатичні відносини з Болгарією.

5. Австро-Угорщина напередодні Першої світової війни.

Період 1896—1914 рр. вважають найбільш вдалим в економічному розвитку держави. Промисловість Австрії та Угорщини особливо успішно розвивалася в новітніх галузях, таких як енергетика, електротехніка, хімія (мал. 5). Економіка імперії характеризувалася високим рівнем концентрації виробництва й капіталів. Зросла роль фінансового капіталу. Найбільші віденські, празькі й будапештські банки контролювали та стимулювали розвиток економіки Австро-Угорщини. Щорічний приріст виробництва в імперії в середньому становив 3,8—4%, що є дуже високим показником для

індустріально розвинених країн. Втім, частка аграрного сектору ще залишалася великою, у ньому було зайнято 53% населення Австрії та 62,5% населення Угорщини.

У передвоєнні роки економічний розвиток Австро-Угорської імперії був стабільним.

Великих успіхів Австро-Угорщина досягла в розвитку культури, освіти та науки. Наприклад, у чеських й австро-німецьких землях наприкінці XIX ст. безграмотність вдалося майже повністю ліквідувати. В Угорщині напередодні війни 70% населення було грамотним (це дуже

високий показник для європейських країн того часу). На межі століть в Австро-Угорщині відбувався небачений досі розквіт культури і науки.

У внутрішній політиці й міжнародному становищі Австро-Угорщини зберігалася складна ситуація. Особливу занепокоєність у Відні й Будапешті викликали зростаючі заворушення в Боснії і Герцеговині, територія яких була окупована Австро-Угорщиною за підсумками російсько-турецької війни ще в 1878 р. Формально ці землі, населені сербами, хорватами й мусульманами, залишалися в межах Османської імперії. У 1908 р. Австро-Угорська монар-

хія анексувала, тобто захопила в Туреччині ці землі та приєднала до складу своїх володінь. Анексія викликала бурхливе зростання національно-визвольного руху під гаслом незалежності Боснії і Герцеговини.

Так, на початку XX ст. виникла гостра міжнародна криза. Австро-Угорщина опинилася на межі війни з Росією та Сербією. Правлячі кола імперії вважали, що переможна війна (як тоді здавалося, із ненайсильнішими супротивниками) вирішить внутрішні проблеми, припинить відцентрові прагнення народів і збереже могутню державу.

ЗАПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

1. Коли та за яких обставин виникла Австро-Угорська дуалістична монархія? **2.** Чому Габсбурги вирішили реформувати свою монархію та надати їй дуалістичної форми правління? **3.** Чи міг дуалізм влади розв'язати проблеми внутрішньої політики величезної багатонаціональної держави? **4.** Визначте головні причини російсько-турецької війни 1877—1878 рр. **5*.** Порівняйте умови Сан-Стефанського мирного договору й Берлінського трактату щодо країн Балканського півострова. **6*.** Охарактеризуйте політику Австро-Угорщини й Росії за часів

Великої східної кризи 1875—1878 рр. **7.** Використовуючи карту (с. 85), випишіть у зошит назви нових незалежних держав Балканського півострова, що виникли протягом XIX ст., та їхні столиці. **8.** Чому переможна війна проти Османської Туреччини 1877—1878 рр. закінчилася для Росії нищівною дипломатичною поразкою? **9.** Визначте спільні риси становлення незалежних держав Балканського півострова в 70—90-х рр. XIX ст. **10.** У чому полягали сильні й слабкі сторони становища Австро-Угорщини напередодні Першої світової війни?

ІСТОРІЯ В ДОКУМЕНТАХ

Із Берлінського трактату (1 (13) липня 1878 р.)

В ім'я Бога всемогутнього... Унаслідок щасливої згоди між ними вони [правителі Росії, Німеччини, Австро-Угорщини, Великої Британії, Франції, Італії, Туреччини] ухвалили нижченаведені умови:

Стаття I. Болгарія створює із себе князівство, самоврядне й таке, що сплачує данину, під верховенством... султана; вона буде мати християнський уряд і народну міліцію...

Стаття III. Князь Болгарії буде вільно обиратися населенням і затверджуватися Блискучою Портою за згодою держав. Жоден із членів династій, що царюють у великих європейських державах, не може бути обраним князем Болгарії...

Стаття XIII. На південь від Балкан утвориться провінція, що отримає найменування Східної Румелії і яка залишиться під безпосередньою політичною й військовою владою... султана на умовах адміністративної автономії. Вона буде мати генерал-губернатором християнина...

Стаття XXV. Провінції Боснія і Герцеговина будуть зайняті й перебуватимуть під управлінням Австро-Угорщини... Австро-Угорщина надає собі право розміщувати гарнізони, а також мати шляхи військові та торговельні...

Стаття XXVI. Незалежність Чорногорії визнається Блискучою Портою та всіма тими високими договірними сторонами, які ще її не визнавали...

Стаття XXXIV. Високі договірні сторони визнають незалежність Сербського князівства за умов, викладених у нижченаведеній статті...

Стаття XLIII. Високі договірні сторони визнають незалежність Румунії за умов, викладених у двох нижченаведених статтях...

Стаття XLV. Князівство Румунія повертає назад його величності імператору всеросійському частину Бессарабської території, що відійшла від Росії за Паризьким трактатом 1856 р. ...

? **1.** На які частини за рішенням Берлінського конгресу була розділена Болгарія? Які державні права мали ці частини однієї країни? **2.** Які держави Європи остаточно здобули незалежність, визнану міжнародним правом? **3.** Які територіальні придбання в Європі здійснила Російська імперія? **4.** Яка держава, не беручи участі у воєнних діях, розширила свої володіння?

ПІДБИВАЄМО ПІДСУМКИ

Після періоду революційних і соціальних заворушень середини XIX ст. у 80-ті рр. в більшості провідних країн Європи, а також у США відбулася стабілізація політичного й державного життя. У деяких країнах це стало результатом державного об'єднання (Німеччина, Італія), у решті відбувся подальший розвиток парламентів та інших демократичних перетворень (Англія, Франція, США). Передові країни світу витримали удари з боку радикалів та терористів. Перша російська революція 1905—1907 рр. змінила державний устрій, але не повалила царську владу. Російське самодержавство намагалось посилити свої позиції

за рахунок поверхових реформ, авторитету й деспотизму царів. Австро-Угорська монархія знайшла вихід у дуалізмі, зачіпаючи при цьому права інших народів, що входили до складу імперії. Народження та збільшення кількості політичних партій у країнах Європи й Америки зумовлювали подальше зміцнення демократичних засад суспільства. Стабілізація соціально-політичного становища сприяла бурхливому зростанню економіки й капіталістичних відносин, що привело до появи гігантських підприємств і перших монополістичних об'єднань, які визначали обличчя світового капіталізму початку XX ст.

i

? Розгляньте ілюстрацію. Усі персонажі, представлені на ній, відстоювали своє право на свободу. Напишіть есе на тему «Боротьба за свободу в країнах Європи та США наприкінці XIX — на початку XX ст.».

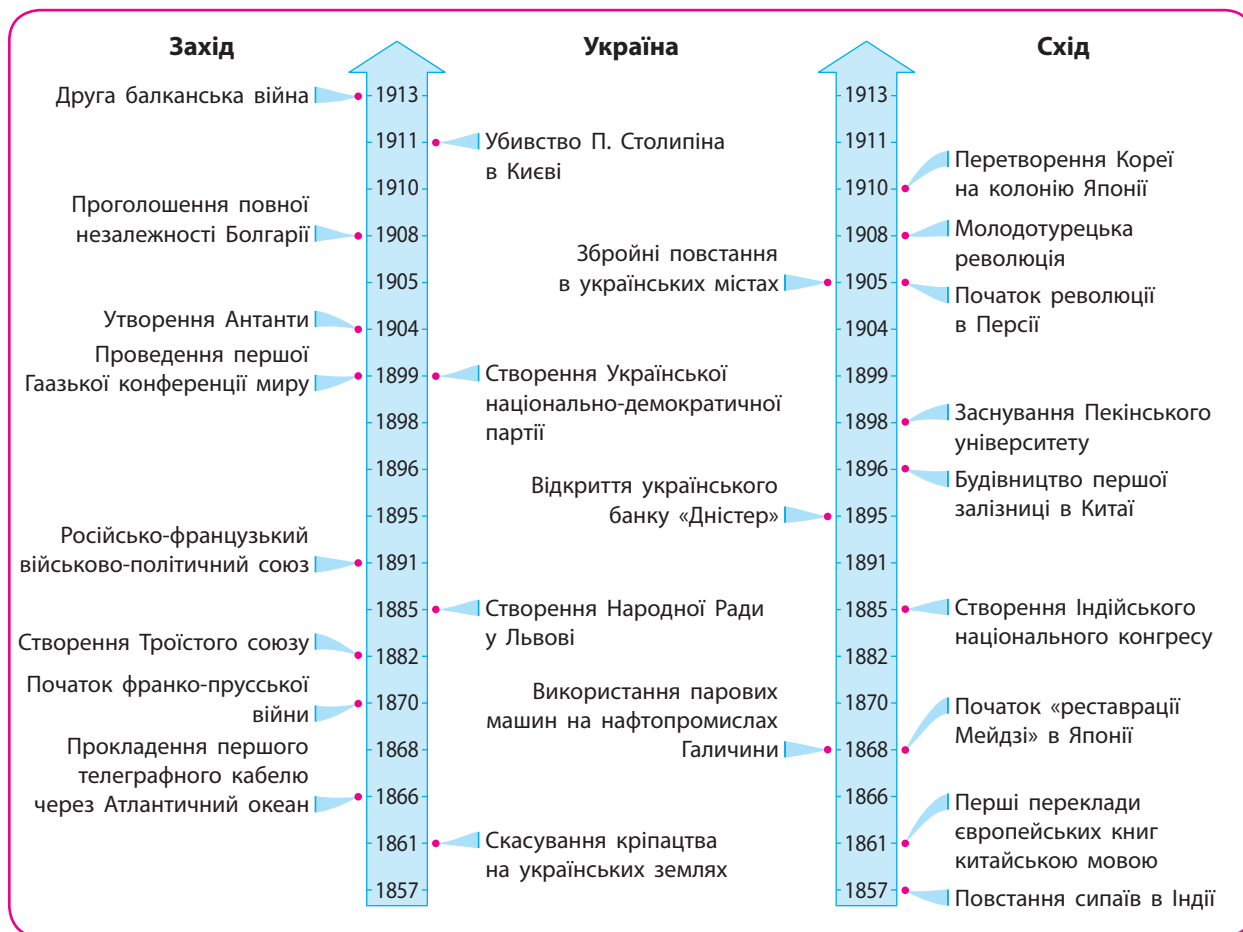
РОЗДІЛ IV. ПРОБУДЖЕННЯ АЗІЇ.

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

(друга половина XIX — початок XX ст.)

Багато фахівців переконані, що XIX століття є своєрідним перехідним станом до сучасності. Уже у 80-х рр. XIX ст. цивілізований християнський Захід протиставлявся відсталому Сходу. Якщо в першій половині XIX ст. колоніальна експансія за-суджувалася громадськістю західних країн, то наприкінці століття більшість європейців пишалися своїми колоніальними

володіннями. Вважалося, що «цивілізація йде на варварство». Проте колоніальна агресія в деяких випадках зіштовхнулася з рішучим опором азійських та африканських народів. Пробудження Азії збіглося в часі з першим колоніальним поділом світу й розколом європейських країн на конфронтуючі військово-політичні коаліції.

§ 25. Японія в XIX — на початку XX ст.: стрибок у світові лідери?

До початку XIX ст. Японія перебувала під владою військових правителів династії Токугава. Держава переживала тяжку кризу. Здавалося, що ізольована від решти світу, забута всіма острівна країна назавжди залишилася в Середньовіччі. Як Японії за короткий історичний період вдалося стати однією з провідних країн світу?

Варто пригадати! 1. Хто такі самураї та сьогуні? 2. Коли й чому японський уряд прийняв рішення «закритися» від іншого світу?

1. «Відкриття» Японії.

Понад 200 років Японія із власної волі перебувала в ізоляції від іншого світу. Японським правителям — *сьогунам* — здавалося, що так вони зможуть захистити країну від європейців, яких тут називали «кольоровими південними варварами». Особливу «небезпеку», на думку японців, становило християнство, що руйнувало конфуціанство, буддизм, місцеві традиції й вірування.

Ізоляція країни від зовнішнього світу, а також збереження середньовічних відносин зупинили розвиток Японії.

До початку XIX ст. погіршення життя відчували на собі всі верстви населення: *даймьо*

(великі князі), самураї всіх рангів, селяни, жителі міст. Країною прокотилася хвиля кровопролитних повстань. За підрахунками вчених, у 1801—1867 рр. у Японії відбулося понад 1000 селянських виступів. У 1836 р. сильні дощі стали причиною неврожаю зернових і бобових культур, у країні спалахнув голод. У місті Осака жителі поїли всіх голубів. При цьому деякі даймьо забороняли селянам збирати їстівне коріння й соснові шишки. Голодні бунти охопили країну. Люди громили урядові склади й маєтки багатіїв. Селянські вожді готувалися до повстання й збирали зброю. Уряду насилу вдалося придушити народні виступи.

УВАГА, ДЖЕРЕЛО!

Зі звернення до японських селян (1836 р.)

Лютують стихійні лиха, народ страждає, а чиновники беруть хабарі, піклуючись лише про власну вигоду. Із цією метою селян обкладають додатковими податками у великих грошових сумах... Не годиться

вести марне життя й байдуже чекати на смерть. Тільки ти, народе, можеш змінити свою нещасну долю. Тільки-но ви почуєте про повстання, вибирайте своїх вождів, ідіть до нас на допомогу.

У цей час Японські острови викликали підвищений інтерес у розвинених країн світу, оскільки були своєрідним коридором до величезного й багатого Китаю. Однак сьогуні тримали морські порти країни «на замку» від іноземних держав. Особливу наполегливість виявляли США та Росія, які змагалися між собою за вплив на Далекому Сході. Нарешті американці, погрожуючи застосуванням зброї, у березні 1854 р. домоглися підписання так званого Канагавського договору «про мир і дружбу». «Відкриття» Японії відбулося (мал. 1). Під військово-політичним тиском Японія уклала такі самі договори з Англією, Францією, Нідерландами, Росією та Португалією. Це були

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

Полярна зоря Японії

Японці впевнені, що Японія — це божественна країна, створена богами; вона розташована на вершині світу, там, де сходить сонце. Символом японської нації є імператор. Протягом писаної історії країни імператорський рід був і залишається главою держави, хоча зараз не має реальної влади. Навіть у часи повновладдя сьогунів авторитет і святість імператорського двору залишалися непохитними, а імператорські регалії (меч, яшма і священне дзеркало) — недоторканими. Не випадково імператора іноді називають *тенно* — «володар небес», так само як і Полярну зорю. Нині на чолі нації стоїть *Акіхіто* — 125-й імператор правлячої династії.

Мал. 1. Американські військові кораблі біля берегів Токіо в 1854 р. — головний аргумент «відкриття» Японії. Японська мініатюра XIX ст.

Мал. 2. Сьогун Токугава Йосінобу в замку Нідзьо зрікається влади. 1867 р. Японська мініатюра XIX ст.

нерівноправні угоди, які значно зачіпали інтереси Японії.

Таким чином, у середині XIX ст. Японія вийшла з ізоляції, але опинилася в залежному становищі щодо США та європейських держав.

Внутрішні проблеми й проникнення іноземців викликали загальне невдоволення серед японського населення. У країні сформувалася опозиція до режиму сьогунів. Багато людей вважали, що всю повноту влади, як це було в давнину, слід передати імператору. Один із японських мислителів того часу писав: *«Існує монарх і піддані, існує верх і низ... обов'язок і справедливість. У неба немає двох синів, а в землі немає двох володарів»*.

2. «Реставрація Мейдзі».

Події, які відбулися після зречення сьогуна, в історії Японії називають **«реставрацією Мейдзі»**, або **«добою Мейдзі»**. Чому «Мейдзі»? І чому «реставрація»? Справа в тому, що правління японських імператорів приписували певний девіз: «Божественний воїн», «Мир усюди» тощо. Доба Муцухіто отримала девіз *«Мейдзі»*, що означає *«Освічене правління»*. Таким чином, за часів цього імператора була відновлена, або реставрована, велич Японії. «Доба Мейдзі» охоплює час від моменту повалення сьогунату до офіційного надання чинності новій конституції (1868—1889 рр.).

Багато дослідників переконані, що японське суспільство очікувало на зміни та було готове до реформ, і тому вони пройшли швидко й успішно.

За всіх часів у Японії імператорська влада користувалася глибокою пошаною.

Після смерті попереднього імператора в 1866 р. на імператорський престол зійшов 15-річний **Муцухіто** (1867—1912 рр.). Ця подія підштовхнула опозицію до рішучих дій. Під тиском впливових сил останній сьогун династії Токугава відмовився від влади й передав свої повноваження юному імператору (мал. 2). У січні **1868 р.** було скликано імператорську раду, яка в маніфесті *«Клятва п'яти статей»* проголосила відновлення всієї повноти імператорської влади. Прихильники влади сьогунів були розгромлені.

Енергійний молодий імператор Муцухіто рішуче руйнував середньовічні порядки. Він переніс свою резиденцію з Кіото в *Токіо*. Замість князівств було введено *префектури*, які очолили призначені імператором чиновники. Князі-даймьо втратили реальну владу й землі.

Усі реформи проводилися під гаслом відновлення традицій і захисту національних інтересів. Усіляко підтримувалася ідея винятковості й божественності японської нації. Було затверджено новий державний прапор: червоне коло на білому тлі, що символізувало «Країну, де сходить сонце». Текст гімну «Ти — увесь світ» підкреслював велич імператорської влади.

Імператор Муцухіто наказав підготувати конституцію країни, спираючись на досягнення західних держав. Цей основний закон мав

ЛЮДИ, СПРАВИ, ІДЕЇ

Із селян у прем'єр-міністри

Іто Хіробумі (1841—1909) (мал. 3) був вихідцем із селянської родини. Однак завдяки своїм особистим якостям, таланту і працьовитості він став видатним державним та політичним діячем. Іто здобув освіту в Японії та Великій Британії, брав активну участь у боротьбі за повалення сьогунату Токугава й «реставрацію Мейдзі». Його перу належить основний текст конституції Японії. Іто користувався повною довірою імператора й виконував його найвідповідальніші доручення в США, країнах Європи та Китаї. У 1906—1909 рр. Іто був представником імператорської влади в Кореї й захищав колоніальні інтереси країни. У 1909 р. він загинув від кулі корейського націоналіста.

Мал. 3. Іто Хіробумі — перший в історії країни прем'єр-міністр Японії. Фотографія XIX ст.

перетворити Японію на сучасну централізовану державу.

Конституція 1889 р. закріплювала боже-ственне походження імператора. У країні заснувався двопалатний парламент, що складався з палати перів і палати представників. До *палати перів* входила верхівка японського суспільства із числа вищих чиновників, воєначальників та осіб, наближених до імператорського двору. До *палати представників* обирали чоловіків, що мали виборче право, високі доходи й відповідне становище в суспільстві. Кабінет міністрів звітував не перед парламентом, а перед імператором.

Конституція Японії 1889 р. закріплювала верховну владу імператора. «Реставрація Мейдзі» відкрила Японії шлях до капіталістичного розвитку й модернізації країни. За короткий період відстала аграрна країна перетворилася на одну з провідних держав світу.

3. Світанок у «Країні, де сходить сонце».

Які ж реформи відкрили шлях для подальшого розвитку країни? «Реставрація Мейдзі» передбачала створення нової структури суспільства. Із цією метою все населення було поділено на три стани: *аристократію*, *дворянство* й *«народ»*. Крім того, підкреслювалася рівність усіх перед законом. Однак деякі привілеї аристократи, дворяни й чиновники зберегли. Було затверджено п'ять титулів (принц, маркіз, граф, віконт, барон) для членів палати перів японського парламенту. У країні виникли перші політичні партії сучасного зразка.

ПРОПОНУЄМО ОБГОВОРТИ

Списана конституція

Основний закон Японії написаний простою й чіткою мовою. Це невеликий документ із 76 статей, об'єднаних у сім розділів. Вони присвячені правам та обов'язкам імператора й підданих, парламенту, кабінету міністрів, а також Таємній раді, судовій владі, фінансам тощо. За свідченням японських правників, тільки три із 76 статей можна вважати оригінальними, інші запозичені з основних законів інших країн (зокрема, 46 статей було взято з конституції Німеччини). Наступну конституцію Японії, прийняту в 1947 р., було підготовлено за допомогою американців.

? Як ви вважаєте, чи можна створювати нову державу, спираючись на чужі закони?

Поступово в Японії закріпилася європейська правова система.

Одним із девізів періоду реформ було: «Багата країна — сильна армія». Тому важливе місце серед перетворень належало докорінній *військовій реформі*. На основі загального військового обов'язку в країні було сформовано регулярну армію. До 1893 р. Японія мала сучасні армію й флот, створені за німецьким зразком.

Револьюційні зміни відбулися в економіці країни. У сільському господарстві землі

Мал. 4. Група самураїв, що підтримали «реставрацію Мейдзі». Розфарбована фотографія XIX ст.

Мал. 5. Пам'ятник «останньому самураю» генералу Сайго Такаморі.

передали селянам за високу плату в *приватну власність*. Це забезпечило швидкий розвиток галузі. До кінця століття Японія залишалася аграрною країною: у сільському господарстві було зайнято понад 70% населення.

Японська держава на пільгових умовах передала значну частину своїх промислових підприємств у приватні руки. Наприклад, пароплавна компанія «Міцубісі» придбала найбільший суднобудівний завод, золоті й срібні копальні. Держава зберегла контроль над виробництвом озброєнь. При цьому робочий день японських працівників зазвичай тривав по 14—16 годин, не існувало жодних правил щодо техніки безпеки, заробітна плата була жебрацькою. Перший закон щодо захисту інтересів японських робітників мало змінив

4. Доля самураїв.

Самураї були прикладом беззастережного служіння обов'язку. На початковому етапі «реставрації Мейдзі» вони відіграли вирішальну роль. Цей привілейований військовий стан підтримав перетворення в суспільстві, розраховуючи змінити своє становище, що погіршилося в період ізоляції країни. Вони надали підтримку у збройній боротьбі проти захисників сьогунату (мал. 4).

Однак далеко не всі самураї знайшли своє місце у нових умовах. У 1876 р. уряд скасував самурайський стан, ліквідувавши всю феодальну систему землеволодіння й васалітету. Даймьо втратили свої володіння, а їхні колишні васали — самураї — залишилися без заступників-сюзеренів. Спочат-

ку ситуацію. Робітники домоглися лише одного вихідного дня на місяць.

У другій половині 80-х рр. XIX ст. Японія переживала бурхливий розвиток промисловості та сільського господарства.

У жодній країні Сходу не приділялося стільки уваги розвитку освіти, як у Японії. По всій країні відкривали *державні школи й коледжі*. Японія зробила рішучий ривок у поширенні грамотності. Обдарованих юнаків відправляли на навчання до Європи та Америки. Європейська освіченість поступово формувала серед японців європейський спосіб життя. Однак традиції, безумовно, зберігалися. У школах виховували сувору покору законам і беззаперечне служіння інтересам Японії.

ку їм виплачували принизливо низьку державну пенсію. Інших засобів до існування спадкоємні самураї не мали. Воювати в Китаї та Кореї уряд був не готовий. Так, 2 млн японських воїнів опинилися на межі виживання.

Самураї взялися до зброї. Їхні заколоти часто змішувалися із селянськими виступами. Імператорським військам, що склалися з колишніх самураїв, довелося придушувати низку бунтів.

Найбільш свідомо частина самураїв, які відрізнялися високим рівнем освіти й знанням законів, увійшла в уряд і державний апарат. Саме самураї обійняли генеральські й офіцерські посади в новій японській армії

ЛЮДИ, СПРАВИ, ІДЕЇ

Останній самурай

Наймасштабнішим заколотом самураїв було повстання 1877 р. Його очолив Сайго Такаморі — славетний і почесний самурай, досвідчений воєначальник. Він був серед тих, хто привів до влади імператора й розгромив опір прихильників сьогунату. Сайго Такаморі виступив проти ліквідації стану спадкоємних воїнів. Він вийшов зі складу уряду й відкрив приватну школу з військовим ухилом. У 1877 р. Такаморі підтримав заколот колишніх самураїв і разом зі своїм загоном захопив місто Кагосиму. Однак урядові вій-

ська виявили високу майстерність і справжню самурайську мужність. Після семи місяців запеклих боїв залишки загону Сайго закріпилися на схилах гори Сиріяма. Їх оточили війська імператора. Для самурая капітуляція була неприпустимою. Сайго Такаморі відважно повів у бій невеликий загін своїх воїнів проти 30-тисячної ворожої армії. Важко поранений, Сайго здійснив ритуальне самогубство — *сенпуку*. За вірність самурайським ідеалам Сайго Такаморі шанують у сучасній Японії (мал. 5).

та військово-морському флоті. Понад 20 тис. колишніх самураїв стали основою нового поліцейського корпусу, де їхні навички в мистецтві рукопашного бою були дуже корисними. Як виявилось, кодекс самурайської честі вдало поєднався із принципами капіталістичного суспільства. Історія Японії

знає чимало прикладів успішних капіталістичних підприємств, заснованих колишніми самураями.

Еліта самурайського стану підтримала «реставрацію Мейдзі» й багато в чому забезпечила успішне проведення реформ.

Мал. 6. Японія, Китай та Індія в XIX ст.

5. Японія — учасниця колоніальних перегонів.

Незважаючи на безперечні успіхи реформ «реставрації Мейдзі», до кінця XIX ст. стало зрозуміло, що увійти до числа провідних країн світу Японія зможе лише за умови здобуття статусу колоніальної держави.

Таким чином, «відкриття» Японії і «реставрація Мейдзі» повністю змінили зовнішньополітичні завдання держави. Застосовуючи як дипломатичні, так і військові методи, «Країна, де сходить сонце» прагнула позбутися нерівноправних договорів, укладених сюгунами із західними державами, а також разом і нарівні з ними взяти участь у пограбуванні Китаю (мал. 7). Для цього необхідно було похитнути позиції Росії — найслабшої ланки в колоніальному ланцюзі, що охопив Китай, і підкорити собі Корею — природний плацдарм для загарбання земель на Далекому Сході.

Японці почали активно освоювати південну частину острова Сахалін, який російський цар вважав своїми володіннями. Суперечності сторони спробували вирішити дипломатичним шляхом. У 1875 р. було підписано «Трактат між Росією та Японією». Росія поступилася Курильськими островами, а Японія відмовилася від своїх зазіхань на Сахалін. Так, Японія підписала першу міжнародну угоду на основі повної рівноправності сторін, що було безсумнівним дипломатичним успіхом.

У 90-х рр. XIX ст., спираючись на дипломатичну підтримку європейських країн і США,

Мал. 7. Велика Британія, Німеччина, Росія, Франція та Японія ділять Китай. Французька карикатура кінця XIX ст.

Мал. 8. Російсько-японська війна 1904—1905 рр.

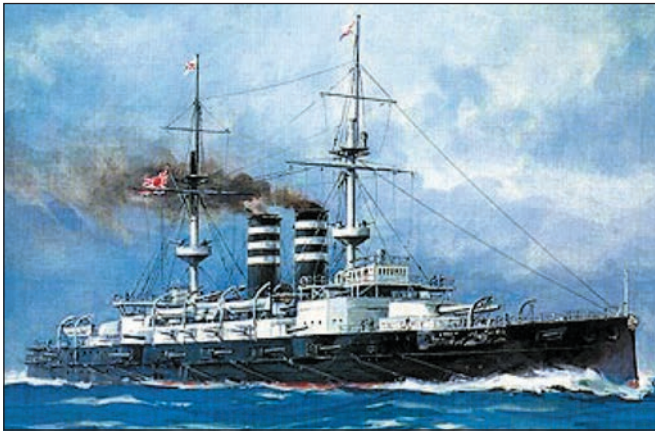
ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

Японський городовий

У 1891 р. під час своєї східної подорожі Японію відвідав царевич Микола Олександрович, майбутній російський цар Микола II. Цей візит свідчив про те, що Японія здобула визнання рівної серед «сильних світу сього». На шляху з буддійського монастиря на Миколу Олександровича зненацька напав один із поліцейських, що охороняли поважну особу, двічі вдаривши царевича шаблею по голові. Майбутнього російського царя захистили прості японські рикші. Цей випадок тоді не зіпсував відносин між сусідами, але свідчив про зростання агресивних настроїв у Японії.

японський імператор рішуче вторгся у сферу впливу ослаблого Китаю. Основний удар було спрямовано на «Країну ранкової свіжості» — Корею. Вона з давніх часів перебувала у васальній залежності від «Піднебесної імперії». Спочатку Японія разом із європейськими державами нав'язала Кореї торговельні договори на кабальних (рабських) умовах. Потім Японія, як і США, заявила про невизнання Кореї васалом Китаю.

У серпні 1894 р. Японія оголосила війну Китаю. Незважаючи на значну кількісну перевагу, Китай зазнавав поразку за поразкою. Японці швидко захопили міцні китайські фор-

Мал. 9. Флагман японського флоту броненосець «Мікаса». Був побудований у 1898 р. у Великій Британії; нині корабель-музей.

теці Далянь (Дальній), Люйшунькоу (Порт-Артур), Вейхайвей. Уряду цинського Китаю нічого не залишалось, як визнати себе переможеним. У 1895 р. в місті Симоносекі між Японією та Китаєм був підписаний мирний договір. Китай визнав повну незалежність Кореї. Крім того, китайці поступилися Японії південною частиною Маньчжурії та іншими територіями.

Надмірне посилення Японії занепокоїло Росію, Німеччину й Францію, які «радили» їй стримати територіальні загарбання. Росія поспішила взяти в оренду місто-фортецю *Порт-Артур* і закріпитися на Ляодунському півострові. Проте поступки з боку японців мали тимчасовий характер. Японська імперія почала напружену підготовку до війни з Російською імперією.

Російсько-японська війна 1904—1905 рр. стала безславною сторінкою в історії Росії та переможним маніфестом Японії (мал. 8). **27 січня 1904 р.** без оголошення війни японський флот напав на російську ескадру, що базувалася в Порт-Артурі. Частину кораблів було потоплено або виведено з ладу, інші були блоковані в порту й не могли вийти в море. Почалася *облога Порт-Артура* (серпень—грудень 1904 р.). Мужність та героїзм простих солдатів і матросів не врятували фортецю від зрадництва й боягузтва командування армії. Порт-Артур капітулював. Невдовзі добре навчена й озброєна японська армія розгромила російський корпус у битві під *Мукденом* (лютий 1905 р.).

Із Балтійського моря нашвидку зібрана російська ескадра поспішала на допомогу флоту на Далекому Сході. 14—15 травня 1905 р.

у *Цусімській битві* 120 японських кораблів під командуванням талановитого адмірала *Хейхатіро Того* знищили російську ескадру (мал. 9). Під час Цусімської битви Росія втратила майже всю балтійську ескадру, а також понад 5 тис. убитими й 6 тис. полоненими. Із 28 бойових і допоміжних суден 21 було потоплено, п'ять здалися в полон, шість сховалися в нейтральних портах. Результат війни був вирішений.

У серпні 1905 р. у *Портсмуті* (США) сторони підписали мирний договір. Японія закріпила свої права за Курильськими островами, отримала у володіння південну частину Сахаліну, а також оренду фортеці Порт-Артур. Росія визнала виключні права Японії в Кореї. Відтепер жодна міжнародна проблема на Далекому Сході не могла бути вирішена без урахування інтересів Японії.

Російсько-японська війна 1904—1905 рр. мала колоніальний характер. Японія зазнала відчутних втрат, що підірвало економіку країни.

Восени 1905 р. Корея визнала протекторат із боку Японії. У серпні **1910 р.** був підписаний договір про приєднання Кореї до Японії. Корея на 35 років стала японською колонією. По всій країні відкривали нові школи, у яких вивчали японську мову та літературу. Корею активно перетворювали на японську провінцію, нав'язували японську культуру й устрій життя.

Розгромивши дві імперії — Китайську й Російську — Японія розпочала колоніальні загарбання.

ЗАПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

1. Як ви розумієте вислів «відкриття» Японії в середині XIX ст.? 2. Чому перехід влади від сьогунів до імператора відбувся в Японії відносно швидко й безболісно? 3. Поясніть зміст поняття «реставрація Мейдзі». 4. Які реформи «реставрації Мейдзі» були спрямовані на перетворення в суспільстві й розвиток економіки? 5*. Що спільного в державному устрої вікторіанської Англії та імператорської Японії? Хто мав більше влади — японський імператор чи англійська королева? 6. Які зовніш-

ньополітичні завдання стояли перед імператорським урядом Японії наприкінці XIX ст.? 7. Чому невеликій острівній країні Японії вдалося швидко розгромити неосаяжний Китай? 8*. Використовуючи додаткову літературу та інтернет-ресурси, порівняйте сили військово-морських флотів Росії та Японії в 1904—1905 рр. 9. Які наслідки мали китайсько-японська та російсько-японська війни для історії Японії та всього Далекого Сходу на початку XX ст.?

ІСТОРІЯ В ДОКУМЕНТАХ

«Клятва п'яти статей» імператора Мейдзі (1868 р.)

1. Ми будемо скликати наради й управляти народом, зважаючи на суспільну думку.
2. Люди вищих і нижчих класів без різниці будуть одностайні в усіх справах.
3. Поводження із цивільними й військовими чинами буде таким, що вони зможуть виконувати свої обов'язки, не відчуваючи невдоволення.

4. Застарілі методи й звичаї будуть знищені, і нація піде великим шляхом Неба й Землі.

5. Знання будуть запозичуватися у всіх націй світу, й імперія досягне вищого рівня розквіту.

? 1. Якою є головна ідея документа? 2. Чи зберіг імператор вірність своїй клятві? 3. Які пережитки Середньовіччя знищувала ця клятва?

§ 26. «Піднебесна імперія» на шляху до революції

У другій половині XIX ст. в урядових кабінетах європейських держав Китай часто образно називали «хворою людиною Азії». На що ж хворіла велика азійська держава? Які ліки пропонували їй європейські та американські лікарі? Який шлях одужання обрав китайський народ?

Варто пригадати! 1. Чому китайці називали свою країну «Піднебесною імперією»? 2. Коли та за яких обставин маньчжурська династія Цин захопила владу в Китаї? 3. Від кого захищала «Піднебесну імперію» Велика Китайська стіна? 4. Яким чином династія Цин намагалася захиститися від натиску європейських держав?

1. Китай під владою маньчжурів.

Ніколи ще у своїй багатовіковій історії Китай не займав таку величезну територію, як у часи імперії Цин. До початку XIX ст. за розмірами Китай поступався лише Російській імперії, але переважав усі країни світу за кількістю жителів — 400 млн осіб. Крім Китаю та Маньчжурії, Цинська імперія підкорила Монголію, а також захоплені у XVIII ст. країни Центральної Азії — Джунгарію, Кашгарію, Тибет. На окраїнах імперії жили чис-

ленні народи, що здавна перебували під владою правителів Китайської держави.

На чолі «Піднебесної імперії» стояв *богдихан* — імператор династії Цин, влада якого була необмеженою. Вищим станом у країні вважалися *маньчжури* — завойовники Китаю (мал. 1). Нижче розташовувалися чотири «китайські» стани. Серед «учених» (*ши*) разом із маньчжурами формувався *бюрократичний апарат* держави, що посідав панівне

Мал. 1. Маньчжурський чиновник із родиною. Фотографія XIX ст.

становище в Китайській державі й суспільстві. Інші стани — *хлібороби, ремісники й торговці* — перебували в пригнобленому, залежному від держави становищі.

Китайська імперія династії Цин була типовою східною деспотією*.

На межі XVIII—XIX ст. Цинська імперія переживала кризу, що важко вразила сільське господарство — основу економіки країни. У Китайській державі швидко зросла кількість населення, а площа орної землі залишилася незмінною. Таким чином, за 100 років оброблювана площа на одного жителя скоротилася на 30%. Селянські ділянки ставали все меншими. Знизилася надходження від податків до скарбниці. Країна опинилася на межі голоду. У Китаї збільшилася кількість жебраків, поширилося грабінництво. Захищаючи свої маєтки й багатства, феодали створювали приватні дружини, які в разі потреби швидко формувалися в повітові й провінційні армії.

Величезний Китай був неосяжним ринком для товарів із Європи й Америки, але торгівля з іноземцями мала обмежений характер.

2. «Опіумні війни» (1839—1842, 1856—1860 рр.).

У 1839 р. китайська влада в Гуанчжоу конфіскувала 20 тис. ящиків опіуму, привселюдно знищила їх і відмовилася компенсувати збиток, завданий наркоторговцям. Війна стала

Мал. 2. Курці опіуму. Гонконг. Фотографія середини XIX ст.

Тільки великий південний порт *Гуанчжоу* (європейці називали його *Кантон*) був відкритий для європейських та американських підприємців. Через місто Кяхту велася торгівля з Росією. Англійці везли до Китаю вовняні тканини, метали, бавовну. Із «Піднебесної» вивозили чай, шовк-сирець. Проте обсяги торгівлі не задовольняли європейців.

Тривалий час західні держави не могли запропонувати такий товар, який би зацікавив китайців і мав значний попит. Таким товаром несподівано став наркотик *опіум*, який англійці вирощували в Індії. Паління опіуму швидко поширилося в Китаї (мал. 2). Англійці й китайські посередники накопичували величезні статки. Усе це призвело до розладу грошової системи, оскільки срібні монети йшли за межі країни. Ще в 1800 р. богдыхан заборонив ввезення опіуму в країну, однак контрабандна (незаконна) торгівля наркотиком без сплати податків і мит продовжувала зростати.

У першій половині XIX ст. відносини між імператорським Китаєм і провідними європейськими країнами різко загострилися.

неминучою. Велика Британія направила до берегів Китаю ескадру із 16 військових кораблів, що блокували Гуанчжоу, створили загрозу *Нанкіну*, перекрили дороги до столиці.

* Деспотія — необмежена самодержавна влада, поширена в країнах Сходу; воля деспота мала силу закону.

Рішучі дії англійців налякали маньчжурську владу (мал. 3). Перша «опіумна війна» закінчилася підписанням нерівноправного *Нанкінського договору* (1842 р.). За його умовами, місто й острів *Гонконг*, а також прилеглі території, розташовані в дельті річки Перлової (Чжуцзян) на півдні країни, перетворилися на колоніальні володіння Великої Британії. Для торгівлі з іншими країнами китайці «відкрили» чотири великі порти. Потім були підписані нові договори, які надавали всі торговельні привілеї представникам західних країн (мал. 4).

«Опіумні війни» поклали початок економічної й політичної експансії західних країн у Китаї.

У 1856 р. спалахнула друга «опіумна війна». Проти Китаю виступили Велика Британія та Франція. Вони швидко придушили опір цинських військ. Богдихан був змушений прийняти вимоги англійців і французів. Особлива угода 1858 р., офіційно дозволяла торгівлю опіумом. Відповідно до *Пекінських договорів* 1860 р., імператор «відкривав» нові портові міста для міжнародної торгівлі. Власне кажучи, це були колоніальні володіння в межах «незалежної» держави.

Спроба імператора відмовитися від принизливих угод призвела до блискавичної третьої «опіумної війни». У вересні 1860 р. англо-французька армія завдала поразки цинським військам. Союзники розграбували й спалили

3. Повстання тайпінів (1850—1864 рр.).

У 1849 р. сталася катастрофічна повінь у басейні річки Янцзи. Голод охопив прилеглі території, його жертвами стали до 1,4 млн китайців. Цинською імперією прокотилося понад 100 повстань. Особливо сильно постраждали від стихійних лих і свавілля європейських торговців провінції Гуандун і Гуансі. Тут зародився найбільший народний рух в історії XIX ст., який у Китаї називають **Великою селянською війною 1850—1864 рр.** У європейській історичній науці закріпилася назва «**повстання (рух) тайпінів**».

Лідер повстання Хун Сюцюань заснував християнську секту «*Товариство поклоніння Небесному Владиці*», яку підтримали найбільш пригноблені верстви населення. Виникли перші збройні загони, що мали сувору дисципліну та добру військову організацію. Повстанці завдали

Мал. 3. Британський пароплав обстрілює ескадру китайських джонок під час «опіумної війни». Малюнок XIX ст. Висока організація армії та флоту, а також сучасна зброя дозволяли європейцям здобувати перемоги над китайськими військами, що значно переважали їхні сили.

Літній палац імператора. Богдихан у паніці залишив столицю й укриття за Великою Китайською стіною. Він доручив своєму брату Гуну укласти мир на будь-яких умовах. Авторитет правлячої династії був остаточно підірваний.

Користуючись ослабленням Китаю в роки «опіумних війн», Росія захопила землі в басейнах річок Амур та Уссурі.

За підсумками «опіумних війн» Китай зажив слави бідної, відсталого, погано керованої та слабкої із військової точки зору країни.

кількох поразок імператорським військам. Вони оголосили війну проти «маньчжурських татарів» та «північних варварів» для створення «*Небесної Держави Великого Благоденства*» («Тайпін Тяньго»). Хун Сюцюань узяв собі титул «Небесного князя».

На своєму шляху тайпіни громили урядові заклади, убивали маньчжурів та китайських чиновників, а також землевласників, які зберегли вірність владі. У березні 1853 р. тайпіни захопили Нанкін, де знищили 20 тис. маньчжурів та членів їхніх родин. До цього часу армія повстанців налічувала близько 1 млн осіб. Величезна територія в середній і нижній течіях річки Янцзи перейшла до тайпінів.

Порядки, установлені повстанцями, майже не відрізнялися від тих, що існували на іншій частині імперії. Вожді тайпінів привлас-

нювали собі майно, права й землі. Незабаром між ними розгорнулася запекла боротьба за владу, що супроводжувалася стратами та вбивствами.

На допомогу маньчжурській династії, що занепадала, прийшли «учені мужі», великі чиновники й землевласники. Вони створили професійну, добре навчену іноземцями армію, що завдала кількох відчутних поразок повстанцям. Настав перелом у ході війни. По-

встанці перейшли до оборони, намагаючись зберегти Тайпінську державу.

Опір тайпінів було зламано після захоплення Нанкіна в 1864 р. Хун Сюцюань відмовився залишити обложене місто та заподіяв собі смерть, випивши отруту. Останні загони повстанців були розбиті в серпні 1868 р.

Повстання тайпінів, що забрало життя 20 млн осіб, було найбільш масштабним виступом проти Цинської династії.

4. Консерватори й реформатори.

Війна з тайпінами дорого коштувала правлячому режиму. Цинська імперія перебувала в стані майже повної розрухи. Стало очевидним, що без реформ подальший розвиток країни неможливий. У 1861 р. у Пекіні стався державний переворот, і до влади прийшли вдова померлого імператора Цісі та його брат князь Гун.

Правляча верхівка країни, прагнучи залишити за собою владу, зберігала середньовічні порядки. Вони стверджували, що будівництво залізниць може потурбувати могили предків, а видобуток корисних копалин — порушити спокій богів землі й збудити народ. Проте переворот у Пекіні відкрив шлях деяким реформам під гаслом «самопосилення». Було відкрито перші навчальні заклади європейського типу. Китайською мовою перекладали наукові книги іноземних авторів. З'явилися перші приватні газети, телеграфні лінії, китайські пароплавні компанії, залізниці малої протяжності. Почалися перетворення в армії.

Однак загальний стан країни й держави був вкрай тяжким. Масштабна селянська війна,

Мал. 4. Провідні країни світу ділять Китай, що вмирає. Карикатура з американського журналу кінця XIX ст.

повстання пригноблених народів на околицях імперії, а також стихійні лиха в 1851—1882 рр. скоротили кількість населення Цинської імперії на 50 млн осіб (із 431 до 381 млн). У міжнародній торгівлі продовжували панувати іноземці. Імпорт збільшився в 3 рази, і головним товаром, як і раніше, залишався опіум.

ОЧИМА СУЧАСНИКІВ

У Китаї велику популярність мали твори письменника Лі Баоцзя (1867—1906). У його найкращому романі «Наше чиновництво» у формі гострої сатири зображено розпад державного апарату тодішнього Китаю: *«Усе продається і все купується, а в перервах між цими торгами руйнуються людські долі, пригноблюється народ».*

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

«Сто днів реформ»

Навесні 1895 р. у Пекіні відбулися бурхливі збори прогресивної молоді, викликані підписанням принизливого для Китаю договору, що став результатом поразки в японо-китайській війні. Лідером опозиції став талановитий вчений і політик Кан Ювей. Він запропонував комплекс заходів для рішучого відновлення Китаю. Реформи, сприйняті молодим імператором Гуансюєм, передбачали встановлення конституційної монархії та значні зміни в державній службі. Реформи тривали недовго — лише 100 днів (із червня до вересня 1898 р.). Реальна влада залишалася в руках імператриці Цісі. Вона здійснила черговий палацовий переворот, і імператора заарештували. Решту своїх днів він провів на острові всередині Забороненого міста під постійною охороною. Провідних реформаторів було страчено або відправлено у відставку.

ЛЮДИ, СПРАВИ, ІДЕЇ

Імператриця-вдова

Цисі (1835—1908) (мал. 5) була наложницею імператора Ічжу (Сяньфена) (1851—1861 рр.). Після народження їхнього сина імператор зробив її своєю другою дружиною, і вона поступово набула значного впливу в гаремі та при дворі. Після перевороту Цисі стала регентшею при малолітньому синові, а після його передчасної смерті посадила на престол 4-річного племінника Цзайтяня (Гуансюя) (1875—1908 рр.). У 1865 р. Цисі усунула від влади князя Гуна й аж до кінця 1908 р. мала в Китаї необмежену владу, що трималася на жорстокості, терорі й корупції. Цисі залишалася байдужою до всіх змін, які відбувалися за межами її палацу. Лише під тиском європейських держав вона погоджувалася на незначні перетворення. Незадовго до своєї смерті Цисі встигла отруїти імператора Цзайтяня й передати трон своєму внучатому племіннику — 2-річному Пуї (1908—1912 рр.). Цисі стала однією з найвпливовіших жінок в історії Китаю. Мирний шлях політичних реформ у Китаї виявився неможливим переважно через її крайній консерватизм.

Мал. 5. Імператриця Цисі.
Художник К. Карл.

У західних політиків усе більше міцніла ідея взяти Китай під своє «заступництво» і розділити його на сфери впливу, щоб уникнути війни за спадщину «Піднебесної імперії» після її занепаду (мал. 4). Велика Британія, Франція, Росія й Німеччина намагалися закріпити за собою найбільш багаті провінції.

У 1885 р. Китай втратив владу над В'єтнамом, який, по суті, став колонією Франції. Після поразки у війні з Японією (1894—1895 рр.) китайці втратили контроль над Кореєю.

Маньчжурська династія Цин виявилася не здатною змінити країну й суспільство відповідно до нових вимог часу.

5. Повстання «боксерів» (1899—1900 рр.).

Важка криза привела до появи великої кількості таємних організацій. Особливу популярність мало товариство «Кулак в ім'я справедливості й згоди», члени якого — **іхетуані** — створювали «загони гармонії та справедливості». Вони вірили, що за допомогою фізичних вправ (у тому числі ритуального боксування) можна стати невразливими для куль. Рух іхетуанів спирався на найбідніші й малограмотні верстви населення. У 1900 р. у Китаї спалахнуло народне повстання проти іноземців, яких вважали головними ворогами простого народу. У західній історичній літературі його називають **повстанням «боксерів»**.

Повстання охопило центральні й західні райони країни. Уже в травні 1900 р. іхетуані почали розбирати рейки, спалювати залізничні станції, знищувати європейські товари, а також їхніх продавців. Країною прокотилася хвиля вбивств місіонерів і китайців-християн. Імператриця Цисі стала на бік повстанців. У відповідь «боксери» висунули гасло: «*Підтримаємо Цин, смерть іноземцям!*».

У червні 1900 р. іхетуані увійшли до Пекіна. Містом прокотилася хвиля вбивств, грабежів та підпалів. Іхетуані вбили німецького міністра; протягом двох місяців вони тримали в облозі іноземні представництва.

Повстання придушив союз восьми провідних держав, до якого увійшли Австро-Угор-

Мал. 6. Російські козаки й німецькі солдати — учасники придушення повстання «боксерів». Фотографія початку ХХ ст.

щина, Велика Британія, Німеччина, Італія, Росія, США, Франція та Японія (мал. 6, 7). Уже 14 серпня 1900 р. російські та німецькі війська увірвалися до Пекіна. Імператриця Цзісі втекла в глиб країни. Китай був зму-

шений заплатити іноземним державам величезну контрибуцію.

Після придушення повстання іхетуанів у Китаї посилювався іноземний вплив, що прискорило падіння маньчжурської династії Цин.

6. Сінхайська революція.

Наприкінці першого десятиліття XX ст. у Китайській державі й суспільстві склалася напружена ситуація. Кількість населення досягла 430 млн осіб (рівень 1850 р., до повстання тайпів), що призвело до загострення продовольчої проблеми. Країна пережила кілька потрясінь. У Китаї радісно сприйняли перемогу Японії над Росією: уперше азіатська держава перемогла велику європейську державу. Однак перетворення Кореї на колонію Японії ніби пророкувало можливу долю Китаю, що слабшав. Імператорський трон займав малолітній Пуї; державна скарбниця була порожньою. Режим династії Цин втратив залишки авторитету і впливу.

Проти маньчжурського режиму активно виступали різні *таємні товариства* й *загони селян-повстанців*. У провінціях виникла опозиція в особі місцевого *чиновництва* та *олігархів*, які підтримували ідею конституційної реформи. «*Нова китайська армія*», створена за німецьким зразком, була здатна протистояти маньчжурській династії. Крім того, на межі століть у Китаї з'явилася нова антиурядова сила — *революціонери*, що взяли на озброєння гасло «революційного вигнання маньчжурів».

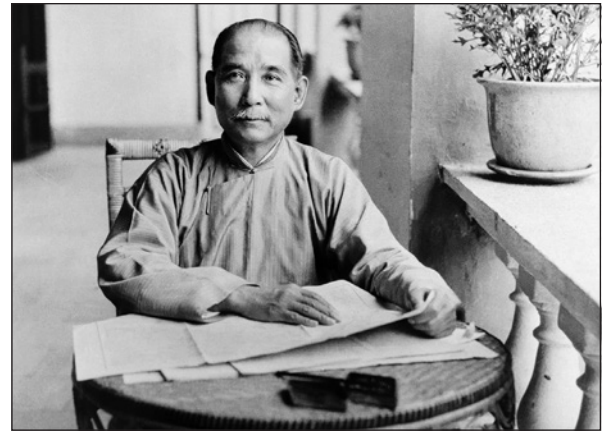
Серед китайських революціонерів великий авторитет і вплив мав **Сунь Ятсен** (1866—1925). У 1895 р. він організував невдале повстання проти династії Цин, утік із країни й заснував за кордоном революційне товариство *Тунменхой* («Об'єднаний союз»). Ця революційна організація пізніше стала основою для створення провідної політичної сили Китаю — *Гоміндан* (Національна партія). Сунь Ятсен сформулював програму революційних перетворень. Вона спиралася на політичну доктрину «**Три народні принципи**» — *націоналізм, народовладдя та народний добробут*. Перший принцип передбачав повалення династії маньчжурів і встановлення влади китайців. Другий принцип затверджував необхідність ліквідації монархії та проголошення республіки, а третій — поступову націоналізацію землі й передачу її селянам.

«Три народні принципи» Сунь Ятсена об'єднали найбільш прогресивні сили китайського суспільства.

У жовтні 1911 р. маньчжурський уряд не зміг придушити народне повстання в *місті Ухань*, яке підняли прихильники республіки й підтримали армійські частини. Цей виступ

Мал. 7. Полонені іхетуані. Фотографія 1900 р. Після придушення повстання на околицях Пекіна почалися каральні операції: масові катування й страти заколотників.

Мал. 8. Сунь Ятсен — перший президент Китайської республіки. Фотографія 1912 р. Сунь Ятсен посмертно здобув титул «батька нації», його іноді ставлять в один ряд із Конфуцієм.

став сигналом до загального повстання й виразу непокори. По всій країні люди демонстративно зрізали коси — символи маньчжурського ярма. До кінця листопада 15 провінцій оголосили себе незалежними від пекінського уряду й вийшли зі складу імперії. У Пекіні зчинилася паніка, правляча верхівка втекла до Маньчжурії. 29 грудня 1911 р. делегати повсталих провінцій, що зібралися в Шанхаї, проголосили Китайську республіку, обравши Сунь Ятсена тимчасовим президентом (мал. 8). У лютому 1912 р. останнього імператора династії Цин змусили зректися престолу.

Повалення маньчжурської династії Цин та утворення Китайської республіки називають Сінхайською революцією*.

Так, через 267 років правління у Китаї припинила існування династія Цин, а разом із нею, після 22 століть історії, упала Китайська

імперія. Однак досягти остаточної перемоги демократичним силам Китаю не вдалося. Тимчасовий президент Сунь Ятсен поступився вищою державною посадою **Юань Шикаю** (1859—1916). Це був талановитий воєначальник, досвідчений, але підступний політик.

Тимчасова конституція 1912 р. передбачала затвердження парламенту, обраного демократичним шляхом, але Юань Шикай розпустив парламент, у якому більшість становили прихильники Гоміндану. Він придушив революційні виступи та встановив військову диктатуру: збільшився чиновницький апарат, було введено сувору цензуру й тілесні покарання. Диктатор прагнув одноосібної влади. Напередодні Першої світової війни в Китаї запанувала атмосфера страху й сліпої покори. Центральний уряд втратив силу, реальна влада перейшла в руки провінційної влади, що спиралася на власні армії.

ЗАПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

1. У якому становищі опинився Китай на початку XIX ст.? 2. Чому збільшення кількості населення в Китаї супроводжувалося гострим дефіцитом продуктів? 3. Охарактеризуйте наслідки «опіумних війн» для Китаю. 4. Чому величезний Китай був змушений погодитися на умови європейських держав, хоча їх воєнні сили в десятки разів поступалися військовій міці маньчжурського режиму? 5*. Чому в Китаї повстання тайпінів називають Великою селянською війною? Чи доречна така назва? 6. Порівняйте ставлення до реформ традиційного суспільства в Японії та Китаї. Чому японська імператорська династія підтри-

мала проведення реформ суспільства й держави, а китайські імператори виступили противниками перетворень? 7*. Яким є ваше ставлення до мети й результатів повстання «боксерів»? 8. Використовуючи карту (с. 140), визначте, як змінився вплив імперії Цин на сусідні держави та країни протягом XIX ст. 9. Які суспільно-політичні сили виступали проти династії Цин на початку XX ст.? 10. Чому величезна та, здавалося б, могутня імперія Цин упала за кілька місяців Сінхайської революції? 11*. Використовуючи додаткову літературу та інтернет-ресурси, підготуйте реферат про життя й діяльність Сунь Ятсена.

i

§ 27. «Довге» століття Османської Туреччини й Каджарської Персії

Завдяки географічному положенню, а також особливостям давньої та середньовічної історії Туреччина й Персія стояли до Європи ближче за інші східні країни. Як це позначилося на історичному розвитку цих країн і народів у XIX ст.?

Варто пригадати! 1. Чому сильні ісламські держави Османська імперія, Сефевидська Персія й Імперія Великих Моголів у XVII—XVIII ст. втратили колишній вплив у світовій політиці? 2. Які наслідки мала Кримська війна для Туреччини? (§ 13)

1. Спроби модернізації Османської імперії.

У XVIII ст. Османська імперія докладала значних зусиль, щоб утримувати владу над країнами й народами, підкореними в попередні

століття. Вона, як і раніше, залишалася *світовою державою*, оскільки її володіння розкинулися на трьох континентах: в Азії, Африці та

* Революційні події за старим китайським календарем відбулися в рік «сінхай», що тривав із 30 січня 1911 до 17 лютого 1912 р.

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

Гвардія перетворюється на банду

До 1826 р. яничари вели негідний спосіб життя. Вони грабували крамарів, якщо ті не хотіли їм платити, відбирали та привласнювали почесні й прибуткові ремесла. Яничари силоміць змушували купувати сотню цеглин за ціною тисячі. При цьому воювати вони розучилися й програвали битви одну за одною. Бойовий дух борців за віру згас. Хоробрість вони проявляли лише під час грабежів, але за давні привілеї яничари були готові проливати свою й чужу кров.

Європі. Однак тепер Османська держава не лякала ворогів своєю могутністю. Великі європейські країни були готові долучитися до поділу османської спадщини, але боялися, що цей поділ відбудеться не на їхню користь, і тому мирилися з існуванням слабкої турецької імперії.

На межі XIX—XX ст. у турецькому суспільстві постали дві сили: одні політичні діячі з оточення султана намагалися здійснити модернізацію країни за західним зразком, інші всіляко цьому протидіяли. У жорстоких палацових переворотках 1808 р. загинули султани

2. Танзимат (1839—1871 рр.).

У 1839 р. султан видав «Священний указ», у якому оголосив про початок реформ. В історію Туреччини вони увійшли під назвою **Танзимат** («упорядкування», «реорганізація»). Реформи визначали гарантії недоторканності життя, власності й гідності. Проголошувалися загальний військовий обов'язок, відкрите

Селім III та Мустафа IV. Престол посів **Махмуд II** (1808—1839 рр.), що розпочав тривалий процес перетворень. Проведення реформ султан підкріплював публічними стратами своїх супротивників. Проте верхівка ісламського духовенства, великі поміщики (*аяни*) і султанська гвардія яничарів протидіяли реальним змінам у країні.

У травні 1826 р. було складено указ, що передбачав значне реформування війська яничарів. У відповідь яничари підняли повстання. Султан Махмуд II безжалюбно придушив заколот. Тільки в Стамбулі було вбито понад 10 тис. осіб. Незабаром корпус яничарів скасували, майно яничарських полків конфіскували, а вцілілих «гвардійців» вигнали за межі імперії.

Влада султана Махмуда II поширювалася на всі регіони країни. Тільки намісник Єгипту, хитрий албанець *Мухаммад Алі*, хотів змінити статус васала на фактично незалежного правителя. Однак його прагнення стримували військові сили Англії, Франції та Росії, які на той час не були зацікавлені в розвалі імперії.

Верхівка османського суспільства усвідомила необхідність продовжити перетворення, без яких держава вже не могла існувати.

судочинство й рівність усіх перед законом. Передбачалися реорганізація армії за пруським зразком і скасування работоргівлі.

Багато політичних реформ важко впроваджувалися в життя й не виходили за межі Стамбула. Релігійні лідери часто нагадували туркам повчання пророка Мухаммада: «*Кожне*

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

«Палацова» модернізація

Прагнучи змінити гнітючий образ деспотичної влади султана, Махмуд II вирішив залишити середньовічний палац Топкапи: «Тільки негіднику або дурню може сподобатися цей палац, що ховається за високими стінами в тіні дерев, немов боїться світла, а не ті яскраві, веселі будинки, відкриті свіжому повітрю, сонячному світлу й небу. Ось у якому палаці я хочу жити». За вказівкою султана був зведений новий палац у європейському стилі, що містив майже 300 залів і кімнат. Його назвали Долмабахче («Насипний сад») (мал. 1). Тронний зал палацу прикрашала найважча у світі 4-тонна кришталева люстра. Довжина фасаду палацу, що виходив на Босфор, перевищувала 600 метрів. Стіни палацу прикрашали картини російського живописця вірменського походження І. Айвазовського, що були створені за замовленням султана.

Мал. 1. Палац Долмабахче. Краєвид із протоки Босфор.

нововведення є оманю, що веде в пекло!». До 70-х рр. XIX ст. реформи в Османській імперії торкнулися лише незначної частини суспільства. Наприклад, у 1868 р. у столиці відкрився Галатасарайський ліцей, створений за французьким зразком. Ліцей мав сприяти «злиттю мусульман і немусульман у єдиний народ, віроповіданий султанові». Його випуск-

ники поповнювали лави нової турецької інтелігенції. У 1870 р. у Стамбулі відкрився перший університет. Однак переважна частина населення продовжувала відвідувати примітивні мусульманські школи при медресе.

Період Танзимату відіграв важливу роль у процесі модернізації Османської імперії.

3. Імперія втрачає володіння й підданих.

У першій третині XIX ст. національно-визвольний рух народів, пригноблених турками-османами, спалахнув із новою силою. Грецькі патріоти, підтримані демократичною громадськістю європейських країн, піднялися на збройну боротьбу із гнобителями. Султану та його єгипетському наміснику довелося виставити проти греків великі сили, які жорстоко придушували визвольний рух. Англія, Франція та Росія вимагали від Махмуда II припинити воєнні дії проти греків і надати їм автономію. Однак султан відхилив ультиматум. У жовтні 1827 р. з'єднана англо-франко-російська ескадра в *Наваринській бухті* поблизу берегів півострова Пелопоннес розгромила турецько-єгипетський флот. У результаті Греція здобула незалежність і в 1833 р. стала королівством.

Протягом XIX ст. російсько-турецькі війни поступово звужували кордони Османської імперії в Європі й на Кавказі. Із чотирьох війн Російська імперія здобула перемогу в трьох. Єдина успішна для Туреччини *Кримська війна 1853—1856 рр.* не принесла султану реальних переваг. Величезні витрати підірвали економіку й виснажили скарбницю. Після війни Туреччина фак-

тично втратила самостійність у зовнішній політиці. Європейські держави з будь-якого приводу втручалися у внутрішні справи османів.

Розгром Туреччини в *російсько-турецькій війні 1877—1878 рр.* мав найтяжчі наслідки для імперії. Туреччина втратила *Румунію, Сербію, Чорногорію, Болгарію та Кіпр*. Таким чином, територія імперії скоротилася майже вдвічі, а населення — у 5 разів. У 1881—1882 рр. Франція та Англія відібрали в султана *Туніс і Єгипет*, а в 1897 р. імперія втратила *Крит*.

Територіальні втрати привели до масової *міграції*. Із захоплених територій у внутрішні області імперії переселилося кілька мільйонів мусульман: кримські татари, черкеси, балканські селяни й городяни. У свою чергу, на землі, що стали вільними, стали переселятися греки, болгары, вірмени та інші християни. Зіткнення інтересів постійного населення і мігрантів було неминучим. Країною прокотилася хвиля погромів на релігійному й етнічному ґрунті.

Через значні територіальні втрати до кінця XIX ст. Османська імперія стала країною з переважно мусульманським населенням.

4. Молодотурецька революція 1908 р.

Султан **Абдул-Гамід II** (1876—1908 рр.) зійшов на трон у результаті державного перевороту (мал. 2). Він був змушений погодитися з прийняттям першої в мусульманських країнах конституції західного зразка. Однак створений за цією конституцією парламент зібрався тільки один раз. Невдовзі спалахнула війна з Росією, і султан розпустив парламент, що не скликався понад 20 років.

Наприкінці XIX ст. серед міністрів османського уряду не було жодної людини з вищою освітою. Відсталість Туреччини поглиблювалася. Лютувала цензура. Шпигунство

за жителями країни набуло небачених розмірів. Серед значної частини суспільства запанував страх. Розгорнулися репресії проти немусульман.

30-річний період правління Абдул-Гаміда в Туреччині називають епохою «зюлюм» (гноблення).

У 1894 р. курсанти військових училищ створили *«Османське товариство єднання й прогресу»*. Воно проголосило своєю метою порятунком батьківщини від деспотизму й тиранії, забезпечення справедливості, рівності й свободи, звільнення країни від іноземного

Мал. 2. Султан Абдул-Гамід II, що увійшов в історію Туреччини як «Кривавий».

Мал. 3. Демонстрація в Стамбулі під час Молодотурецької революції. Фотографія 1908 р.

гноблення. Реформатори увійшли в історію під назвою *молодотурки* (мал. 3, 4).

У 1908 р. група армійських офіцерів підняла повстання в *Салоніках* (Македонія). Молодотурки швидко встановили контроль над багатьма європейськими володіннями імперії. Перші успіхи викликали небувале піднесення в суспільстві. Під тиском повстанців Абдул-Гамід видав указ про відновлення конституційного порядку. Було оголошено амністією політичних в'язнів, скасовано цензуру, ліквідовано таємну поліцію й розпущено корпус донощиків.

Молодотурки різко зменшили витрати на утримання двору султана й значно скоротили кількість придворних. Із 300 ад'ютантів зали-

шилося 30, а з 800 кухарів — лише 50. Із султанських стаєнь на потреби армії передали 200 коней, закрили палацовий театр та оркестр.

Після придушення всіх вогнищ запеклого опору молодотурки звели на престол старого й безвільного Мехмеда V та взяли у свої руки управління країною. Захопивши владу, молодотурецькі лідери заради збереження залишків імперії відмовилися від колишніх обіцянок «свободи, рівності й братерства» для всіх народностей Османської держави. Туреччина програла війну Італії та втратила свої володіння на півночі Африки.

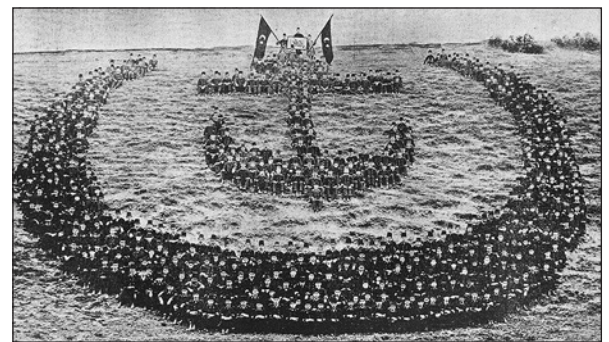
У січні 1913 р. група офіцерів із впливової організації «Єднання й прогрес» вчинила

ПРОПОНУЄМО ОБГОВОРТИ

Конституція, що залишилася на папері

Основний закон Османської імперії проголосив особисту свободу й рівність усіх її підданих без огляду на віросповідання, а також інші конституційні свободи. У країні мав діяти двопалатний парламент, який складався із сенату й палати депутатів. Сенаторів довічно призначав султан, а депутатів обирало чоловіче населення країни. Конституція визначала Османську імперію як єдине ціле, що не підлягає розчленуванню. Усіх підданих султана оголошували «османами».

? Які верстви населення Османської імперії не могла задовольнити така конституція?

Мал. 4. Курсанти військово-морської академії на пікніку. 1896 р. Молоді офіцери й курсанти військових і військово-морських училищ були активними учасниками руху молодотурків.

черговий державний переворот. У Туреччині було встановлено *військову диктатуру*. Тріумвірат у складі військового міністра *Енвер-паші*, міністра внутрішніх справ *Талаат-паші* й губернатора Стамбула *Джемаль-паші* правив Османською імперією до 1918 р. Титул

«паша» мали вищі чиновники, губернатори, генерали й адмірали імперії.

Молодотурки втягнули свою країну в Першу світову війну, за результатами якої Османська імперія припинила своє існування.

5. Спроби модернізації Персії.

У XVII—XVIII ст. Персія (сучасна назва країни — Іран) втратила статус великої держави Сходу. До початку XIX ст. це була типова для східних країн пізня середньовічна *монархія*, на чолі якої стояла іноземна династія (мал. 5).

Наприкінці XVIII ст. владу на всій території Персії захопили тюркські народності каджарів, зробивши невелике поселення *Тегеран* своєю столицею. Таким чином, на чолі давнього перського народу стала чергова іноземна династія *Каджарів* (1794—1925 рр.), заснована *Ага Мохаммад-ханом*.

У середині XIX ст. в країні проживало 9 млн жителів, серед яких 3 млн були кочівниками. Відповідно до законів шариату мусульманське населення сплачувало 10% відрахувань до скарбниці з будь-якого виду доходів. Немусульманське населення Персії — *християни* (вірмени й асирійці), *парси* (зороастрійці), *іудеї* — перебували в пригнобленому становищі та мали платити високі податки. Провідна роль в економічному житті міст належала купцям і ремісникам-торговцям.

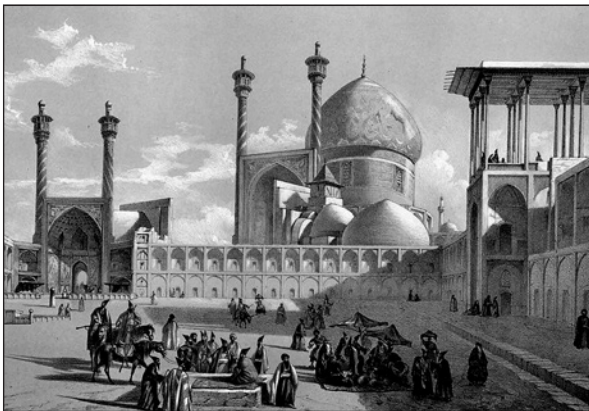
Стратегічно важливе географічне положення Персії біля кордонів Індії, Середньої

Азії та Кавказу перетворило країну на арену політичної боротьби європейських держав і Росії за вплив і панування на Близькому й Середньому Сході та в Центральній Азії. Персія опинилася між двома капіталістичними хижаками, що прагнули загарбати нові ринки (мал. 6).

Просування Росії та Англії назустріч одна одній у боротьбі за азіатські ринки мало вирішальний вплив на історію Персії.

Шахський уряд прагнув повернути під свою владу Грузію й мусульманські ханства Закавказзя, захоплені Росією. Однак підсумки двох російсько-перських війн у першій третині XIX ст. змусили шаха відмовитися від реваншу. Персія втратила контроль над Закавказзям і мала виплачувати царському уряду величезну контрибуцію.

Поразки у війнах із Росією та Туреччиною, застій в економіці, народні повстання переконували владу в необхідності проведення реформ. Як і в більшості країн Сходу, зміни почалися в армії. Перебудову армії та створення регулярних військ здійснювали європейські офіцери.

Мал. 5. П'ятнична мечеть Ісфагана — давньої столиці Персії. Малюнок французького мандрівника XIX ст.

Мал. 6. «Між друзями». Сатиричне зображення геополітичного становища Персії в середині XIX ст.

Мал. 7. Перський шах Насер ад-Дін Каджар (1848—1896 рр.) — безумовний рекордсмен за тривалістю перебування при владі в Новий час.

У першій половині XIX ст. у Персії розпочався процес руйнування середньовічних від-

6. Перська революція 1905—1911 рр.

На межі XIX—XX ст. майже всі промислові підприємства Персії, здатні приносити прибуток, були в руках іноземців. У 1901 р. іноземці отримали право на розробку нафтових родовищ, запаси яких, як відомо, становлять тут десятку частину всіх нафтових ресурсів світу. Пізніше (у 1909 р.) буде засновано англо-перську нафтову компанію (нині «Бритіш петролеум»). Сім із дев'яти основних телеграфних ліній контролювали англійці й росіяни. Південна частина країни опинилася

Мал. 8. Навчання перських козаків російськими офіцерами. Фотографія 1905 р. Бригада перських козаків була створена з ініціативи російського уряду й перебувала на його утриманні. Перси-козаки взяли активну участь у придушенні революції 1905—1911 рр.

носин. Між Персією та європейськими країнами інтенсивно розвивалася торгівля. Ідеї модернізації суспільства проникли в країну в результаті все тісніших контактів із європейцями. У середині століття в Персії стали розвиватися капіталістичні відносини, зростали міста, що перетворювалися на центри нової культури. Тут виникали нові політичні й інтелектуальні сили, здатні до перебудови суспільства й створення нових форм влади.

У перші роки правління шаха **Насер ад-Дін Каджара** (мал. 7) на чолі уряду став талановитий і рішучий Мохаммад Тагі-хан (1848—1851 рр.).

Довге правління Насер ад-Діна нагадувало складне лавірування між інтересами Англії та Росії й прагненням зберегти деспотичний режим династії Каджарів.

у сфері британського впливу, тоді як Росія панувала на півночі Ірану.

На початку XX ст. Каджари втратили реальну владу над країною.

Слабкість і неефективність монархічного режиму вилилися в революцію **1905—1911 рр.** Перші хвилювання почалися в **грудні 1905 р.** Вони були реакцією на те, як у Тегерані за середньовічним звичаєм покарали купців, що порушили губернаторський указ. Люди вийшли на вулиці, вимагаючи відставки небажаних урядових чиновників із числа персів та іноземців. Влітку 1906 р. почалися масові демонстрації під гаслами про затвердження конституції та проведення виборів у *меджліс* (парламент). Шах пішов на поступки й видав положення про вибори. Право голосу отримали чоловіки від 25 років, що мали високі статки, майно та відповідне суспільне становище.

На чолі революційного руху стояли провідні діячі перської інтелігенції, а також збройні загони революційно налаштованих *федаїв*, що склалися з міської бідноти, робітників, селян, дрібних торговців. У країні виникли перші виборні революційні органи — *енджумени*, які намагалися організувати життя й забезпечити міста всім необхідним.

У червні 1908 р. шах *Мохаммад Алі* спробував узяти реванш. Артилерія розстріляла столичну мечеть, у якій зібралися федаї. По-

чалися арешти прихильників конституції, були страчені редактори революційних газет, припинили свою діяльність енджумени й меджліс.

У країні спалахнула **громадянська війна 1908—1909 рр.**, яка завершилася розгромом сил реакції. Мохаммад Алі був позбавлений влади й укритися за стінами російського посольства. Новим шахом оголосили його сина, 11-річного *Султана Ахмада* (1909—1925 рр.), якому після тривалого регентства судилося стати останнім правителем Каджарської династії. Повстали відновили чинність конституції, почалися засідання меджлісу.

Розвиток революційних подій у Персії не влаштував Англію та Росію. Британський військово-морський флот контролював Перську затоку. Майже вся південно-західна частина країни опинилася під контролем племінних вождів, що підкорялися англійцям. Царський уряд висунув перській владі ультиматум із вимогами відновлення порядку й захисту російських підданих та економічних інтересів Росії. У 1911 р. у північні райони Персії було введено російські війська, які придушили революційний рух у Тебризі, Гіляні, Мешхеді та інших містах (мал. 8).

У грудні 1911 р. у Тегерані було здійснено військовий переворот, у ході якого поліція й загони релігійних фанатиків розігнали парламент, розгромили загони федаїв та енджумени. Дію конституції було припинено. Революція в Персії зазнала поразки. У березні 1912 р. перський уряд узяв зобов'язання узгоджувати свою політику з інтересами іноземних держав, насамперед Англії, Росії та Німеччини.

Перська революція 1905—1911 рр. не мала підтримки більшості населення країни й була придушена в результаті військової агресії Англії та Росії.

Перська революція 1905—1911 рр. не мала підтримки більшості населення країни й була придушена в результаті військової агресії Англії та Росії.

ЗАПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

1. Охарактеризуйте становище Османської імперії на початку XIX ст. 2. Чому перетворення держави й суспільства розпочали турецькі султани? 3. Які верстви населення перешкоджали модернізації Османської держави? 4*. Чому, на ваш погляд, найбільш послідовно й рішуче процеси модернізації в Китаї, Японії, Туреччині та Персії проводилися саме в армії та на флоті? 5. Яку роль в історії Османської Туреччини відіграв період Танзимату? 6. Поясніть, чому рух за реформи та революційні настрої в османському суспільстві посилювалися після російсько-турецької війни 1877—1878 рр. 7. Хто

такі молодотурки і якою була мета їхньої діяльності? 8*. Чи можна вважати, що Молодотурецька революція вирішила всі завдання з модернізації турецького суспільства й держави? 9. Яку роль у модернізації Персії виконували шахи династії Каджарів? 10. Яким чином географічне положення Персії впливало на політичний та економічний розвиток країни? 11. Які внутрішні й зовнішні сили перешкоджали подоланню Персією середньовічної відсталості? 12. Визначте основні причини поразки революції в Персії в 1905—1911 рр.

ІСТОРІЯ В ДОКУМЕНТАХ

Маніфест мусульманських патріотів

Документ містить основні програмні положення організації «Товариство нових османів», створеної в 1865 р. Він був написаний у роки кризи 1875—1876 рр. та розісланий главам європейських держав.

Причини становища [у Туреччині], що стривожили всю Європу, криються лише в безчесній адміністрації, під якою стогне понад 30 млн осіб.

Від початку царювання [султана] Абдул-Азіза [(1861—1876 рр.)], тобто протягом 15 років, Туреччина внаслідок послідовних позик заборгувала 267 млн турецьких лір, за якими виплачується в середньому 9% на рік... При цьому дохід усієї держави не перевищує 20 млн лір на рік, і цей дохід швидко зменшується з кожним роком.

У нас у Європі та Азії залізних доріг лише 2000 км. Лінії, із яких складається ця мережа, здебільшого не-

справні, і держава на них витратила в 5 або 6 разів більше від їхньої справжньої вартості...

На всьому узбережжі не побудовано жодного порту, жодного молу, і як на Чорному, так і на Середземному морях судна змушені вантажитися в небезпечних відкритих рейдах...

Що стосується землеробства, то його продукція через недолік доріг не має ринків, і, крім того, хлібороби задавлені нескінченними податками, стягнення яких відбувається з нещадним варварством...

? 1. Які причини важкого становища Туреччини називають автори маніфесту? 2. Як лідери «Товариства нових османів» характеризують стан турецької промисловості й сільського господарства?

§ 28. Британське панування в Індії. Народи Африки під владою європейських колонізаторів. Практичне заняття

В історичній долі народів Індії та Африки мало спільного. Ми пам'ятаємо, що півострів Індостан був батьківщиною давньої та своєрідної цивілізації. Натомість африканцям, що жили на південь від Сахари, не вдалося створити сильні держави й досягти високого рівня розвитку. У XIX ст. народи Індії стали на шлях національного звільнення, натомість більшість народів Африки опинилася в колоніальному ярмі. У чому були причини таких відмінностей? Об'єднаємося в групи й спробуємо розібратися в цьому на практичному занятті.

Варто пригадати! 1. Які особливості історичного розвитку індійських держав у Середні віки ви вважаєте найважливішими? 2. Що таке каста? Які релігійні вірування переважали серед населення Індії? 3. Чому вже в Середні віки країни Африки відставали у своєму розвитку від провідних держав Європи та Азії?

1. Британське панування в Індії в першій половині XIX ст.

У першій половині XIX ст. колись могутня Імперія Великих Моголів припинила своє існування. Багато країн і народів Індії потрапили в колоніальну залежність від британської *Ост-Індської компанії*. На чолі британських володінь, що охоплювали майже половину території півострова Індостан, був

генерал-губернатор. Його резиденція розташовувалася в *Калькутті*. Інші індійські князівства також перебували під британським контролем. Поступово англійці перетворювали залежні князівства на колоніальні володіння. Ознайомимося із фрагментами документа, присвяченого діяльності англійської адміністрації.

УВАГА, ДЖЕРЕЛО!

Із доповіді генерал-губернатора Дж. Е. Дальхузі про його діяльність в Індії (28 лютого 1856 р.)

4. ...Жодна обережна людина, що має хоч найменше уявлення про становище на Сході, ніколи не зважиться пророчити встановлення міцного миру в наших східних володіннях...

12. Протягом останніх восьми років британські території на Сході значно збільшилися. За цей час під владу королеви Англії перейшло чотири князівства, а також ряд інших феодальних володінь.

13. У результаті завоювань було приєднано Панджабське князівство й князівство Пегу...

14. Князівство Нагпур стало британською територією як виморочне (конфісковане) володіння через відсутність законних спадкоємців...

70. ...Ці роки були свідками проникнення до Індії трьох великих двигунів соціального прогресу... Я маю на увазі залізницю, єдину систему поштового обслуговування та електричний телеграф... У першу чергу рекомендувалося створити мережу основних

магістралей, що пов'язують внутрішні райони з найголовнішими портами...

83. Протягом восьми років були здійснені наполегливі спроби використати мінеральні багатства, які є в цій країні. Зараз уряд має гостру потребу у двох речах, що є досить важливими для інтересів суспільства, — у залізі й вугіллі...

97. За іригаційними роботами за своїм значенням йдуть роботи з поліпшення основних засобів сполучення в країні. Із них у першу чергу мають бути названі роботи з покращення внутрішнього судноплавства.

? 1. Як генерал-губернатор оцінює суспільно-політичне становище в Індії? 2. Як англійці розширювали свої колоніальні володіння в Індії в середині XIX ст.? 3. Які досягнення техніки й цивілізації в цілому англійці застосовували та впроваджували в британській Індії? 4. Які багатства Індії, на думку генерал-губернатора, становили інтерес для англійців?

Корінні жителі Індії під владою англійців перебували в залежному, неповноправному становищі. Право, суд і система покарань для європейців і місцевих жителів були окремими. У той самий час англійці заохочували поширення християнства й скасували рабство. Вони боролися з «дикими» звичаями місцевого населення: намагалися припинити самоспалення вдов на поховальному багатті чоловіків, забороняли вбивство новонароджених дівчаток, як було заведено в деяких випадках у нижчих індійських кастах.

У XIX ст. рішуче змінився характер економічних відносин між Індією та Великою Британією. Замість грабіжницької торгівлі колоніальними товарами почалося освоєння неосяжного ринку Індії. У величезній країні можна було успішно продавати товари англійської промисловості. Із цією метою англійці вкладали значні кошти в будівництво портів і транспортних засобів. В Індії, як ніде в колоніальному світі, будували багато залізниць (мал. 1) і фабрик із переробки сировини. Опіум, бавовняні тканини й інші товари з Індії знаходили своїх покупців в Азії та Європі. Серед індійців з'явилося багато найманих робітників.

Для управління величезною країною з багатомільйонним населенням колонізатори були змушені спиратися на допомогу вченої еліти, яка сприйняла британський спосіб життя та європейські цінності. У середині століття

Мал. 1. Залізниця в Індії. XIX ст.

в *Бомбеї, Калькутті, Мадрасі* було відкрито університети, що утримувалися коштом Великої Британії.

ЗАПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ

1. Чим відрізнялося правове становище корінних індійців та підданих англійської корони? **2.** Проаналізуйте, які зміни в житті колоній відбулися в першій половині XIX ст. Які з них можна вважати позитивними? Як змінився економічний розвиток колонії? **3.** Чи справедливим, на ваш погляд, є таке судження: «У першій половині XIX ст. інтерес правлячих кіл Англії до Індії значно зріс. Вони прагнули встановити державний контроль над усіма індійськими землями, а також використати країну як плацдарм для захоплення територій сусідніх держав»?

2. Повстання сипаїв.

До середини XIX ст. кількість людей, незадоволених колоніальним гнобленням в Індії, значно збільшилася. Індуси боялися насильницької християнізації. Ліквідація князівств робила «зайвими» людьми численних придворних, слуг і воїнів колишніх правителів-раджів. Вироби місцевих ремісників не витримували конкуренції з англійськими товарами, що заповнили ринки країни. В Індії з'явилося багато жебраків і бурлак. Чимало людей були готові взяти до рук зброю. Що ж стало приводом до повстання?

Величезні території колонії тримали в покорі збройні сили Ост-Індської компанії. Кожна провінція мала свої війська. Найчисленнішою була колоніальна армія в *Бенгалії*. Серед простих солдатів більшість становили **сипаї** —

найманці, яких набирали з місцевих жителів. В умовах зростаючого безробіття й розорення селян служба в колоніальних військах сприймалася простим народом як прихильність долі.

У травні **1857 р.** на озброєння індійської армії надійшли нові гвинтівки, патрони до яких були змащені свинячим салом або яловичим жиром. Мусульмани й індуси сприйняли це як образу, оскільки, відповідно до релігійних уявлень мусульман, свиня є брудною істотою, а корову індуси вважають священною твариною. У гарнізоні міста *Мератх*, що на північ від Делі, спалахнув солдатський бунт. Сипаї вбили кількох англійських офіцерів.

Багато жителів Індії підтримали цей заколот, що згодом переріс у велике народне

Мал. 2. Придушення повстання сипаїв англійцями. Худ. В. Верещагін. 1884 р.

Повстання сипаїв відрізнялося нечуваною жорстокістю з обох боків. Англійців безжалюно винищували, не дивлячись на стать і вік. У свою чергу, британські війська після жорстоких тортур влаштовували показові страти учасників повстання.

ЛЮДИ, СПРАВИ, ІДЕЇ

Люди з минулого

Розрізнені загони сипаїв очолили люди, що представляли «еліту» країни, якої вже не існувало. Заколотники повернули на престол останнього падишаха Імперії Великих Моголів 82-річного Бахадур Шаха II, що жив на англійську пенсію, давно втратив владу й цікавився тільки поезією. Великим загоном повсталих командував Нана Сахіб, прийомний син останнього правителя воєвничого народу маратхів. Сахіб мріяв відновити незалежну державу маратхів. Його друг дитинства Тантия Топі на прізвисько «маратхський тигр» безжалюно розправлявся з англійськими солдатами й мирними жителями. Кілька загонів підкорялися колишній княгині Лакшмі-Бай, що з дитинства була навчена бойових мистецтв. Кавалерійський загін під її командуванням мужньо боровся з англійцями. Лакшмі-Бай загинула в бою. Нині її вважають національною героїнею Індії.

повстання. Заколотники захопили Делі й оголосили про відновлення Імперії Великих Моголів. На нетривалий час у Північній і Центральній Індії влада колонізаторів була знищена.

Ціною неймовірних зусиль англійці придушили повстання, розгромивши розрізнені загони сипаїв поодиноці (мал. 2).

Причини поразки повстання сипаїв:

- Відсутність скоординованості дій розрізнених загонів повстанців.

3. Пробудження Індії.

Доходи від колоній дали змогу Англії залишатися «володаркою морів» і «майстернею світу» — найбільш передовою в економічному відношенні державою. Саме тому королева, парламент та уряд Англії доклали чималих

- Слабка військова підготовка керівників повстання, пасивність поведінки.
- Відсутність підтримки всього населення країни (наприклад, сикхи не підтримали сипаїв).
- Перевага британської військової організації.

Повстання сипаїв мало дуже велике значення. Фактично поділили історію колоніальної Індії XIX ст. на дві приблизно рівні частини: до й після повстання сипаїв.

1 листопада 1858 р. королева Вікторія своїм указом ліквідувала Ост-Індську компанію та Імперію Великих Моголів. В Індії було встановлено пряму владу англійської корони. Місцевим жителям обіцяли рівні права з іншими підданими королеви. У колоніальних володіннях розпочалися реформи.

ЗАПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ

1. Назвіть причини та привід повстання сипаїв в Індії. 2. У науково-популярній літературі повстання сипаїв іноді називають «індійським народним повстанням». Як ви вважаєте, чи є підстави для такого трактування подій в Індії в середині XIX ст.? 3. Чи могли лідери повстання об'єднати народи Індії та домогтися перемоги над Великою Британією? 4. Назвіть основні причини поразки повстання сипаїв в Індії. 5. Чи можна стверджувати, що поразка сипаїв привела до зміцнення англійської влади над Індією?

зусиль для того, щоб зберегти свою владу над казково багатого Індією та провести необхідні реформи (мал. 3).

У складі колоніальних військ збільшилася частка англійців, особливо в артилерії. При

Мал. 3. Золота корона з діамантами та смарагдами. Британська Індія була найважливішим постачальником коштовних металів і каменів для європейських ювелірів.

Мал. 4. Будівля Верховного суду в індійському місті Бангалор. XIX ст.

цьому було створено умови для кар'єрного зросту індійських офіцерів. Також збільшилася кількість місцевих жителів, які перебували на державній службі з управління колонією. У результаті реформи судової системи було запроваджено єдиний вид судочинства для англіїців і місцевого населення (мал. 4).

Колоніальні володіння в Індії займали стратегічно вдале положення в Південній Азії та були плацдармом для розширення англійських володінь. Наприклад, у 1885 р. Англія захопила *Бірма* й перетворила її на колонію. Намагаючись зупинити просування Росії в Середню Азію, англіїці після Другої англо-афганської війни 1878—1880 рр. установили контроль над ситуацією в Афганістані. У 1893 р. вони провели дуже вигідну межу між Афганістаном та своїми володіннями в Індії. Так звана «*лінія Дюранда*» і досі є кордоном між Афганістаном та Пакистаном.

Колоніальне панування в Індії сприяло зростанню економічної могутності й міжнародного впливу Великої Британії.

Середина XIX ст. стала часом піднесення національного руху в усьому світі. Почалося *руйнування колоніальних імперій*: іспанської, португальської, османської. Національний визвольний рух очолила індійська інтелігенція, що здобула освіту європейського типу. Усвідомлення національних інтересів сприяло об'єднанню прогресивної частини індійського суспільства. У 1885 р. у Бомбеї (нині Мумбай) було скликано **Індійський національний кон-**

грес (ІНК). Узяти участь у його роботі міг будь-який корінний житель країни, що знав англійську мову, яка стала мовою міжнаціонального спілкування. Вважалося, що конгрес згодом перетвориться на індійський парламент.

На щорічних з'їздах ІНК приймали документи-петиції з вимогами до колонізаторів. Потім ці петиції відправляли в парламент Великої Британії, де на них, як правило, не звертали уваги. Серед членів ІНК переважали індуси-брахмани, представники вищих каст. Таким чином, вони обстоювали інтереси меншості населення країни. Індійська біднота, а також мусульмани не вважали національний конгрес захисником своїх інтересів.

Радикальні групи членів ІНК проводили масові релігійні свята на честь індуських богів. Ці урочистості мали відверто антиколоніальний характер, але при цьому викликали невдоволення мусульман. У результаті в 1893 р. за повної бездіяльності англійської влади в Бомбеї відбулися масові кровопролитні сутички між індусами й мусульманами. Здавалося б, надійний принцип «розділяй і володарюй» і цього разу виправдав себе. Англіїці стримали піднесення масового антиколоніального руху.

Однак на початку XX ст. національно-визвольний рух в Індії спалахнув із новою силою. Украв суперечливі й провокаційні реформи віце-короля Індії лорда *Дж. Н. Керзона* об'єднали індусів і мусульман. Вони виступили проти поділу провінції Бенгалії на Східну й Західну, що призвело до штучного розколу єдиного народу бенгальців. Східна Бенгалія

перетворювалася на провінцію, у якій переважало мусульманське населення, але землями володіли феодалі-індуси. До боротьби проти англійської влади приєдналися жителі міст. По всій країні індійці бойкотували англійські товари. Під час візиту англійського короля Георга V в Індію в 1911 р. поділ Бенгалії було скасовано. Столицю британської Індії було перенесено з Калькутти в *Делі*. Таким чином, центр політичного життя й боротьби перемістився в «серце» індійської цивілізації.

Незважаючи на значні розбіжності, поступово намітилося зближення цілей індуських і мусульманських організацій у боротьбі за реформи колоніальної системи в Півден-

ній Азії. Індуси й мусульмани виступали за надання Індії статусу *домініону* подібно до американських та африканських володінь англійської корони.

ЗАПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ

1. Які групи населення Індії стали на шлях національно-визвольної боротьби? 2. Чи можна вважати Індійський національний конгрес головним виразником інтересів народів Індії? 3. Як ви вважаєте, чи були національні, соціальні й релігійні розбіжності головним чинником, що стримував національно-визвольний рух? 4. Поясніть, як ви розумієте вислів «пробудження Індії». Чи дійсно воно пов'язане з новим піднесенням національно-визвольного руху напередодні Першої світової війни?

4. «Батьківщина людства» в першій половині XIX ст.

Про те, що людина як біологічний вид з'явилася саме в Африці, вчені XIX ст. ще не знали. Однак у європейських країнах добре розуміли, що величезний і неосвоєний континент приховує в собі не тільки численні небезпеки, але й величезні багатства. Тому в історії країн і народів, що жили на південь від Сахари, у XIX ст. відбулися докорінні зміни. Народи Чорної Африки зазнали небувалого раніше наполегливого вторгнення європейців та американців в економічне, політичне й духовне життя континенту.

Особливості історичного розвитку народів Африки в XIX ст.:

- Різке збільшення масштабів торгівлі із зовнішнім світом.
- Залучення Африки до світової економічної системи.

Мал. 5. Голова правителя (бронза). Бенін, XIX ст. Мистецтво народів Африки мало свої неповторні риси. Уперше Європа познайомилася з виробами бенінських майстрів у 1897 р., коли при розграбуванні палацу місцевого правителя були вивезені не тільки його скарби, але навіть барельєфи із зовнішніх стін.

- Поступове скорочення й повний занепад работоргівлі.
- Зростання наукових досліджень європейських вчених і місіонерської діяльності християнських церков.
- Територіальні завоювання й майже повна колонізація континенту європейськими державами.
- Збройна боротьба проти колонізаторів, народні повстання.

У першій половині XIX ст. на більшій частині території континенту жили первісні племена, що займалися полюванням, збиральництвом, скотарством і мотичним землеробством. У Тропічній і Південній Африці спостерігалися лише окремі осередки цивілізації. Як правило, це були монархічні держави, де домінуючу роль відігравали правителі (царі), що представляли інтереси найсильніших і найчисленніших племен. У Західній Африці виділялися королівство *Дагомея* й *Бенінське царство* (мал. 5). У другій половині XIX ст. великою стабільною державою був *халіфат Сокото*, що контролював торговельні шляхи через Сахару.

Унікальним явищем у світовій історії стала *Республіка Ліберія*, проголошена в липні **1847 р.** Цю державу в західній частині континенту заснували колишні раби — чорношкірі переселенці зі США. Ліберійці прийняли конституцію, за якою всі права й свободи належали переселенцям, а не місцевим жителям Африки, що становили значну частину населення. Республіка виникла за активної підтримки США, тому її економіка була багата в чому підпорядкована американським інтересам. Ліберія стала посередником між внутрішніми районами Африки та країнами Заходу.

У східній частині Африки значно розширила свої володіння давня християнська держава *Ефіопське царство*, що тримала в покорі місцеві первісні племена. Ефіопи продавали в країни Європи й Азії золото, каву, мускус та інші прянощі.

Основою економічного добробуту *Занзібарського султанату* були великі гвоздиківі

плантації. Після закриття ринку рабів у 1871 р. острів Занзібар виконував роль своєрідних воріт для європейських товарів на шляху до Східної Африки. У 1863—1896 рр. період розквіту пережив Мадагаскар. Правитель місцевої держави *Імеріна* вже в 1868 р. оголосив християнство державною релігією. Тут було створено добре продуману законодавчу систему й державний апарат.

ЗАПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ

1. Охарактеризуйте становище країн і народів Тропічної та Південної Африки в XIX ст. 2. Визначте основні особливості становища Республіки Ліберія та Ефіопського царства порівняно з іншими державами Африки. 3. Чи можна вважати, що XIX століття стало переломним у відносинах народів Африки із зовнішнім світом? 4. Оцініть справедливість судження: «Африканці значно відставали у своєму розвитку від народів Європи, Америки й Азії, але вони міцно тримали долю у своїх руках, і в середині XIX ст. європейські володіння займали лише 5% території Африки».

5. Колоніальне ярмо Африки.

Як правило, колоніальна історія африканських країн починалася з появою там першої білої людини. Європейці неквапливо, але наполегливо вивчали можливі вигоди від використання місцевих багатств і народів.

Історичну долю Африки було вирішено в останній третині XIX ст. Боротьба за континент завершилася його поділом між найбільш сильними й передовими державами Європи.

Важливою подією в колоніальному минулому Африки стала *Берлінська конференція* 1884—1885 рр. щодо поділу земель у басейні річки Конго, у роботі якої брали участь 14 європейських держав. У заключному документі конференції проголошувалася «свобода торгівлі в басейні річки Конго, її гирлах та навколишніх країнах». Цивілізовані колонізатори брали на себе зобов'язання з «ефективної оку-

Мал. 6. Жінка-воїн із Дагомеї. Поштова листівка XIX ст.

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

КОЛОΝІАЛЬНІ ВОЛОДІННЯ
ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ на початку XX ст.

Колоніальна держава	Територія африканських колоній, млн км ²	Підвладне населення, млн осіб
Велика Британія	9,0	40,0
Франція	9,0	25,0
Німеччина	2,7	15,0
Бельгія	2,3	20,0
Португалія	2,4	8,0
Італія	1,5	1,3
Іспанія	0,4	1,0

пації» африканських країн. Європейські держави мали встановити в колоніях дієву систему управління, ввести податки, будувати дороги, мости, порти. Важливою частиною цивілізованої діяльності була боротьба з работоргівлею, підтримка місіонерської діяльності, поширення початкової освіти.

Народи Африки не мали сил протистояти добре озброєним європейським арміям. Африканські країни, народи й племена були розрізнені та не могли об'єднатися в боротьбі проти спільного ворога. І все-таки історія знає дивовижні за силою й непохитністю приклади опору африканських народів (мал. 6). У деяких випадках підкорення африканських країн розтяглося на багато років.

Повного краху зазнала спроба Італії перетворити Ефіопію на свою колонію. Італо-ефіопська війна 1894—1896 рр. закінчилася після ганебної поразки італійської армії в битві під *Адуа* (1896 р.). Ефіопія — єдина країна в Африці, яка не стала колонією західних держав.

Після колоніального поділу континенту в багатьох африканських країнах розгорнулася збройна боротьба проти колонізаторів, яку називають «*первісним опором*». Особливо запеклими були повстання 1904—1907 рр. у німецьких колоніях. Під час антиколоніальних виступів загинули сотні тисяч африканців. Багато племен були витіснені на спеціальні території — *резервації*.

ЗАПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ

1. Поясніть, чому для колонізації Африки знадобилося проведення міжнародної конференції та встановлення координації дій. 2. Чому колонізація величезного Африканського континенту відбулася в найкоротші історичні строки? 3. Які держави могли вважати себе «ображеними» у поділі багатств Африки? 4. Поясніть, чому в Африці не було російських та американських колоній.

ТВОРЧЕ ЗАВДАННЯ

За допомогою додаткової літератури та інтернет-ресурсів складіть реферат на тему «Боротьба народів Африки проти колонізаторів на початку XX ст.».

§ 29. Міжнародні відносини наприкінці XIX — на початку XX ст.

Міжнародні відносини наприкінці «довгого» століття характеризувалися суперечливими тенденціями. З одного боку, у Європі, найбільш «войовничому» континенті, установився тривалий і, здавалося, стійкий мир; з іншого, — колоніальний поділ світу призвів до різкого загострення суперечностей і формування двох ворогуючих військово-політичних блоків. Чи можна вважати це кроком до війни?

Варто пригадати! 1. Якими були підсумки франко-пруської війни 1870—1871 рр.? (§ 20) 2. Визначте причини та результати японо-китайської війни 1894—1895 рр. і російсько-японської війни 1904—1905 рр. (§ 25) 3. Назвіть наслідки повстання тайпінів (1850—1864 рр.) і «боксерів» (1899—1900 рр.) у Китаї. (§ 26) 4. Які особливості мав колоніальний поділ Африки в XIX ст.? (§ 28)

1. Дійові особи світової політики на межі століть.

Ми знаємо, що протягом усього XIX ст. *Велика Британія* зберегла за собою статус «володарки морів» і «майстерні світу». Колоніальні володіння перетворювали Англію на найбільшу країну світу, міць якої не викликала сумнівів. На Європейському континенті

Англія утримувалася від союзів з іншими державами, захищаючи свої інтереси дипломатичними засобами.

Після ганебного розгрому в Кримській війні та принизливого Паризького конгресу 1856 р. *Російська імперія*, здавалося б, була

відсунута на задвірки Європи. Однак перемога в російсько-турецькій війні 1876—1878 рр. та колоніальні загарбання в Середній Азії повернули російського царя до числа провідних діячів світової політики. *Імперія Габсбургів* і *Французька республіка* навіть після відчутних військових поразок у 1866 та 1870—1871 рр. залишалися великими державами із численним населенням і серйозною політичною вагою.

У другій половині XIX ст. із політичної карти Центральної та Південної Європи назавжди зникло багато маленьких держав. Об'єднання *Німеччини* та *Італії* привело до появи двох великих і самостійних держав, які вимагали рахуватися з їхніми інтересами. Серед впливових держав світу несподівано для багатьох опинилася *Японія*, що увійшла до колоніальних держав і прагнула панування на Далекому Сході.

У міжнародних відносинах кінця XIX ст. настав період «реальної політики», що спиралася на реальну силу та економічні інтереси найбільших держав.

Об'єднана Німеччина впевнено посіла передові позиції в економічному розвитку серед європейських країн. Її успіхам сприяли промислові райони *Ельзасу* та *Лотарингії*, які німці захопили за підсумками франко-пруської війни. Міжнародну політику Німеччини визначав канцлер О. Бісмарк, що намагався не допустити об'єднання Франції з іншими державами з метою повернення втрачених земель. «Залізний канцлер» швидко встановив союзницькі відносини з Австро-Угорщиною. Потім до союзу приєдналася Італія, яка в колоніальній суперечці була змушена поступитися Франції володіннями в Північній Африці.

2. Перший колоніальний поділ світу.

Наприкінці XIX ст. загарбання колоній провідними країнами світу досягло небувалих раніше масштабів. Нові колоніальні володіння виникали в Північній і Тропічній Африці, Індокитаї, Океанії та Латинській Америці. Якими ж були причини цього явища в міжнародних відносинах?

Як і колись, колонізатори прагнули підкорити своїм інтересам торгівлю *колоніальними товарами*, що мали широкий попит

Мал. 1. Німецький жетон, присвячений створенню Троїстого союзу в 1882 р. На ньому зображені кайзер Німеччини Вільгельм II, король Італії Умберто I, імператор Австро-Угорщини Франц Йосиф I.

У травні **1882 р.** Німеччина, Австро-Угорщина й Італія підписали договір, який увійшов в історію під назвою **Троїстий союз** (мал. 1). Автори договору стверджували, що він має оборонний характер.

Пізніше до Троїстого союзу приєдналися Румунія, Болгарія й Туреччина. Утім, Німеччина як лідер цього об'єднання розраховувала не тільки на допомогу союзників. Німецькі воєначальники на чолі з генералом А. Шліффеном підготували план «блискавичної війни» на два фронти — проти Франції та Росії. «План Шліффена» передбачав розгром імовірних супротивників у найкоротший термін. Рейхстаг прийняв програму прискореного будівництва військово-морського флоту. Ці наміри були спрямовані проти англійського панування на морях.

Наприкінці XIX ст. Німеччина перетворилася на панівну силу в політичному житті континентальної Європи.

у метрополіях. Колоніальні володіння дозволяли контролювати *світові торговельні шляхи*. Наприклад, у 1882 р. Велика Британія доклала рішучих збройних і дипломатичних зусиль, щоб відібрати у Франції Єгипет і встановити контроль над *Суецьким каналом*, який відкривав найкоротший шлях до її володінь у Південній Азії. Американський уряд фінансово сприяв утворенню в 1902 р. незалежної *Панамської республіки*, що відокремилася від

Колумбії. В обмін на гарантії своєї незалежності вдячна Панама передала США «на вічні часи право користування, заняття й контролю в межах 10-мильної зони» *Панамський канал*.

Промисловий переворот у європейських країнах різко збільшив *попит на сировину* (вугілля, залізна руда, кольорові й коштовні метали, ліс, нафта, алмази тощо). Сировина з колоній коштувала недорого. Крім того, великі парові судна могли вивозити її в метрополії в необхідній кількості. Колонії з багатомільйонним населенням перетворилися на неосяжні *ринки збуту* готових виробів без митних зборів і конкуренції.

Особливості колоніальної експансії на межі століть:

- «Старі» колоніальні імперії: Велика Британія, Франція, Іспанія, Португалія, Нідерланди — усіма силами прагнули зберегти й розширити свої володіння. Наприклад, Франція «компенсувала» втрату Єгипту загарбанням *В'єтнаму* та *Лаосу*, владу над якими не втримав ослаблений Китай.
- До боротьби за колонії долучилися нові держави, що мали високий військово-промисловий потенціал: Німеччина, Бельгія, Італія, Японія. Основне суперництво розгорнулося за території, які зберігали свою незалежність.
- Боротьба за колонії неодноразово набувала збройного характеру. Особливо жорстокими були *англо-бурські війни 1899—1902 рр.* Велика Британія, застосовуючи тактику «випаленої землі», зламала опір бурів

3. «Сердечна згода».

На межі XIX та XX ст. поступово склалися військово-політичне об'єднання європейських держав, які суттєво відрізнялися одна від одної. Спочатку союз уклали демократична республіка Франція та величезна самодержавна Росія. Потім до них приєдналася Велика Британія — конституційна монархія, відома своїми консервативними традиціями. Розбіжності в політичному устрої не були значною перешкодою для тісного співробітництва за наявності спільних зовнішньополітичних інтересів і загроз.

У грудні **1893 р.** набула чинності *військова конвенція*, складена представниками росій-

Трансваалю та Оранжевої вільної держави й отримала доступ до покладів золота й алмазів на півдні Африки.

- Для того щоб уникнути зростання напруженості й кровопролиття, метрополії намагалися надати загарбанням колоній цивілізованого характеру. Наприклад, загальні правила колоніальної політики в Африці виробили 14 держав-учасниць *Берлінської конференції 1884—1885 рр.* Зокрема, було ухвалено рішення про викорінення *работоргівлі*. Будь-яка європейська держава, що бажала привласнити територію в Африці, зобов'язувалася попередити про це всі зацікавлені країни, які брали участь у Берлінській конференції.
- У деяких випадках колонії використовували як «засоби обміну». У 1890 р. Німеччина передала Англії свої володіння у Східній Африці в обмін на стратегічно важливий острів Гельголанд у Північному морі.
- У поділі світу брали участь Росія та США, які формально не мали колоній, але приєднували до своїх володінь сусідні території, країни й народи. Утім, засудження колоніальної політики європейських країн не перешкодило США в 1898 р. захопити *Гавайські острови*.
- Важливою особливістю колоніальної політики було використання багатих приватних компаній для захоплення нових земель і підкорення місцевого населення.

До 1914 р. перший колоніальний поділ світу відбувся.

ського та французького генеральних штабів. Поява цього документа пояснювалася загрозою з боку Троїстого союзу. Головним противником договірних сторін було названо Німеччину. Проти неї Франція та Росія мали виставити свої армії «так, щоб Німеччині довелося боротися відразу на сході й на заході». У разі війни сторони зобов'язалися не укладати сепаратного миру.

Створений російсько-французький союз надав кожній стороні реальні гарантії безпеки.

Російсько-французький союз став важливою подією в історії міжнародних відносин.

Мал. 2. Розфарбована поштова листівка початку XX ст., присвячена Троїстій Антанті.

У Європі виникли дві ворожі військові коаліції, до складу яких входили могутні держави. Сформувався такий баланс сил, порушення якого могло спричинити велику війну. Мир у Європі наприкінці XIX ст. здався надійним і непорушним. У той самий час основні суперечності й конфлікти між європейськими державами виникали на колоніальних просторах.

У квітні 1904 р. в Лондоні британські й французькі представники підписали кілька документів, які врегулювали давні суперечки між країнами в Канаді, Західній Африці, Сіамі, Єгипті й Марокко. Так виникла франко-британська «Сердечна згода», або **Антанта**. Пізніше ця назва перейшла до союзу держав, що склався навколо Великої Британії та Франції.

4. Конфлікти, кризи, війни.

Колоніальний поділ світу, формування військово-політичних союзів, безперервні збройні конфлікти й дипломатичні акти викликали занепокоєння сучасників за долю порядку в Європі. У світовій політиці склалися дві сили: війни і миру.

Для того щоб зняти загальну напруженість, у голландському місті Гаага в 1899 та 1907 рр. були проведені великі міжнародні «конференції миру». У їх роботі взяли участь представники урядових кіл найбільш впливових держав світу. Гаазькі конференції прийняли документи про мирне розв'язання міжнародних конфліктів, про закони й звичаї сухопутної війни, про поранених і хворих, про заборону хімічної зброї тощо. На другій

ОЧИМА СУЧАСНИКІВ

Зі свідчення відомого російського історика та політичного діяча П. Мілюкова

Війна наступальна, із метою територіальних придбань, ще може зберігати привабливість на землях колоній. Проте в самій Європі така війна рішуче вийшла з моди.

? Якими подіями в міжнародних відносинах можна пояснити оптимістичне твердження П. Мілюкова?

Подальший розвиток Антанти залежав від російсько-британських відносин. І в цьому випадку сторони змогли домовитися. У серпні 1907 р. було укладено угоду, у якій країни визнали територіальну недоторканність *Тибету*. Завершився поділ Персії на три зони впливу — російську, британську й нейтральну. Росія була змушена визнати, що *Афганістан* не входить до сфери її інтересів. Велика Британія зобов'язалася утриматися від прямого приєднання афганської території. Договір 1907 р. між Англією та Росією вирішив найбільш нагальні й застарілі суперечки між державами (мал. 2).

Із договором 1907 р. народилася Троїста Антанта — об'єднання держав, покликане стримати зростаючий вплив Німеччини.

Гаазькій конференції миру було затверджено принципи діяльності *Третейського суду*, що мав повноваження розглядати міжнародні суперечки.

Успіхи промислового перевороту в передових країнах, досягнення в галузі науки й техніки значно збільшили можливості зброї. Провідні країни світу нагромадили значні запаси озброєнь, намагаючись випередити можливого супротивника за кількістю й потужністю. Цей процес дістав назву «гонка озброєнь».

Наприклад, після прийняття Німеччиною програми будівництва військово-морського флоту в усьому світі розгорнулася «гонка дредноутів». Ці військові кораблі були озброєні

значною кількістю гармат великого калібру та являли собою плаваючі фортеці, що мали колосальну міць. Велика Британія побачила в німецьких планах пряму загрозу своїм колоніальним володінням і «прийняла виклик». Було оголошено, що на кожен новий німецький дредноут Англія відповість двома (мал. 3). До «гонки» Великої Британії та Німеччини приєдналися й інші держави світу.

«Гонка озброєнь» загострила й без того складну міжнародну обстановку. На початку XX ст. світ кілька разів стояв на порозі великої війни. Однак найбільш вибухонебезпечним місцем виявився Балканський півострів.

У 1903 р. в результаті державного перевороту королем Сербії був проголошений *Петро Карагеоргієвич*. Новий уряд заявив про необхідність створення єдиної держави південних слов'ян. Планувалося, що до складу нової держави увійдуть *Боснія і Герцеговина*. Ці території формально перебували під владою турецького султана, однак, як ми знаємо, за рішеннями Берлінського конгресу 1878 р. їх тимчасово окупувала Австро-Угорщина.

Відносини між Сербією та Австро-Угорщиною вкрай загострилися. У жовтні 1908 р.

Мал. 3. Англійський лінійний корабель «Дредноут» у бойовому поході. 1904 р. Цей корабель дав назву новому виду лінійних кораблів.

Австро-Угорщина оголосила про *анексію* (захоплення) Боснії і Герцеговини. Вибухнула **Боснійська криза**. Проти анексії виступили Османська імперія, Росія, Сербія та інші держави. Однак об'єднати свої зусилля вони не змогли. Туреччину, де вкрай загострилися внутрішні проблеми, задовольнила велика грошова компенсація. Росію країни Антанти не підтримали. Німеччина наполегливо вимагала визнання анексії, погрожуючи можливою війною Австро-Угорщини проти Сербії. Боснійська криза стала черговою великою дипломатичною поразкою Росії.

Росія розраховувала повернути собі вплив на Балканах і домоглася створення союзу балканських держав. Однак інтереси країн Балканського півострова часто не збігалися з планами російського уряду.

Восени 1912 р. склався союз Болгарії, Сербії, Чорногорії та Греції, які прагнули остаточно позбутися османського панування. Вони висунули Османській імперії ультиматум, вимоги якого турки відхилили. Почалася **Перша балканська війна (1912—1913 рр.)**. Уже в листопаді 1912 р. болгарські війська підійшли до Стамбула. Успіхи союзних військ викликали занепокоєння великих держав, які намагалися зупинити війну дипломатичним шляхом. Болгарам не вдалося взяти Стамбул. Війна завершилася мирним договором 1913 р., підписаним у Лондоні країнами Балканського союзу та Османською імперією. Турки втратили всі свої європейські володіння, крім невеликої частини Східної Фракії та Стамбула.

Проте поділ колишніх османських володінь виявив непримиренні розбіжності серед переможців. Сербія не отримала виходу до Адріатичного моря, оскільки на цій території країни Троїстого союзу планували створити незалежну *Албанську державу*. Греція також розраховувала на більш значне розширення території. Сербія і Греція мали намір задовольнити свої прагнення за рахунок Болгарії та разом із Румунією, що також претендувала на територіальні «компенсації», утворили *антиболгарську коаліцію*.

30 червня 1913 р. болгарська армія, сподіваючись на обіцяну підтримку Австро-Угорщини, раптово атакувала сербські й грецькі позиції. Так розпочалася **Друга балканська війна**. Однак болгари зазнали в боях поразки.

Втручання Румунії у війну зробило становище Болгарії безнадійним. Крім того, Османська імперія спробувала повернути раніше втрачені території. Уже 29 липня 1913 р. Болгарія капітулювала.

За підсумками війни Болгарія втратила більшість своїх придбань і була змушена повернути *Адріанополь* (Едірне) Османській імперії. За рішенням конференції за участю

послів великих держав на Балканському півострові було створено Албанську державу.

Балканські війни стали останньою сторінкою в історії багатовікової боротьби народів проти османського панування, але вони не змогли розв'язати всіх суперечностей серед країн і народів, що досягли незалежності. Політика сили, погроз і шантажу на Балканах із боку держав Троїстого союзу й непослідовні дії Росії підвели європейські країни до нової великої війни.

ЗАПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

1. Які спільні інтереси об'єднали держави, що уклали Троїстий союз? 2. Які зміни у світовій економіці сприяли зростанню колоніальних володінь? 3. Використовуючи карту (с. 140), визначте, як змінилася територія англійських володінь в Індії протягом XIX ст. Землі якої країни неминуче стали «яблуком розбрату» між Англією та Росією? 4. Охарактеризуйте основні способи завоювання або придбання колоній наприкінці XIX ст. 5. Які спільні інтереси привели до «Сердечної згоди» настільки різні країни? 6*. Троїстий союз і Троїста Антанта вважали себе оборонними об'єднаннями. Чи це так? 7. Із якою метою

проводилися Гаазькі мирні конференції? 8. Чому «гонка озброєнь» на початку XX ст. була перенесена на моря? 9*. Яким чином Боснійська криза 1908 р. була пов'язана з рішеннями Берлінського конгресу 1878 р.? 10. Чому молоді держави Балканського півострова, що звільнилися від османського панування, були втягнені у війну одна з одною? 11*. Використовуючи додаткову літературу та інтернет-ресурси, складіть реферат за однією із запропонованих тем: «Американо-іспанська війна 1898 р.», «Марокканські кризи 1905 і 1911 рр.», «Італо-турецька війна 1911—1912 рр.».

ІСТОРІЯ В ДОКУМЕНТАХ

Союзний договір між Німеччиною, Австро-Угорщиною та Італією (Відень, 20 травня 1882 р.)

Стаття 1. Високі договірні сторони обіцяють одна одній мир і дружбу, і вони не вступлять ні в який союз або зобов'язання, спрямовані проти однієї з їхніх держав. Вони... обіцяють взаємну підтримку одна одній у межах своїх власних інтересів.

Стаття 2. У випадку, якщо Італія... зазнала б нападу Франції з будь-якого приводу, обидві інші договірні сторони зобов'язані надати атакованій стороні допомогу й сприяння всіма своїми силами. Таке саме зобов'язання ляже на Італію в разі неспровокованого прямого нападу Франції на Німеччину.

Стаття 3. Якби одна чи дві з високих договірних сторін... зазнали нападу та були б утягнуті у війну проти двох або кількох великих держав, які не беруть участі в цьому договорі, то умови договору набувають чинності для всіх високих договірних сторін.

Стаття 4. У разі, коли яка-небудь велика держава, що не бере участі в цьому договорі, стала б загрожувати безпеці території однієї з високих договірних сторін, і сторона, якій загрожують, була б цим змушена оголо-

сити їй війну... кожна [сторона] в такому разі залишає за собою можливість вступити у війну в слушний для себе момент для участі у спільній справі зі своєю союзницею.

Стаття 5. ...[Сторони] тепер зобов'язуються в усіх випадках спільної участі у війні не укласти перемир'я, миру або договору інакше, як за спільною між собою згодою.

Стаття 6. Високі договірні сторони обіцяють одна одній тримати в таємниці зміст та існування цього договору.

? 1. Охарактеризуйте основні положення угоди. На яких умовах договірні сторони уклали союз? 2. Проти яких держав був спрямований договір? 3. Які країни Європи не згадувалися в статтях документа, але малися на увазі за його змістом? 4. Чому договір був таємним? 5. Чи можна укладення Троїстого союзу вважати підготовкою до війни?

ПІДБИВАЄМО ПІДСУМКИ

У другій половині XIX — першому десятилітті XX ст. у міжнародних відносинах відбувалися складні й суперечливі процеси. З одного боку, можна сміливо говорити про те, що найрозвиненіші європейські держави й США встановили контроль і затвердили своє панування над основною частиною світу. Навіть Китайська імперія, найбільша держава в Азії, лише формально зберігала державний суверенітет, при цьому перебуваючи під повною економічною й фінансовою залежністю від країн Заходу. На межі втрати незалежності стояли Персія та Афганістан. Ослаблена Османська імперія виявилася не здатною проводити самостійну

зовнішню політику й прогнала всі війни цього часу. Європейці остаточно розділили між собою Африку. З іншого боку, пробудження Азії проявилось, зокрема, у рішучій політиці Японії, що стрімко увійшла до числа впливових країн світу. Революції в Персії, Туреччині, Китаї та бурхливий національно-визвольний рух в Індії свідчили, що в міжнародних відносинах відбувалися значні зміни. Регіональні війни та військові конфлікти за участю Англії, Італії, Росії, США, Японії засвідчували, що перший колоніальний поділ світу не задовольнив його учасників і підштовхнув країни до Першої світової війни.

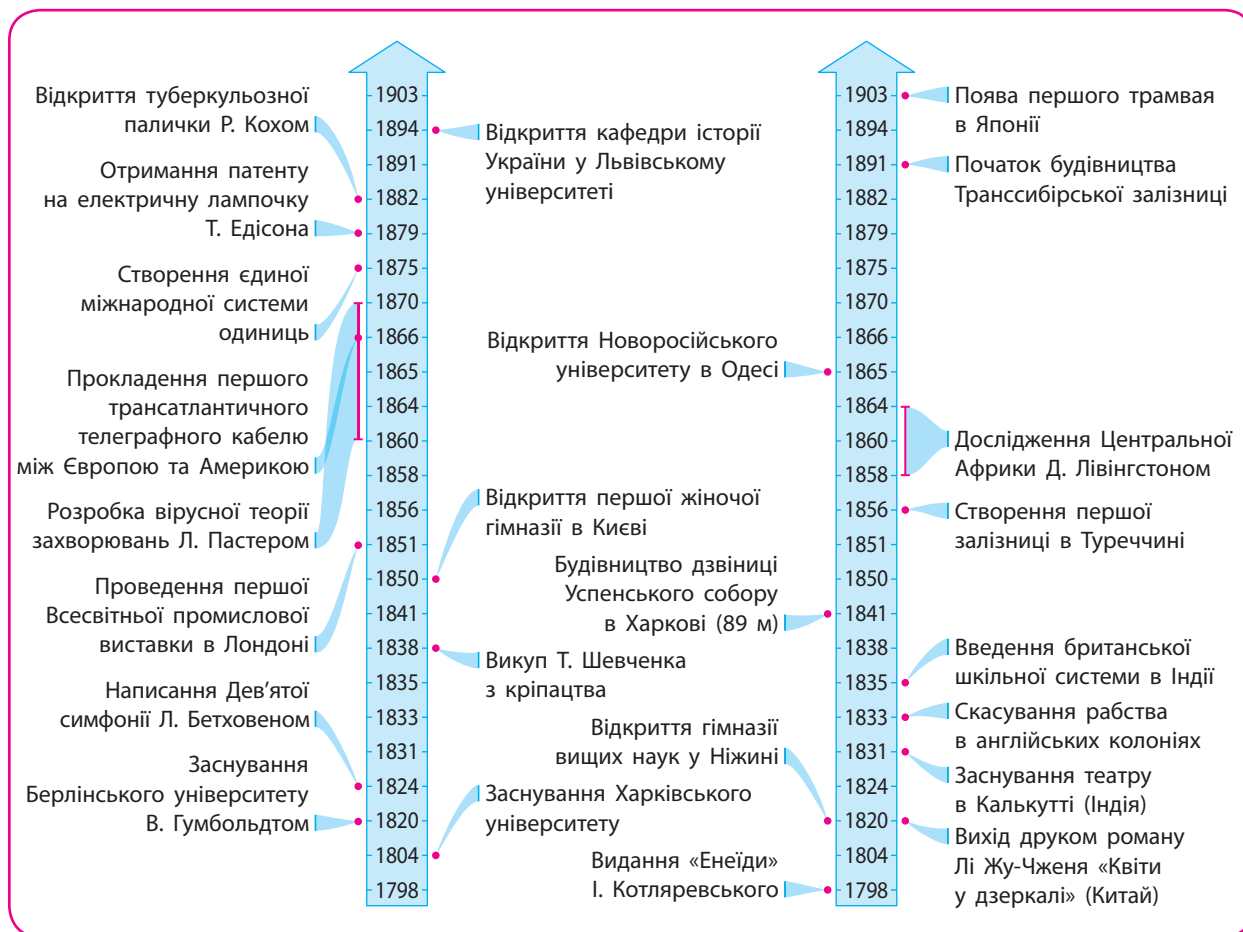
? Розгляньте ілюстрацію. Які найважливіші явища та події другої половини XIX — XX ст. знайшли на ній відображення? Складіть розповідь про одну із цих подій (на вибір).

РОЗДІЛ V. РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ (кінець XVIII — початок XX ст.)

Гуманістичні ідеали та ідеї культури Просвітництва стали основою для бурхливого та якісно нового розвитку європейської, американської, російської та східної культур XIX ст. Фахівці виділяють основні напрямки розвитку культури в цей час: філософія, наука, техніка, освіта, література та мистецтво (живопис, музика). *Німецька класична філософія* запропонувала людству замислитися над законами буття й пізнання. *Наукові відкриття* докорінно змінили знання й уявлення лю-

дей про природу, суспільство та людину. Багато відкриттів було запроваджено в техніці та промислового виробництві. Вони невідомо змінили життя людей, особливо в містах Європи, Америки, Австралії. *Поширення грамотності й освіти* — найважливіша риса культурного життя XIX ст. Виникли нові напрямки в літературі, художні стилі в образотворчому мистецтві й музиці, які відповідали вимогам суспільного розвитку наприкінці Нового часу.

§ 30. Розвиток культури наприкінці XVIII — на початку XX ст.

Французький історик Фернан Бродель зазначав: «Це було смутне, сповнене драматичних подій і геніальне століття... Драматичне, якщо пам'ятати про низку повстань і війн, що сколихнули його; геніальне, якщо мати на увазі науково-технічний прогрес, який ознаменував це століття». Наскільки справедливою є оцінка вченого?

Протягом століття майже в усіх галузях культури відбувся небувалий в історії якісний стрибок. Досягнення культури широко впроваджувалися в усюму світі. Людство зробило широкий крок із пізнього Середньовіччя в сучасний світ.

Варто пригадати! 1. Визначте причини виникнення середньовічних університетів у Європі. 2. Чому в культурі Середніх віків виділяють літературу рицарську, міську, церковну? 3. Із якими новими явищами Нової історії пов'язане виникнення класицизму в живописі? 4. На яку аудиторію слухачів були розраховані музичні твори в Середні віки та ранній Новий час?

1. Революційні відкриття в науці.

Ми вже знаємо, що історія «довгого» XIX століття докорінно змінила картину Нового часу. Які ж зміни відбулися в науці, техніці, інтелектуальному житті людей? Із найважливішими науковими відкриттями XIX ст. ви познайомитеся на уроках фізики, математики, хімії, біології тощо. Ми назвемо лише ті досягнення, які відкрили нові наукові напрямки та рішуче вплинули на життя суспільства.

Із початком XIX ст. люди наполегливо проникали в природу електромагнітних явищ. Італієць **А. Вольт** створив перше штучне джерело електрики. Француз **А.-М. Ампер** і німець **Г. С. Ом** відкрили закони руху електричного струму. Англієць **М. Фарадей** і **Д. К. Максвелл** створили *теорію електромагнітного поля*. Таким чином, до 70-х рр. XIX ст. людство відкрило й почало використовувати невідому колись енергію електромагнітного поля.

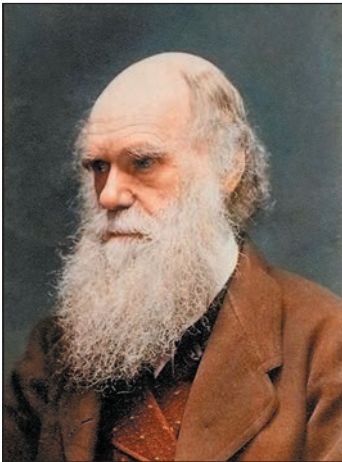
У XIX ст. електрика стала одним із найважливіших видів енергії.

У XIX ст. провідні держави Європи неодноразово споряджали свої кораблі в навколосвітні плавання з метою подальшого вивчення Світового океану. В історії науки особливу роль відіграла експедиція англійського корабля «*Бігль*» (1831—1836 рр.), на борту якого перебував молодий натураліст **Ч. Дарвін** (мал. 1). За п'ять років подорожі він

зібрав унікальну колекцію знахідок і склав багатотомний щоденник спостережень. Підсумком його роботи стала революційна праця «*Походження видів шляхом природного відбору*» (1859 р.). У ній Ч. Дарвін стверджував, що всі види живих організмів мають спільних предків і розвиваються в результаті природного відбору в постійно мінливих умовах навколишнього світу. *Еволюційна теорія* Ч. Дарвіна очевидно суперечила біблійному трактуванню зародження та розвитку життя.

Визначні відкриття другої половини XIX ст. сприяли науковому сприйняттю світу у свідомості освіченої частини суспільства. Наприклад, у 1869 р. російський вчений, інженер і натураліст **Д. Менделєєв** відкрив і сформулював *періодичний закон хімічних елементів*, що є основою сучасного природознавства (мал. 2). У 1897 р. французькі фізики **А. Беккерель**, **П. Кюрі** та **М. Склодовська-Кюрі** відкрили й вивчили *явище радіоактивності*. З'ясувалося, що деякі хімічні елементи здатні довільно випромінювати енергію, що порушувало колишні уявлення про зародження й передачу енергії.

В умовах Нового часу та промислового перевороту повсюдно значно збільшилася кількість учнів усіх ступенів освіти: у початкових школах, середніх і вищих навчальних

Мал. 1. Чарльз Дарвін (1809—1882), англійський натураліст і мандрівник, автор еволюційної теорії розвитку органічного світу та людини.

закладах. До кінця століття в усіх провідних країнах Заходу законом була введена *обов'язкова початкова освіта*.

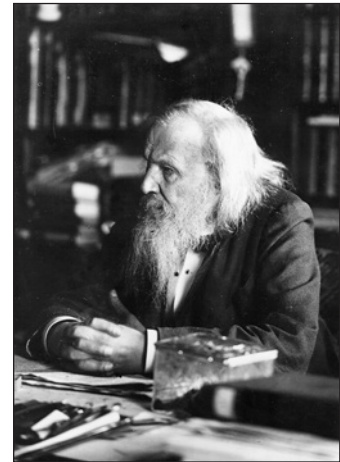
Розвиток науки й техніки сприяв зростанню кількості вчених. Суспільство мало потребу у високоосвічених людях, здатних до наукової праці. Помітно розширився склад

2. Технічні досягнення.

Демократичні перетворення в передових країнах сприяли зближенню науки й техніки. Шлях від експерименту в науковій лабораторії до фабричного цеху був недовгим. Наукові відкриття в XIX ст. досить швидко знаходили застосування в промисловості, транспорті, зв'язку й побуті.

Особливо помітним прогрес був у галузі зв'язку. Наприклад, відкриття електромагнітного поля зумовило створення *електричного телеграфу*. У 1866 р. перший трансатлантичний телеграфний кабель з'єднав Європу й Північну Америку. У 1876 р. американець **А. Белл** отримав патент на *телефон* — апарат голосового зв'язку. Уже через 20 років була побудована перша автоматична телефонна станція. Наприкінці століття завдяки винаходам російського інженера **О. Попова**, італійця **Г. Марконі** та американця сербського походження **Н. Тесли** з'явилося *радіо* — апарат бездротового електричного зв'язку. Так, шлях від кінної пошти й гінців до радіо людство здолало менше ніж за 60 років.

Підкорення енергії пари та електроенергії поставило людство на шлях революцій-

Мал. 2. Дмитро Менделєєв (1834—1907), російський хімік, винахідник. Був останньою 17-ю дитиною в родині директора Тобольської гімназії. Наукову кар'єру починав учителем у школах Сімферополя й Одеси. Винахідник нафтопроводу. Його ім'ям названо хімічний елемент № 101 (менделевій).

«вченого світу»: серед дослідників з'явилися жінки, іновірці, вихідці з колоній.

Протягом XIX ст. відбулися революційні зміни в уявленнях і знаннях людей про навколишній світ і людину. Наслідки наукових відкриттів проникли до всіх сфер людського життя й суспільства, маючи на них безпосередній вплив.

них змін у використанні транспортних засобів.

Технічні винаходи й удосконалення сприяли вирішенню гострих проблем великих міст. Замість кінних екіпажів у містах Європи й Америки почали широко використовувати електричний *трамвай*. У великих містах із населенням понад 1 млн осіб з'являлися *метрополітени*. Благоустрій міст і комфорт осель докорінно змінило *електричне освітлення*.

Технічні відкриття стали поштовхом до розвитку старих і появи нових галузей промисловості. Будівництво залізниць вимагало збільшення видобутку вугілля, виробництва сталі й чавуну в багато разів. Виробництво машин і механізмів привело до виникнення нових галузей промисловості: *електроенергетики, машинобудування, автомобілебудування* тощо. Промислові підприємства стали великими споживачами електроенергії.

На початку XX ст. у провідних країнах Європи та Америки відбулася технічна революція, яка суттєво вплинула на економіку й суспільство.

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

Нові транспортні засоби XIX ст.

Технічний винахід	Час і місце	Винахідник
Пароплав	1807 р.; США	Р. Фултон
Паровоз	1814 р.; Велика Британія	Дж. Стефенсон
Дирижабль (перший керований літальний апарат)	1854 р.; Франція	А. Жіффар
Метрополітен	1863 р.; Лондон 1868 р.; Нью-Йорк 1896 р.; Будапешт 1900 р.; Відень і Париж	
Трамвай	1879 р.; Німеччина	Е. В. Сименс
Автомобіль із двигуном внутрішнього згорання	1885 р.; Німеччина	М. Даймлер, К. Бенц
Аероплан	1903 р.; США	О. та В. Райт

3. Романтизм і реалізм у європейській літературі.

Фахівці, що вивчають історію світової культури, визнають, що в XIX ст. спостерігалось небачене піднесення в розвитку літератури. Якими ж були її основні напрямки?

Серця людей першої половини XIX ст. завоювали *романтичні художні твори*. Романтизм у літературі став закономірним наслідком епохи Просвітництва. Читачів приваблювали мужні герої, які протистояли натовпу та проявляли виняткові якості в складних обставинах. Серед відомих поетів-романтиків початку XIX ст. виділяється англійський письменник **Дж. Г. Байрон** (1788—1824). Виходець зі збіднілої аристократичної родини, він зробив блискучу поетичну кар'єру й здобув загальне визнання. Вірний романтичним ідеалам, лорд Байрон узяв участь у боротьбі грецького народу за незалежність. Однак у Греції він важко захворів і невдовзі помер.

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

Граф гори Христової

«Граф гори Христової», або «Граф Голгофи» — саме так можна перекласти назву роману А. Дюма «Граф Монте-Кристо». Головний герой твору Едмон Дантес за брехливим доносом був засуджений на довічне ув'язнення. Йому вдалося розробити неймовірний план і втекти з казематів замку Іф. «Воскреснувши» з мертвих, він вершить шляхетний і безжальний суд над підступними ворогами та нагороджує вірних друзів.

Яскраві образи романтичних героїв створювали у своїх творах німецькі й російські письменники, поети, драматурги — **Й. В. Гете** (1749—1832), **Г. Гейне** (1797—1856), **М. Лермонтов** (1814—1841), **М. Гоголь** (1809—1852). Улюбленими персонажами читачів усього світу стали відважний рицар *Айвенго* із творів англійського письменника **В. Скотта** (1771—1832), шляхетний каторжник *Жан Вальжан* із роману «Знедолені» французького письменника **В. Гюго** (1802—1885), *Індіана й Консуело* — героїні романів французької письменниці **Ж. Санд** (1804—1876).

Одночасно з романтичною літературою виник і закріпився новий напрямок у літературі й живописі — *реалізм*. Поети, письменники й художники прагнули максимально правдиво показати й осмислити гострі проблеми навколишнього світу. У російській літературі основоположником реалізму вважають поета, письменника й драматурга **О. Пушкіна** (1799—1837). Іноді російську літературу XIX ст. називають *дворянською*. Проте письменники **Ф. Достоєвський** (1821—1881), **І. Тургенєв** (1818—1883), **Л. Толстой** (1828—1910) у своїх творах, що були визнані шедеврами світової літератури, порушували найскладніші проблеми російської пореформеної доби.

Французький письменник **О. Бальзак** (1799—1850) створив багатотомний цикл тво-

рів «Людська комедія», що містив у собі понад 100 оповідань, повістей, романів та есе (деякі з них не були завершені). О. Бальзак називав себе секретарем, який сумлін-

но описував вади й чесноти французького суспільства.

Головний принцип реалізму — типові герої в типових обставинах.

4. Образотворче мистецтво.

У першій половині XIX ст. серед художників і глядачів помітно зменшився інтерес до класицизму, що був обмежений вибором сюжетів картин, а також правилами виконання живописних робіт. Твори класицизму розраховані на добре підготовленого, «елітного» шанувальника, що суперечило буржуазно-демократичним настроям у суспільстві. Проте чимало майстрів класицизму зберегли вірність цьому напрямку в живописі, піднявши його до рівня *академізму*. Інші художники поступово відійшли від класицизму до *романтизму*.

Багато представників романтичного стилю в живописі з Німеччини та Англії присвятили свою творчість жанрам пейзажу й портрета (Ф. О. Рунге, К. Д. Фрідріх, Дж. Констебл, Дж. М. Тернер). У Росії серед художників-романтиків особливу популярність мали полотна мариніста І. Айвазовського (1817—1900), за життя якого понад 100 разів проводилися його персональні виставки. У революційній Франції художники-романтики велику увагу приділяли героїчним образам, патріотизму, алегоріям і динамізму сюжету.

У середині XIX ст. у творах образотворчого мистецтва країн Європи знайшов відображення і *реалізм*. Цей стиль передавав глядачеві настрій художника дуже точною, конкретною та зрозумілою мовою живопису. Для реалізму характерна точність у деталях, природних і соціальних умовах, побутовій обстановці. Поведінка й образ персонажів картин, як правило, відповідали реальним життєвим обставинам.

На своїх полотнах реалісти відтворювали картини життя й побуту простих людей у складних життєвих ситуаціях. Серед російських художників-реалістів виділяють творчість В. Перова (1833—1882) та І. Рєпіна (1844—1930). В. Перов різко висміював звичай самодержавної Росії, співчував стражданням народу (мал. 4). У полотнах І. Рєпіна зближення мистецтва й життя досягло своєї вершини (мал. 5).

Особливе місце серед європейських реалістів посідають французькі художники О. Дом'є (1808—1879) — неповторний карикатурист, майстер сатиричних замальовок, і Г. Курбе (1819—1877).

ЛЮДИ, СПРАВИ, ІДЕЇ

«Свобода, що веде народ»

Французького художника Е. Делакруа називали вождем романтизму в живописі. Картину «Свобода, що веде народ» митець присвятив бурхливим подіям революції 1830 р. Свобода показана в образі жінки, що тримає в руках республіканський прапор і рушницю. Вона піднімає на боротьбу строкату юрбу, яка втілює повсталий народ, готовий піти на тяжкі численні жертви заради свободи. У XIX—XX ст. картина Е. Делакруа була символом свободи та революційної боротьби (мал. 3). Не випадково великий витвір художника як за змістом, так і за розміром (2,6 × 3,25 м) викупив і зберігає славетний французький музей Лувр.

Мал. 3. Свобода, що веде народ (Свобода на барикадах). Худ. Е. Делакруа. 1830 р.

Мал. 4. Приїзд гувернантки в купецький будинок. Худ. В. Перов. 1866 р.

? Поясніть, що зображено на картині. Чому дівчина-гувернантка викликає співчуття?

Мал. 5. Бурлаки на Волзі. Худ. І. Рєпін. 1873 р. Цю картину вважають одним із найкращих досягнень реалістичного художнього мистецтва. На Всесвітній виставці у Відні вона здобула високу нагороду.

5. Музичне мистецтво.

У Середні віки й ранній Новий час музиканти працювали лише на замовлення для аристократичних і придворних кіл, а також духовних осіб, виконуючи волю «сильних світу сього». Після Великої французької революції музика «вилася» на вулиці й площі, стала постійно супроводжувати урочисті заходи, свята, жалобні заходи. У цей час особливу популярність мали гімни й тріумфальні пісні, марші тощо.

174

ЛЮДИ, СПРАВИ, ІДЕЇ

Комісар у справах мистецтва

Усе життя творчість видатного французького художника **Гюстава Курбе** викликала захоплення шанувальників і ненависть противників його реалістичного живопису. У своїх картинах Г. Курбе сміливо викривав вади буржуазного світу. Його живопис критики розцінювали як наклеп на французьке суспільство й «прославляння потворного» (мал. 6). Г. Курбе жваво підтримав революцію 1848 р. й готував видання газети «Суспільний порятунок». У дні Паризької комуни 1871 р. він став комісаром у справах культури і взяв участь у руйнуванні Вандомської колони — символу Французької імперії. Після придушення Комуни Г. Курбе опинився за ґратами. Суд зобов'язав художника відшкодувати витрати на відновлення колони. Г. Курбе втік до Швейцарії, де й помер у злиднях.

Мал. 6. Дробильники каменів. Худ. Г. Курбе. 1849 р. Картину було втрачено під час бомбардування німецького міста Дрезден у 1945 р.

? Чи могла картина Г. Курбе задовольнити естетичні смаки шанувальника класицизму або романтизму?

інструмент, створений природою. У фіналі симфонії виконується ода Ф. Шіллера «На радість» із закликом до людства: «Обійміть-ся, мільйони». Нині цей твір було затверджено як гімн Європейського Союзу.

Музиканти-романтики всіляко підкреслювали творчу індивідуальність, прагнули поєднати музику з поезією, прозою, театром. Наприклад, німецький композитор **Ф. Шуберт** (1787—1828), що був автором дев'яти симфоній, 15 струнних квартетів, 15 фортепіанних сонат, написав музику до 600 пісень на слова німецьких поетів. Мелодії пісень Ф. Шуберта сприймаються як народна музика й відтворюють ритміку популярних танців.

Росіянин **П. Чайковський** (1840—1893) увійшов в історію музики як один із найвидатніших композиторів. Його твори (сім симфоній, десять опер і три балети, концерти, романси) і сьогодні входять до репертуару кращих виконавців світу.

Історія XIX ст. подарувала людству видатних творців музики: французького композитора **Г. Берліоза** (1803—1869), німецького композитора й музичного критика **Р. Шумана** (1810—1856), угорського композитора і піаніста **Ф. Ліста** (1811—1886). Класиком опер-

6. Культура народів Азії та Африки.

У Новий час історична ініціатива вперше перейшла до держав Європи й Америки, які значно випереджали у своєму розвитку країни Азії та Африки, у тому числі в галузі культури. У багатьох складалося враження, що культура більшості афро-азіатських країн залишилася в Середньовіччі. Образотворче, декоративне й музичне мистецтво розвивалося за старими художніми традиціями і вже не відповідало вимогам Нового часу. До того ж колоніальна влада не прагнула перебороти відставання залежних від неї країн. Винятком була лише освіта, де спостерігалися значні зміни, особливо в країнах Азії.

У країнах Сходу рівень освіти значно поступався європейським державам. В Османській імперії державні початкові школи виникли лише в 40-х рр. XIX ст., але навіть до початку Першої світової війни кількість грамотного населення в Туреччині ледь перевищувала 5% (мал. 7).

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

Містична дев'ятка

У віці 26 років через хворобу вух Л. Бетховен почав втрачати слух. Тому він працював повільно й став автором лише дев'яти симфоній. (Його попередники, композитори XVIII ст., мали більш значний доробок: В. А. Моцарт написав 41 симфонію, І. Гайдн — 118.) На учнів і послідовників Л. Бетховена цифра «дев'ять» справила гнітюче враження та зажила фатальної слави для симфоністів. Як автори дев'яти симфоній померли Ф. Шуберт, А. Дворжак, А. Брукнер, Г. Малер. Деякі композитори навіть пропускали цей номер у назвах своїх творів.

ного жанру вважають італійського композитора **Дж. Верді** (1813—1901), що здобув світову славу. Він вкладав у романтичну оперу серйозний громадянський і суспільний зміст, що сприймався його сучасниками як заклик до національного звільнення та об'єднання Італії.

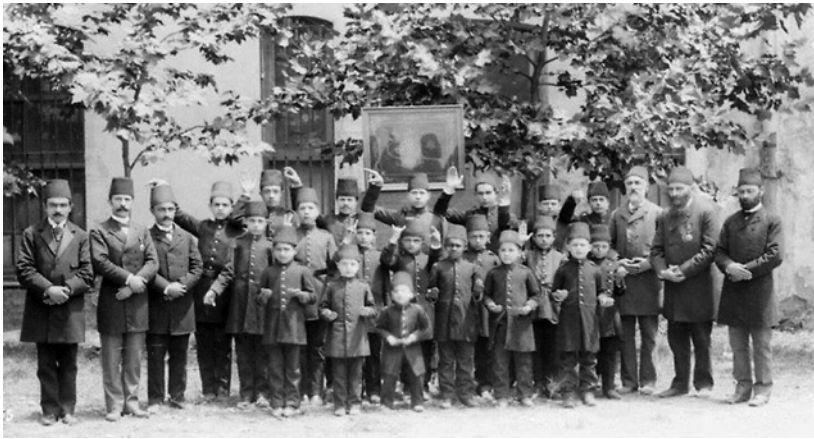
Музика XIX ст. почала орієнтуватися на масове виконання й широке коло слухачів, що спричинило докорінні зміни в музичній творчості.

Протягом усього «довгого» століття щонайменше 80—90% населення Китаю не вмів читати й писати. У 80-ті рр. XIX ст. в країні висунули гасло: «*Китайська наука — основа, західна наука — практична користь*». Однак у Китаї панувала система традиційної «китайської» освіти, що не сприяла поширенню реальних знань.

Інакше склалася ситуація в Японії, де рівень освіти залишався досить високим. У 1886 р. було запроваджено обов'язкову чотирирічну початкову освіту. Хлопчики й дівчатка в початковій школі навчалися разом. Близько половини чоловіків і 15% жінок отримували систематичну освіту, доступну всім станам суспільства.

У деяких колоніальних володіннях країн Азії виникли університети, у яких навчалися діти місцевої еліти. В університетах Індії, наприклад, вивчали санскрит та арабську мову, літературу й культурні традиції. Використання інтелектуального потенціалу колоній, безумовно, сприяло розвитку держав-метрополій.

Мал. 7. Школа глухонімих. Туреччина, 90-ті рр. XIX ст. Викладачі й учні мовою жестів виголошують: «Хай живе султан!». У всьому світі почали створюватися навчальні заклади для дітей з обмеженими можливостями.

До початку XX ст. у Японії існувало тільки два університети — у Токіо та Кіото. На відміну від європейських або американських вищих навчальних закладів, японські університети були від самого початку орієнтовані на розв’язання практичних завдань. У Китаї система вищої освіти була досить заплутаною.

Головною метою освіти, як і раніше, вважалося виховання вірності престолу й шанування Конфуція.

Розвиток культури в країнах Азії та Африки стримувався низьким рівнем соціально-політичного розвитку й імперською політикою колоніальних держав.

ЗАПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

1. Які відкриття в галузі природничих наук, зроблені в XIX ст., ви вважаєте найважливішими? **2.** Чому еволюційну теорію Ч. Дарвіна різко критикували представники всіх християнських церков? **3.** Назвіть основні особливості розвитку науки в XIX ст. **4*.** Чи згодні ви з думкою Ф. Броделя в оцінці XIX століття, що була сформульована у вступному слові до параграфа? Свою відповідь обґрунтуйте. **5*.** Яким чином технічні досягнення впливали на життя простого жителя європейського або американського міста? **6.** Які технічні досягнення XIX ст. втратили своє значення через 100 років? **7.** Чому реа-

лістичний напрямок у літературі й живописі дістав жвавий відгук серед творчих людей у царській Росії? **8.** Назвіть основні причини розквіту європейського живопису в XIX ст. **9*.** Чому багато істориків розглядають картини художників-реалістів як один із важливих видів історичних джерел? **10.** Які якісно нові явища спостерігалися в розвитку музичного мистецтва в XIX ст.? **11.** Визначте головні особливості розвитку культури в країнах Азії та Африки. **12*.** Використовуючи додаткову літературу та інтернет-ресурси, підготуйте реферат про одне з технічних відкриттів XIX ст. (на вибір).

§ 31. Зародження масової культури. Практичне заняття

«Довге» XIX століття дало життя, здавалося б, несумісним культурним явищам: масовій культурі, розрахованій на задоволення найпростіших і зрозумілих потреб пересічної людини, і модерну, що тривалий час сприймався як культура еліти. Чи це дійсно так, спробуємо з’ясувати на практичному занятті.

1. Масова культура в літературі та образотворчому мистецтві.

Промисловий переворот, що охопив усі провідні країни світу, супроводжувався бурхливим зростанням міст, розквітом усіх напрямків культури й появою великої кількості освічених людей. Підвищилися рівень і якість

життя городян. У них з’явилося *дозвілля* й *стійкі культурні потреби*, а також можливості витратити певні кошти на задоволення цих потреб (мал. 1). Досягнення культурного життя еліти суспільства були недоступні про-

Мал. 1. У неділю на острові Гранд-Жатт. Худ. Ж. Сера. 1885 р. Прогулянки на свіжому повітрі в «культурному» оточенні стали невід'ємною частиною тогочасного життя городян.

Мал. 2. Російські художники-передвижники XIX ст. Фотографія 1886 р.

стим громадянам, тому в другій половині XIX ст. виникло нове історичне явище — **масова культура**.

Безпосереднім проявом масової культури став небувалий злет майже всіх жанрів літератури. У чому ж причина розквіту літературної творчості?

Важливим наслідком епохи Просвітництва було *поширення грамотності* серед усіх верств населення. Тому читання літературних творів стало найпопулярнішим видом дозвілля.

Технічні вдосконалення в типографській справі дали змогу видавати книги *великими накладками за доступними цінами*. Тепер навіть не дуже заможні люди знаходили кошти для придбання книг.

Літературні твори публікувалися *національними мовами* й були зрозумілі для пересічних людей. Читання не вимагало глибоких додаткових знань і спеціальної наукової підготовки.

Газети і журнали сприяли поширенню інформації про новинки літератури. Критичні статті підвищували інтерес читачів до творчості письменників і поетів. Наклади періодичних видань зросли в багато разів, що робило широко відомою будь-яку культурну подію того часу. Літературні гонорари (грошові винагороди) успішних письменників могли конкурувати з доходами великих підприємців.

Залучення до досягнень культури мало значний розмах та охоплювало всі види культурного життя. Освічені люди багато читали,

тому особливим попитом користувалися *публічні бібліотеки*, які відкривалися в університетах, наукових товариствах, просвітницьких установах багатьох міст.

Фахівці називають кілька причин бурхливого розвитку образотворчого мистецтва в XIX ст. Помітно *змінився склад глядачів* і шанувальників творів живопису. Аристократичні салони поступилися місцем картинним галереям та *регулярним виставкам*, що були доступні широкому колу відвідувачів. Художники стали ближчими до глядача. Завдяки засобам масової інформації живопис перетворився на зрозумілу людям творчу діяльність. Наприклад, у Росії виникло «Товариство пересувних художніх виставок». Талановиті художники-передвижники (І. Крамської, Г. Мясоедов, М. Ге, В. Перов та інші) йшли назустріч своїм глядачам (мал. 2). Вони возили свої картини в маленькі провінційні міста та влаштували там виставки.

ЗАПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ

1. Яким чином промисловий переворот позначився на культурному житті провідних країн Європи й Америки?
2. Як велика кількість літературних жанрів стала невід'ємною частиною масової культури?
3. Чому в XIX ст. стала можливою організація картинних галерей і пересувних виставок?
4. Прокоментуйте судження: «Масова культура, що зароджується, — це культура, яка відповідає потребам широких верств населення. За своїм змістом вона відрізняється від елітарної культури, що задовольняє інтереси й потреби правлячої та аристократичної меншості».

2. Масова культура в повсякденному житті.

У другій половині XIX ст. набули поширення різноманітні виставки та експозиції. Особливу популярність мали *Всесвітні промислові виставки*. У 1851 р. у Лондоні відбулася перша міжнародна виставка досягнень науки й техніки. У другій половині XIX — на початку XX ст. і до наших днів такі виставки регулярно проводяться в різних країнах світу. Вони відіграли важливу роль у розвитку масової культури, оскільки супроводжувалися демонстрацією археологічних знахідок, геологічних і палеонтологічних рідкостей, музейних цінностей, творів живопису, скульптури, архітектури. Наприклад, у 1889 р. у Парижі до виставки з нагоди 100-ї річниці штурму Бастилі було споруджено унікальну вежу за проектом архітектора Г. Ейфеля, у Чикаго в 1893 р. з'явилося перше у світі оглядове колесо. Такі заходи збирали сотні тисяч людей.

Дуже популярними стали музеї та картинні галереї. Наприклад, у вихідні дні *Британський музей*, де було зібрано унікальні витвори світового мистецтва, відвідували понад 30 тис. осіб. У 1870 р. у Нью-Йорку група американських промисловців і шанувальників мистецтва відкрила *Метрополітен-музей*, що швидко перетворився на один із найбільш відвідуваних художніх музеїв світу (мал. 3).

Мал. 3. У залах Метрополітен-музею в Нью-Йорку.

Масова культура досить несподівано вплинула на розвиток науки. Слід зазначити, що в цей час значно зріс обмін інформацією між дослідниками, і багато наукових відкриттів набули інтернаціонального характеру. Наукові відкриття швидко ставали широковідомими. Наукова діяльність мала публічний характер. Про досягнення вчених писали в газетах, журналах, науково-популярних книгах, розповідали на публічних лекціях. У європейських країнах і США були створені наукові об'єднання, які фінансувалися з державного бюджету або королівської скарбниці. Багато благодійних організацій та окремі меценати підтримували наукові дослідження й експедиції. Найбільш почесними в науковому середовищі вважаються *Нобелівські премії*, затверджені з 1901 р. фондом **А. Нобеля** — відомого шведського промисловця, інженера, винахідника динаміту.

Городяни заповнили театральні й концертні зали. Масова культура формувала смаки людей середнього класу та, у свою чергу, була змушена відповідати на запити публіки. Багато жанрів масової культури (література, театральні вистави, концертні програми) були зорієнтовані на комерційний успіх. Тому в культурному житті значного поширення набули «легкі» жанри: детективи в літературі, комедії в театрах, вар'єте (естрадний театр), циркові вистави, музика для ресторанів і кав'ярень тощо. Письменники, поети, художники, артисти завоювали небувалу популярність і славу. Вони стали взірцями для наслідування, законодавцями мод і смаків.

ЗАПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ

1. Які нові форми організації дозвілля й міського життя виникли в західних країнах у результаті впливу масової культури?
2. Чи можна стверджувати, що розвиток масової культури став результатом приватного підприємництва й залежав лише від меценатів і спонсорів?
3. Які нові, невідомі раніше явища культурного життя виникли в XIX ст.?
4. Чи можна назвати масову культуру культурою «другого сорту»?
5. Обґрунтуйте справедливість твердження: «Завдяки новітнім засобам зв'язку, комунікацій і досягнень техніки масова культура тісно переплелася з індустрією моди й реклами».

3. Виникнення кінематографа.

Найважливішим здобутком масової культури, що зароджувалася, став *кінематограф*. У другій половині XIX ст. для залучення великої кількості глядачів культурні акції зазвичай проводилися з використанням досягнень техніки, що забезпечувало комерційний успіх. Цим умовам повною мірою відповідала демонстрація *«рухомих картинок»*, що проєктувалися на екран за допомогою спеціального апарата.

Поява кінематографа стала результатом успішного поєднання кількох технічних досягнень XIX ст.: виникнення фотографії; винаходу апарата, здатного покадрово фіксувати рух; виготовлення еластичної плівки. Ці досягнення науки й техніки талановито поєднали брати **Л. й О. Люм'єр** (мал. 4). У грудні 1895 р. у Парижі (бульвар Капуцинок, 14) відбувся перший в історії сеанс *сине-матографа*. Було показано кілька сюжетів тривалістю близько хвилини кожний: «Вольтижування» (про гімнастичні вправи на коні, що біжить), «Вихід робітників із фабрики», «Политий поливальник» тощо. Проста розвага викликала приголомшливий ефект. Брати Л. та О. Люм'єр створили мережу кінотеатрів для показу фільмів, але невдовзі зіткнулися зі значною конкуренцією.

У боротьбі за глядача кінематограф у найкоротший термін упроваджував технічні новинки. Уже в 1909 р. англієць Дж. Сміт уперше показав *кольорове кіно*. Незабаром у Франції та США виникли перші *кіностудії* — підприємства з виробництва сюжетних фільмів різ-

Мал. 4. Брати Луї та Огюст Люм'єр — родоначальники кінематографа.

ного змісту: драми, комедії, фантастика, жахи тощо. Кінематограф дуже швидко завоював серця публіки в усьому світі. Найуспішніше кінематограф розвивався в Америці. У 1910 р. кілька кіностудій розмістилися в *Голлівуді*. Це передмістя Лос-Анджелеса відповідало необхідним для натурних зйомок природно-кліматичним умовам. Так зароджувалася найпотужніша у світі американська кіноіндустрія, що стала невід'ємною частиною масової культури XX ст.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ

1. Чому поява кінематографа стала можливою тільки наприкінці XIX ст.? 2. Де і яким чином відбулося народження кінематографа? 3. Чи згодні ви з твердженням, що на початку XX ст. склалися умови для перетворення кінематографа з видовища, побудованого на технічних ефектах, на мистецтво?

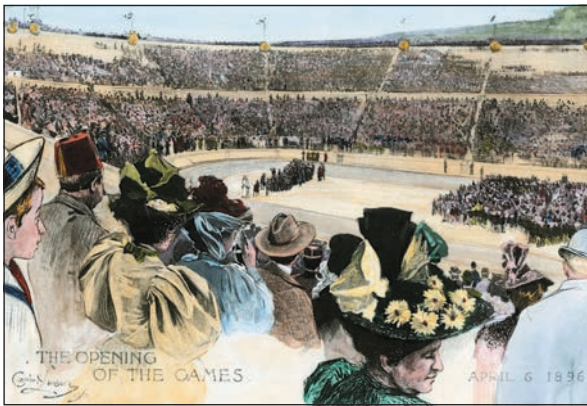
4. Відродження Олімпійських ігор.

Масова культура кінця XIX ст. мала величезний творчий потенціал, пов'язаний зі зростанням освіченості й зміцненням демократичних основ життя. У багатьох країнах Європи й Америки набувало популярності заняття *спортом*. У цей час формувалися правила спортивних ігор, виникли перші національні об'єднання спортсменів і *міжнародні федерації*, що організували та проводили змагання й чемпіонати.

Французький громадський діяч барон **П. Кубертен** висунув ідею відродження *Олімпійських ігор*, яку підтримали в усьому світі. У 1894 р.

на конгресі в Парижі був створений *Міжнародний олімпійський комітет*, який затвердив час і місце перших Олімпійських ігор сучасності — 1896 р., **Афіни** (мал. 5). Тим самим конгрес віддавав пошану країні, у якій виникло це унікальне явище в культурній історії людства.

На добровільні внески в Афінах був побудований мармуровий стадіон, який нагадував місця змагань у давнину. Тут пройшли урочисті події відкриття й закриття Олімпіади, уперше пролунав олімпійський гімн, був піднятий національний прапор переможця ігор

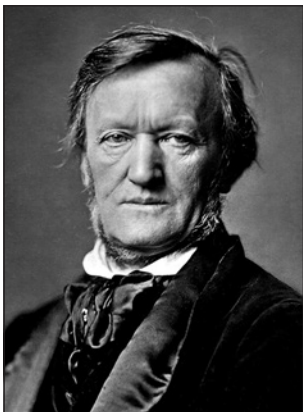
Мал. 5. Відкриття Олімпійських ігор в Афінах у 1896 р. Поштова листівка.

тощо. Так само як і в античні часи, у змаганнях першої Олімпіади брали участь лише чоловіки.

На перших Олімпійських іграх сучасності зібралися понад 240 спортсменів із 14 країн. Змагання проводилися за дев'ятьма видами спорту: легка атлетика, боротьба, фехтування, велоспорт, плавання, гімнастика та ін. Греція особливо пишалася перемогою свого атлета в *марафонському бігу*, який пройшов на давньому маршруті з Марафона в Афіни.

5. Модерн у культурному житті наприкінці XIX — на початку XX ст.

Наприкінці «довгого» століття в культурному житті провідних країн Європи й Америки виник і затвердився принципово новий художній стиль *модерн*, що увібрав у себе досягнення попередніх літературних стилів. Романтизм і реалізм кінця XIX ст. стали

Мал. 6. Ріхард Вагнер мав рідкісний талант музиканта, поета й драматурга. Композитор завжди сам писав лібрето (текст) для своїх опер.

Вшановування переможців — олімпіоніків — відбувалося в урочистій обстановці. На їхню голову одягали лавровий вінок і вручали медаль, виготовлену зі срібла. Учасники Олімпіади, що посіли друге місце, отримували бронзову медаль; за треті місця медалі не передбачалися. Було розіграно 43 комплекти нагород. Найбільшу кількість медалей отримали спортсмени Греції, США, Німеччини та Франції.

Крім вінків і медалей, організатори Олімпіади заохочували спортсменів цінними подарунками: центнер шоколаду, кінь із возом, безкоштовне обслуговування в кравця протягом року тощо.

Олімпійські ігри в Афінах мали величезний успіх у всьому світі. Наступна Олімпіада відбулася в 1900 р. в Парижі, потім — у 1904 р. в Сент-Луїсі (США) тощо. Олімпійські змагання перетворилися на невід'ємну частину громадського життя й масової культури сучасності.

ЗАПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ

1. Поясніть масове захоплення заняттям спортом у країнах Європи й Америки наприкінці XIX ст.
2. Чим перші Олімпіади сучасності відрізнялися від Олімпійських ігор у Стародавній Греції?
3. Охарактеризуйте головні відмінності перших Олімпійських ігор сучасності від олімпійських змагань XXI ст.

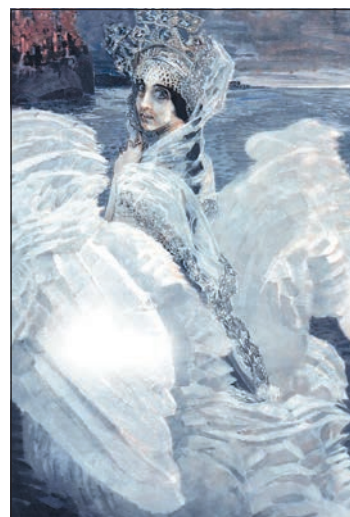
основою *естетизму*, *символізму*, *декадансу* та інших літературних стилів культури модерн XX ст.

У музичному житті зародження модерну пов'язують із творчістю німецького композитора **Р. Вагнера** (1813—1883), якого визнано видатним реформатором музичного мистецтва (мал. 6). Р. Вагнеру вдалося поєднати два основні напрямки класичної музики — симфонічну й оперну. Так, опера з набору окремих музичних творів, пов'язаних задумом композитора, перетворилася на *музичну драму*. Вершиною його творчості стала велична тетралогія «*Перстень Нібелунгів*» за мотивами північнонімецьких міфів. У творчості Р. Вагнера європейська музична культура розвивалася від романтизму до символізму й модернізму.

Усі великі митці другої половини XIX ст. у своїй творчості використовували прийоми

Мал. 7. Враження. Схід сонця.
Худ. К. Моне. 1872 р.

Мал. 8. Царівна-Лебідь.
Худ. М. Врубель. 1890 р.

різних стилів: класицизму, романтизму й реалізму. В останній чверті XIX — на початку XX ст. виникли й поширилися нові художні стилі. Наприклад, *імпресіонізм* (від франц. *impression* — враження) зародився у Франції. Назву художньому напрямку дав пейзаж **К. Моне** (1840—1926) «Враження. Схід сонця» (мал. 7). Лідером імпресіоністів став відомий художник **Е. Мане** (1832—1883), навколо якого об'єдналися живописці із «Салону знедолених» (К. Піссаро, Е. Дега, О. Ренуар та інші). Художники-імпресіоністи прагнули передати настрій людини, стан повітря, гру світла, міміку, витонченість рухів тощо. Продовжувачами імпресіонізму фахівці вважають прихильників *постімпресіонізму* **П. Сезанна**, **В. Ван Гога**, **П. Гогена**. Світове визнання здобули *художники-символісти* **М. Чюрльоніс**, **М. Врубель** (мал. 8), **М. Нестеров**, *абстракціоністи* **В. Кандинський**, **К. Малевич**.

Стиль модерн спирається на авторське, новаторське уявлення про прекрасне. Йому властиві прикладний характер, декоративність, орієнтування на широку публіку. Цей стиль проникнув у всі сфери життя. Модерністи прагнули змінити й художньо перетворити світ повсякденності. У цей період повсюдно відкривалися художні салони. У стилі модерн можна було придбати не тільки картини й скульптури, але й декоративно оформлені меблі, настільні лампи, штори, одяг тощо. Особливо виразно модерн знайшов відобра-

ження в архітектурі. Нові архітектурні рішення — використання бетону, сталі, скла, кераміки — стосувалися різноманітних будівель. У новому стилі зводилися банки, промислові будинки, музеї, художні галереї. Наприклад, зразком модерну в архітектурі й містобудуванні є Ейфелева вежа.

ЗАПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ

1. Сформулюйте визначення поняття «культура модерн».
2. Які нові напрямки в живописі породила культура в стилі модерн?
3. До якого напрямку художньої культури належить картина Ж. Сери (мал. 1, с. 177): реалізм, класицизм, імпресіонізм, абстракціонізм? Свою точку зору обґрунтуйте.
4. Чи можна погодитися із твердженням: «Нові художні стилі на межі XIX—XX ст. представляли різні течії модернізму — мистецтва, що ставило творчу неповторність і новаторство вище за відображану дійсність»?
5. У чому різниця між культурою модерн і масовою культурою?
6. Підтвердьте аргументами справедливості наведеного твердження: «Світова культура в XIX ст. досягла визначних висот і досконалості. Завдяки взаємному впливу різних художніх напрямків у літературі, образотворчому мистецтві, архітектурі, музиці виникла культура модерн, що стала основою для якісно нового піднесення культури в XX ст.».

i

ТВОРЧЕ ЗАВДАННЯ

Використовуючи додаткову літературу або інтернет-ресурси, складіть реферат про другі й треті Олімпійські ігри сучасності або один із перших творів кінематографа XIX ст. (на вибір).

§ 32. Світ у XIX ст.: крок у майбутнє

«Довге» XIX століття сповістило про прихід Нового часу для всього світу й людини зокрема. Воно стало періодом небачених раніше змін в історії; часом затвердження цінностей, без яких неможливо уявити сучасний світ, — свободи й демократії, ринкової економіки та капіталізму. Тож яким став світ до кінця XIX ст.?

1. Світ людей.

Збільшення кількості населення в XIX ст. насамперед пояснюється природними причинами: зростання народжуваності та тривалості життя, покращення його якості. Крім того, склад населення країн і континентів змінювався завдяки постійним потокам *міграції*, які за своєю потужністю можна порівняти лише з Великим переселенням народів. Кількість населення Європи, що стала найсприятливішим в економічному відношенні континентом, збільшилася удвічі (із 200

до 400 млн осіб). Виникла *відносна перенаселеність* континенту. Мільйони європейців залишили межі своїх країн і в пошуках кращої долі рушили «за океан» у Північну й Південну Америку та Австралію. Міграція працюючих і кваліфікованих селян та робітників із європейських країн дозволила освоїти величезні простори Американського континенту та збільшити кількість населення США, Канади й Мексики більш ніж у 10 разів (мал. 1).

НАСЕЛЕННЯ СВІТУ в XIX ст., млн осіб

Рік	Азія	Африка	Північна Америка	Південна Америка	Австралія та Океанія	Європа	Усього
1800	650	107	7	24	2	200	1000
1900	950	130	82	74	6	400	1642

Як і раніше, азіатські країни значно перевершували інші континенти за кількістю населення. Однак фахівці відзначають, що темпи приросту народонаселення в Азії істотно сповільнилися, що було пов'язано зі збільшенням числа колоній. Африка залишалася

відсталим континентом, найбільш ворожою за умовами життя територією для «білої» людини, і приріст населення тут був незначним.

«Довге» XIX століття стало періодом стійкого демографічного зростання.

Мал. 1. Першопрохідники Дикого Заходу в США. XIX ст.

Мал. 2. Місто Гамбург у XIX ст. Після об'єднання Німеччини Гамбург став найбільшим промисловим центром і головними «морськими воротами» країни.

Збільшення народонаселення супроводжувалося зростанням числа міських жителів. На карті з'являлося все більше *мегаполісів* — міст, кількість населення яких перевищувала мільйон осіб (мал. 2). Особливо бурхливо зростали міста в Європі, Америці, а також у Японії. Промислове виробництво сприяло збільшенню кількості населення в Берліні, Санкт-Петербурзі, Одесі, Чикаго, Йокогамі, Гонконгу та інших містах. Наприклад, «золота лихоманка» 40-х рр. XIX ст. перетворила Сан-Франциско на квітучий мегаполіс, а виробництво й торгівля кави сприяли розвитку Ріо-де-Жанейро та Сан-Паулу.

2. Світ технологій та ідей.

Ми вже знаємо, що в XIX ст. людство пережило три технологічні революції. Опанована людиною *енергія пари* сприяла появі пароплава й паровоза. Пароплавне сполучення зблизило країни й континенти, зробило міжнародну торгівлю одним із найважливіших двигунів прогресу. Залізничі проникали в найвіддаленіші куточки світу. Разом із ними рухалися люди, товари, капітали. З'явилися перші трансконтинентальні залізничі. У більшості країн прийняли єдину ширину колії — 1435 мм (за винятком, зокрема, Російській імперії). Парова енергетика стимулювала виникнення нових галузей промисловості та розвиток фабрик — перших форм великого виробництва.

Використання *електричної енергії* докорінно змінило світ, упроваджуючись у промислове виробництво, енергетику, культуру й повсякденне життя. Наприклад, першу лампочку з платиновою ниткою розжарювання, здатну працювати тривалий час, запатентував

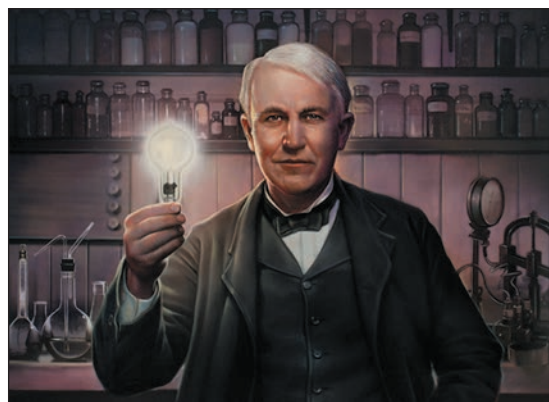
Промислове виробництво, що постійно розвивалося, помітно змінило соціальну структуру населення провідних країн світу. Якісні зміни відбулися у складі третього стану. Кількість пролетарів — промислових робітників — перевищила 100 млн осіб. Нарівні з буржуазією, аристократією та селянством промислові робітники впливали на розвиток своїх країн. Їхні інтереси захищали профспілки, політичні партії були змушені зважати на вимоги пролетаріату.

Кількісні та якісні зміни в житті людей, що відбулися в XIX ст., підготували світове співтовариство до нового етапу свого розвитку.

Т. Едісон у 1879 р. (мал. 3). Уже в 1895 р. «лампа Едісона» була використана в конструкції кінопроектора. Електричне освітлення стало невід'ємною частиною міської культури.

Із появою *двигуна внутрішнього згоряння*, створеного німецькими інженерами, постали сучасні галузі виробництва, розпочався розвиток автомобільного транспорту, авіації, новітньої військової техніки. Технологічні інновації змусили людство по-новому поглянути на можливості «викопного палива». Видобуток нафти та її переробка перетворилися на найважливіші завдання, вирішенню яких була підпорядкована державна політика провідних країн. До кінця століття нафта як паливо й джерело енергії майже витіснила кам'яне вугілля, торф, дрова та інші традиційні джерела енергії й тепла.

Нові технічні можливості й виклики переконали світове співтовариство в необхідності уніфікації найважливіших одиниць виміру.

Мал. 3. Томас Едісон (1847—1931) і лампа розжарювання — найвідоміше відкриття винахідника.

Мал. 4. Фрідріх Ніцше (1844—1900) значну частину свого життя боровся з важкою, невиліковною хворобою.

У 1884 р. учасники міжнародної конференції у Вашингтоні рекомендували всім урядам як початок відліку географічних довгот і позначення нульового годинного поясу використовувати *гринвіцький меридіан*. У 1875 р. у Парижі було підписано Метричну конвенцію. Вона сприяла створенню *єдиної міжнародної системи одиниць*, в основі якої лежала *метрична система*.

Технологічні революції XIX ст. вплинули на всі сфери економічного, соціального й культурного життя людей.

Грандіозні й несподівані за своїми наслідками перетворення викликали в суспільстві сумніви в правильності нових напрямків розвитку людства. Наприклад, німецький мислитель **Ф. Ніцше** увійшов в історію століття як

3. Світ свободи і несвободи.

Протягом XIX ст. хвилі соціальних рухів, повстань і революцій кілька разів прокотилися багатьма країнами світу. В історію це століття увійшло як час запеклої боротьби різних соціальних груп (буржуазії, селянства, промислових робітників) за свої права й свободи. Народні рухи охоплювали Китай, Індію, Персію. Робітники фабрик у європейських країнах і США неодноразово виступали за поліпшення умов виснажливої праці й підвищення заробітної плати. Іноді невдоволення й опір робітників виливалися в погроми або набували збройних форм.

Найважливішим аспектом соціально-політичного життя провідних країн у XIX ст. стало перетворення людей *із підданих на громадян*, що мають право на життя, свободу та власність. У багатьох країнах були прийняті *конституції*, які проголошували народ головним і безумовним джерелом влади. Таким чином, основний державний закон наділяв народ правом змінювати державний устрій відповідно до його уявлень про справедливість і щастя. Політичне життя набуло нових, невідомих раніше форм. У багатьох суверенних державах Європи, Америки й Азії виникли та зміцнилися *парламенти*, обрані на основі виборчого права й законів. Склад парламенту визначався під час виборів і боротьби *політичних партій*, що представляли інтереси різних груп населення (буржуазії, промислових робітників, селянства). Так, розв'язання неминучих соціаль-

бунтар, критик і руйнівник традиційних цінностей (мал. 4). Він заперечував непорушність ідеалів святості, добра, краси. На думку **Ф. Ніцше**, історія людства розвивалася хаотично, із волі випадку. Володіти істиною неможливо, на що вказують нові відкриття фізиків і хіміків. Мислитель стверджував, що *«прогрес — лише новомодна ідея, до того ж хибна»*. Він ставив під сумнів науку й мистецтво, релігію та мораль. Наприклад, **Ф. Ніцше** вважав, що *«культура — це лише тоненька яблучна шкірка над розпеченим хаосом»*. Останньою надією людства, на думку мислителя, мала стати *надлюдина*, що підніметься над юрбою, перевершить усіх завдяки своїй *«волі до влади»*. **Ф. Ніцше** зумів привернути увагу до хворобливих проблем індустріальної цивілізації.

них суперечностей переносилося з поля бою до стін парламенту (мал. 5). У XIX ст. у деяких країнах вдалося втілити мрію просвітителів і розділити законодавчу, виконавчу й судову владу, що не дозволяло зосереджувати владні повноваження в одних руках.

Наприкінці XIX ст. у більшості провідних країн світу зміцніли влада й політичний устрій, що створювало необхідні умови для подальшої модернізації.

Глобальні перетворення у промисловості, технологічні революції, суспільні рухи докорінно змінили життя окремих держав. Скасування кріпосного права в Росії й рабства в США, Танзимат у Туреччині та «реставрація Мейдзі» в Японії сприяли модернізації суспільства й держави та змінам у всіх сферах життя. Проте слід пам'ятати, що модернізація охопила лише окремі держави, переважно європейські, і застарілі режими завзято опиралися суспільному прогресу. Наприклад, Російська імперія увійшла до XX ст., не маючи ні конституції, ні станово-представницького органу, ні політичних партій, ні свобод для пригноблених народів. Саме тому країні довелося пережити три революції. В умовах сформованої колоніальної системи більшість жителів планети Земля на межі століть були позбавлені багатьох прав і свобод. Руйнування колоніальної системи та звільнення поневолених народів стало нагальним завданням людства в XX ст.

4. Світ націй та імперій.

Деякі історики вважають, що за час «довгого» XIX століття відбулося «перетворення світу». Особливо чітко це відбилося на політичній карті Європи, Північної та Південної Америки. У цей час з'явилися нині існуючі *нації-держави*. У результаті визвольної боротьби досягли незалежності багато держав Балканського півострова — Греція, Сербія, Чорногорія, Румунія, Болгарія. Довгоочікувану свободу й незалежність здобула Бельгія. Шляхом мирних перетворень і реформ Норвегія відокремилася від Швеції. При цьому варто пам'ятати, що, наприклад, Чорногорія, що отримала незалежність відповідно до рішень Берлінського конгресу 1870 р., стала лише 27-ю визнаною незалежною державою у світі.

Утворення нових незалежних держав зумовлювало руйнування відсталих режимів та імперій, формувало нові перспективи в міжнародних відносинах.

В умовах модернізації соціально-політичного життя й промислового перевороту стало неминучим об'єднання народу, що був колись розділеним у складі декількох середньовічних держав. Яскравими прикладами цього було створення єдиного *Італійського королівства* (Рісорджименто) та об'єднання німців у складі *Німецької імперії*. Провідну роль в об'єднанні націй відіграли найбільш розвинені в економічному та політичному відношенні країни — Пруссія в Німеччині та П'ємонт в Італії. Сила об'єднаних націй дозволила політичним режимам цих країн активно долучитися до колоніального поділу світу.

Неповторним і самостійним шляхом відбувалося утворення *американської нації*. Жителі США були вихідцями з багатьох європейських, азіатських та африканських країн. Країну емігрантів і рабів об'єднала ідея побудови суспільства вільних людей. Для цього було необхідно освоїти багатства Дикого Заходу, знищити корінне населення та скасувати рабство. Відчайдушна енергія нації, об'єднаної спільною ідеєю та позбавленою «середньовічної спадщини», дозволила американцям швидко побудувати могутню державу й вільне капіталістичне суспільство.

Утворення нових держав відбувалося на тлі протистояння *імперій*. Так звані *морські імперії* Іспанія, Нідерланди, Португалія, добробут яких ґрунтувався на експлуатації за-

Мал. 5. Вестмінстерський палац — резиденція англійського парламенту, один із символів могутності Великої Британії.

морських колоній, у європейській політиці важливої ролі не відігравали. Особливе місце посідала *Британська колоніальна імперія*, що не мала собі рівних за розмірами залежних володінь. Безумовно, заморські колонії в усіх куточках світу визначали імперську сутність британської корони. Крім того, Англія виконувала роль метрополії щодо таких країн, як Шотландія, Ірландія та Уельс. Колоніальні заморські володіння Франції зробили її однією з провідних морських імперських держав. Спроба створити європейську імперію на початку XIX ст. для Парижа, як ми пам'ятаємо, закінчилася повним крахом. Молоді колоніальні імперії Німеччини та Італії, що виникли в XIX ст., вважали себе обділеними та прагнули зміни сформованого світового порядку.

Європейські *континентальні імперії* наполегливо рухалися шляхом модернізації. На межі XIX—XX ст. дуалістична монархія Австро-Угорщини продовжувала відігравати важливу роль у політичному житті Центральної та Південно-Східної Європи. Наприкінці XIX ст. завершилося формування *Російської імперії*, що розкинулася на величезних просторах Європи та Азії. За допомогою воєнних загарбань Росія приєднала до себе території Речі Посполитої, народів Північного Кавказу й Середньої Азії. Міграція селян із європейської частини Росії дозволила освоїти та привласнити Поволжя, Новоросію, Сибір і Далекий Схід. Царська Росія з відсталою й нестійкою суспільною системою намагалася зміцнити свій вплив на Балканському півострові та встановити контроль над протоками. Однак її загарбницькі прагнен-

ня стримували Османська імперія, що занепадала, та європейські держави. Утім, імперські династії Європи, пов'язані родинними відносинами й політичними інтересами, підтримували одна одну. Наприклад, Габсбурги, Гогенцоллерни й Романови спільними зусил-

лями стримували визвольний рух поляків, що прагнули відродити єдину Польщу.

Світ XIX ст. був світом великих імперій — континентальних і колоніальних, які уникали серйозних конфліктів між собою.

ЗАПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

1. Визначте основні особливості зростання кількості населення планети в XIX ст. **2.** Охарактеризуйте основні технологічні революції XIX ст. **3*.** Які технічні відкриття XIX ст., на ваш погляд, вплинули на сучасне

суспільство? **4*.** Які зміни в політичному житті провідних держав Європи й Америки XIX ст. ви вважаєте найважливішими? **5.** Чому великі держави в XIX ст. неминуче набували форм імперії?

ПІДБИВАЄМО ПІДСУМКИ

Колосальні зміни в житті людей епохи «довгого» XIX століття найяскравіше проявилися в науці, освіті, мистецтві. Завдяки науковим відкриттям і досягненням мускульну енергію людини й тварини змінила потужна сила пари й електрики. У XIX ст. скарбницю досягнень людства поповнили паровоз і пароплав, фотоапарат, телеграф, телефон, радіо, мотоцикл та автомобіль, кінопроектор і кіноапарат тощо. Класичне, академічне мистецтво змінили нові

художні стилі. Вражаючих вершин у літературі, живописі й музиці досягли романтизм і реалізм, які підготували підґрунтя до появи імпресіонізму, символізму, абстракціонізму та інших напрямків культури модерн. У культурному житті людство було підготовлене до нового стрибка у XX століття. Таким чином, у XIX ст. людство пережило небачені зміни, які дозволяють говорити про народження сучасного світу й початок Новітньої історії людства.

i

? Розгляньте ілюстрацію. Поясніть, чому зображені досягнення науки й техніки безпосередньо стосуються розвитку масової культури.

Додатки

Хронологічна таблиця

- 1789 р. — початок революції у Франції
 1791 р. — перша Конституція Франції
 1792 р. — проголошення Республіки у Франції
 1793—1794 рр. — яacobінська диктатура у Франції
 1794—1795 рр. — термідоріанський режим
 1795—1799 рр. — Директорія у Франції
 1798—1801 рр. — єгипетська експедиція Наполеона Бонапарта
 1799—1804 рр. — режим Консульства у Франції
 1800 р. — акт про унію Ірландії та Великої Британії (набув чинності 1 січня 1801 р.)
 1804 р. — прийняття Наполеоном Бонапартом титулу імператора Франції під ім'ям Наполеона I
 1804—1813 рр. — Перше сербське повстання проти османського панування
 1805 р. — розгром адміралом Г. Нельсоном франко-іспанського флоту біля мису Трафальгар
 1805 р. — битва під Аустерліцом
 1807 р. — Тильзитські мирні договори: 7 липня — між Францією та Росією; 9 липня — між Францією та Пруссією
 1807 р. — утворення організацій карбонаріїв в Італії
 1811—1820 рр. — рух луддитів
 1812 р. — вторгнення наполеонівської армії в Росію
 1813 р. — розгром армії Наполеона в «Битві народів» під Лейпцигом
 1814 р. — проголошення незалежності Норвегії
 1814 р. — вступ військ антифранцузької коаліції в Париж
 1814—1815 рр. — Віденський конгрес
 1814—1830 рр. — Реставрація Бурбонів у Франції
 1815 р. — «сто днів» Наполеона I
 1815 р. — створення Німецького союзу (ліквідований у 1866 р.)
 1815 р. — битва під Ватерлоо
 1815 р. — Паризький акт про створення Священного союзу (1815—1833 рр.) Росії, Австрії та Пруссії
 1821 р. — проголошення незалежності Мексики й Перу
 1821—1829 рр. — національно-визвольна революція в Греції
 1823 р. — проголошення доктрини Монро (зовнішньополітичної програми уряду США)
 1825 р. — повстання декабристів у Петербурзі
 1830 р. — Липнева революція у Франції
 1830 р. — революція в Бельгії
 1831 р. — заснування Дж. Мадзіні таємного товариства «Молода Італія»
 1833 р. — скасування рабства в британських колоніях
 1836—1839 рр. — перший спалах чартизму у Великій Британії. Оприлюднення першої народної хартії чартистів (8 травня 1838 р.)
 1838—1842 рр. — перша англо-афганська війна (завершилася поразкою Великої Британії)
 1839—1842 рр. — перша «опіумна війна» Великої Британії проти Китаю. Закінчилася підписанням 29 серпня 1842 р. Нанкінського договору, за умовами якого Велика Британія зайняла Гонконг
 1840—1842 рр. — другий спалах чартизму у Великій Британії
 1844 р. — повстання ткачів у Силезії
 1845 р. — анексія Сполученими Штатами Техасу
 1846 р. — національно-визвольне повстання в Краківі й селянський рух у Галичині
 1847—1848 рр. — третій і останній спалах чартизму у Великій Британії
 1848—1849 рр. — революція в Італії
 1848 р., **лютий-червень** — народні повстання в Парижі
 1848 р., **лютий** — проголошення республіки у Франції (Друга республіка проіснувала до грудня 1852 р.)
 1848 р., **лютий-березень** — революційний виступ у Бадені
 1848 р., **лютий-березень** — селянське повстання в Західній Галичині
 1848 р., **березень** — початок революції в Австрійській імперії
 1848 р., **березень**—листопад — повстання у Відні проти імперської влади
 1848 р., **березень** — повстання в Берліні
 1848 р., **березень** — повстання в Мілані («п'ять днів Мілана») і Венеції
 1848 р., **березень**—**травень** — національно-визвольне повстання в Познані
 1848 р., **березень** — початок революції в Угорщині, Чехії
 1848 р., **червень** — народне повстання в Празі
 1848 р., **червень** — збройне повстання паризьких робітників
 1848—1849 рр. — друга англо-сикхська війна. Захоплення Пенджабу англійськими колонізаторами
 1848—1849 рр. — австро-італійська війна (перша війна за об'єднання Італії)
 1849 р. — Римська республіка. Утворення революційного уряду на чолі із Дж. Мадзіні (29 березня)
 1850—1864 рр. — повстання тайпінів у Китаї

- 1851 р. — державний переворот Луї Бонапарта
 1852—1870 рр. — Друга імперія у Франції
 1853—1856 рр. — Кримська війна (завершилася підписанням Паризького мирного договору 30 березня 1856 р.)
 1856—1860 рр. — друга «опіумна війна» Великої Британії та Франції проти Китаю. Завершилася підписанням 24—25 жовтня 1860 р. Пекінських мирних договорів
 1857—1859 рр. — повстання в Індії проти англійського колоніального панування (повстання сипаїв)
 1858 р. — початок колонізації Францією Індокитаю
 1858 р. — підписання договорів Японії зі США та європейськими країнами, що означало насильницьке «відкриття» Японії іноземними колонізаторами
 1859 р. — об'єднання Молдавії та Валахії в єдину державу, що отримала назву Румунське князівство (1862 р.)
 1859—1869 рр. — будівництво Суецького каналу
 1860 р. — експедиція «тисячі» Дж. Гарібальді в Сицилію
 1861 р. — підписання Олександром II Маніфесту про скасування кріпосного права в Росії
 1861 р. — утворення Італійського королівства
 1861—1865 рр. — Громадянська війна в США
 1862 р. — прихід О. Бісмарка до влади в Пруссії
 1863 р. — Прокламація (укази) А. Лінкольна про скасування рабства
 1863—1864 рр. — національно-визвольне повстання в Польщі
 1864—1866 рр. — перша тихоокеанська війна (війна Чилі, Перу, Болівії та Еквадору проти Іспанії)
 1866 р. — прокладення першого телеграфного кабелю через Атлантичний океан (між США та Англією)
 1867 р. — перетворення Австрійської імперії на дуалістичну Австро-Угорську монархію
 1867 р. — утворення самоврядної Канадської конфедерації (перший англійський домініон)
 1867 р. — ліквідація турецьких фортець у Сербії
 1867—1868 рр. — революційні події в Японії («доба Мейдзі»), відновлення влади імператора
 1869 р. — японський імператор Муцухіто «дарував» країні Конституцію
 1870 р. — падіння Другої імперії у Франції
 1870 р. — утворення Ірландської ліги гомруля
 1871 р. — приєднання Рима до Італійського королівства. Завершення об'єднання Італії
 1871 р. — проголошення у Версалі Німецької імперії
 1871 р. — Паризька комуна
 1871 р. — прийняття Конституції Німецької імперії
 1875 р. — прийняття трьох основних законів, що склали Конституцію 1875 р., яка затверджувала Третю республіку у Франції
 1876 р. — квітневе повстання в Болгарії
 1876 р. — прийняття Конституції Османської імперії
 1877—1878 рр. — російсько-турецька війна
 1877 р. — проголошення Румунією повної незалежності від Османської імперії
 1878 р. — Берлінський конгрес. Визнання незалежності Сербії, Чорногорії та Румунії
 1878 р. — окупація Боснії і Герцеговини Австро-Угорщиною
 1882 р. — укладення Троїстого союзу Німеччини, Австро-Угорщини й Італії
 1882 р. — проголошення Сербії королівством
 1885 р. — утворення партії Індійський національний конгрес (ІНК)
 1888 р. — прокладення залізниці між Парижем і Константинополем
 1889 р. — проголошення Бразилії республікою
 1889 р. — завершення будівництва Ейфелевої вежі в Парижі
 1891—1917 рр. — російсько-французький військово-політичний союз
 1893—1898 рр. — колонізація Гавайських островів та їх загарбання Сполученими Штатами
 1894—1895 рр. — японо-китайська війна
 1897 р. — остаточне захоплення Францією Мадагаскару
 1897—1898 рр. — розділ Цинської імперії на сфери впливу між Великою Британією, Францією, Німеччиною та Росією
 1899 р. — перша міжнародна мирна конференція (так звана Перша Гаазька мирна конференція)
 1899 р. — проголошення США політики «відкритих дверей і рівних можливостей» у Китаї
 1899—1900 рр. — рух іхетуанів (повстання «боксерів») у Північному Китаї
 1899—1902 рр. — англо-бурська війна
 1902 р. — перший конгрес молодотурків
 1904—1905 рр. — російсько-японська війна
 1905—1907 рр. — Російська революція
 1905 р. — Маніфест Миколи II про заснування парламенту — Державної думи
 1905—1911 рр. — Перська революція
 1906 р. — початок аграрної реформи П. Столипіна в Росії
 1908 р. — проголошення повної незалежності Болгарії. Утворення Третього Болгарського царства
 1908 р. — Молодотурецька революція
 1912 р., лютий — Сінхайська революція в Китаї (Китайська імперія припинила існування)
 1912—1913 рр. — Перша балканська війна
 1913 р. — Друга балканська війна

Словник основних термінів і понять

Антанта (франц. — сердечна згода) — домовленості між Францією, Англією та Росією, спрямовані на мирне розв'язання територіальних суперечок і стримування агресії з боку Німеччини.

Антимонопольне законодавство — закони кінця XVIII — початку XX ст., що обмежували діяльність монопольних об'єднань у США.

«**Болото**» — умовна назва депутатів Конвенту, які під час Великої французької революції не приєдналися до жодного з політичних угруповань.

«**Весна народів**» — умовна назва революційних подій у Європі 1848—1849 рр., що проявлялися у вигляді збройних повстань, маніфестацій, непокорі владі в боротьбі за демократичні перетворення й державну незалежність.

Гомруль — рух за відновлення діяльності ірландського парламенту для вирішення питань внутрішнього самоврядування в межах Британської імперії.

Громадянське рівноправ'я — рівноправність громадян однієї держави перед законом незалежно від статі, віку, походження, майнового й соціального стану.

Громадянські права — основні права людини, що забезпечують її гідне існування: право на життя, свободу, особисту власність і недоторканність, право на судовий захист і правосуддя, вибір місця проживання, пересування тощо.

Дуалістична монархія — різновид конституційної монархії, у якій влада монарха обмежена конституцією, але фактично монарх має великі владні повноваження. (У 1867 р. в Австро-Угорщині виникла унікальна дуалістична імперія із двома центрами: Австрією та Угорщиною, парламенти й уряди яких мали рівні права. Австрійський імператор приймав корону Угорщини.)

Емансипація — звільнення від якої-небудь залежності, обмежень, гноблення, забобонів. У XIX ст. набув впливу й популярності суспільний рух за емансипацію жінок.

Ідеологія — система ідей і поглядів, політичних, моральних, релігійних вчень, що відображає інтереси яких-небудь суспільних груп і класів.

Імпресіонізм (від франц. — враження) — напрямок у європейському живописі, що виник у другій половині XIX ст. Імпресіоністи за допомогою художніх засобів прагнули передати особисте враження про навколишній світ у певний момент часу.

Індустріалізація — створення великої сучасної промисловості, насамперед у машинобудуванні, металургії, енергетиці, як основи економіки країни.

Індустріальне суспільство — такий рівень цивілізації, для якого характерні демократичний устрій суспільства, в економічному житті переважання великої машинної промисловості над сільським господарством, проживання більшої частини населення в містах.

Картель — форма монопольного об'єднання, учасники якого зберігали фінансову й організаційну незалежність і домовлялися лише про ціни на товари, умови продажу та сфери впливу з метою отримання прибутку.

Класицизм — напрямок у європейському мистецтві XVIII — першої половини XIX ст., для якого характерне звертання до античних творів і сюжетів.

Кодекс Наполеона — звід законів, створений за участю Наполеона в 1804 р. Кодекс закріпив важливі принципи капіталістичного суспільства: рівність громадян перед законом, свободу підприємництва, охорону приватної власності тощо.

Колоніальна імперія — могутня держава, що підкорила своїй владі численні колонії, які значно перевершували метрополію за розмірами та кількістю населення, але поступалися в соціально-економічному розвитку та військовій могутності.

Консерватизм — *тут*: система політичних поглядів, принципів і вчень, спрямованих на збереження державного й суспільного устрою, законів і традицій; суперечить ідеям модернізації.

Конституція — основний закон держави, що закріплює її суспільний, політичний та економічний устрій; має вищу юридичну силу.

Конституційна монархія — форма правління, за якої монарх залишається главою держави, але його влада обмежена конституцією. Як правило, відповідно до конституції законодавча влада передається парламенту, а виконавча — монарху.

Консульство — *тут*: період історії Франції (1799—1804 рр.), у який влада належала трьом консулам (вищим посадовим особам), проте реальні владні повноваження були зосереджені в руках першого консула Наполеона Бонапарта.

Лібералізм — система політичних поглядів, в основі якої лежить ідея свободи підприємництва, демократичного устрою держави й суспільства.

Масова культура — культура, що відповідає інтересам, уподобанням і потребам широких верств населення в умовах індустріального суспільства; масова культура використовує новітні досягнення науки й техніки.

Модерн (франц. — новітній) — напрямок у європейському й американському мистецтві кінця XIX — початку XX ст., що протиставляв себе застарілим традиціям і прагнув поєднати неповторність, красу та зручність; для мистецтва модерну характерне застосування різноманітних матеріалів і досягнень техніки.

Монополія — 1) виключне право на виробництво, торгівлю або промисел, що належить державі або групі осіб; 2) об'єднання капіталістичних підприємств на певних умовах із метою отримання прибутку.

- Націоналізм** — політика та ідеологія, спрямовані на захист інтересів певних націй; однією із цілей націоналізму є побудова й зміцнення незалежної національної держави.
- Нація** — історично сформована спільність людей, об'єднаних спільною територією, мовою, економічною діяльністю, традиціями та культурою.
- Парламентська демократія** — форма державної влади, за якої законодавчий орган (парламент) бере участь у формуванні уряду й у такий спосіб має вплив на виконавчу владу.
- Парламентська реформа** — перетворення в якій-небудь сфері державного, суспільного й культурного життя, проведене з ініціативи та під контролем парламенту.
- Паризька комуна** — революційний уряд, що захопив владу на 72 дні в Парижі в 1871 р. Комунари відмовилися підкорятися Національним зборам, а виступали за продовження війни із Пруссією та відновлення в країні республіканської форми правління.
- «Праві» та «ліві»** — поділ політичних сил на дві конфронтуючі групи. З'явився після Великої французької революції, коли в парламенті представники різних політичних сил зайняли місця у протилежних частинах зали.
- Пробудження Азії** — умовний вислів, що характеризує значне піднесення національно-визвольного й революційного рухів у Туреччині, Персії, Індії, Китаї та інших країнах Азії на початку XX ст.
- Промисловий переворот (промислова революція)** — перехід від мануфактури до фабрики й заводу, великого машинного виробництва. Промисловий переворот відбувався не одночасно в різних країнах і тривав із кінця XVIII до 80-х рр. XIX ст.
- Реалізм** — напрямок у літературі й мистецтві, що ставить перед собою завдання повного й неспотвореного відображення навколишньої дійсності.
- Революційний терор** — політика залякування за допомогою репресій і фізичних розправ, що здійснюється з метою зміцнення нової революційної влади та придушення опору політичних супротивників.
- Реставрація** — *тут*: відновлення поваленого революцією державного ладу або династії (наприклад реставрація династії Стюартів в Англії або Бурбонів у Франції в XIX ст.).
- Рісорджименто** (італ. — відродження) — національно-визвольний рух в Італії з кінця XVIII ст., спрямований проти австрійського панування. Завершився в 1861 р. утворенням єдиного Італійського королівства.
- Робітничий рух** — масовий рух найманих робітників, об'єднаних профспілками або політичною партією з метою боротьби за поліпшення умов праці й життя, демократичні перетворення та політичні права і свободи.
- Романтизм** — напрямок у мистецтві й літературі країн Європи й Америки, що поширився наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.; прославляє героїчних, непересічних особистостей, а також визначні здібності та сильні почуття.
- Священний союз** — союз європейських монархів, що виник після розгрому Наполеона I Бонапарта з метою збереження миру, стабільності та влади. Найбільший вплив у ньому мали Росія, Австрія, Пруссія, Франція. Англія підтримувала союз монархів, але офіційно до його складу не входила.
- Синдикат** — великі об'єднання підприємців із метою завоювання ринку, усунення конкуренції та створення сприятливих умов для комерційної діяльності.
- Соціалізм** — політична й економічна теорія організації суспільства, відповідно до якої основні засоби виробництва й багатства країни мають належати суспільству для справедливого та рівномірного використання в інтересах усіх громадян.
- Соціальні реформи** — напрямок внутрішньої політики держави з метою забезпечення гідних умов життя малозабезпеченим верствам населення.
- Суфражизм** — суспільно-політичний рух за право участі жінок у політичному житті й виборах; радикальна гілка фемінізму.
- Тайпіни** — учасники селянської війни в Китаї 1850—1864 рр., що виступали проти маньчжурської династії Цин та іноземних колонізаторів.
- Тред-юніони** — назва професійних спілок у Великій Британії, США та деяких інших країнах.
- Трест** — монопольне об'єднання великих промислових і торговельних компаній, які втрачали юридичну, комерційну й виробничу самостійність, але значно збільшували прибуток.
- «Три народні принципи»** — політична доктрина, у якій проголошувалися головні цілі політичної програми китайського революціонера Сунь Ятсена: націоналізм, народовладдя й народний добробут.
- Троїстий союз** — таємний союз Німеччини, Австрії та Італії, укладений у 1882 р.; був спрямований проти Франції та Росії.
- Урядовий курс** — комплекс заходів уряду, спрямованих на стабілізацію суспільно-політичного життя, вихід з економічної або політичної кризи в інтересах правлячого режиму.
- Фемінізм** — суспільний рух, що виник у XVIII ст. у США за рівні права жінок і чоловіків.
- Чартистський рух** — робітничий рух в Англії в першій половині XIX ст. з вимогами загального виборчого права та парламентської реформи.
- Якобінська диктатура** — режим революційної влади, встановлений у період Великої французької революції в результаті державного перевороту в травні-червні 1793 р.; диктатура на чолі з М. Робесп'єром супроводжувалася терором і репресіями.

Зміст

Передмова	3	§ 17. Еволюція європейської соціал-демократії: від марксизму до легальної парламентської діяльності. Практичне заняття	90
§ 1. Вступ. Світ наприкінці Нового часу	5	§ 18. Франція наприкінці XIX — на початку XX ст.: від імперії до демократичної республіки	95
Розділ I. Європа та Америка наприкінці XVIII — на початку XIX ст.	9	§ 19. Німецька імперія на шляху до світової війни	99
§ 2—3. Велика французька революція (1789—1799 рр.)	10	§ 20. Велика Британія наприкінці XIX — на початку XX ст.	104
§ 4. Консульство та Імперія Наполеона Бонапарта (1799—1815 рр.)	17	§ 21. Італія: важкий шлях до єдності	110
§ 5. Громадянське рівноправ'я: від «Декларації прав людини і громадянина» до Цивільного кодексу Наполеона. Практичне заняття	23	§ 22. Зростання економічної та політичної могутності США наприкінці XIX — на початку XX ст.	114
Розділ II. Європа та Америка в добу революцій і національного об'єднання (1815—1870 рр.)	27	§ 23. Російська імперія наприкінці XIX — на початку XX ст.: час надій і розчарувань	121
§ 6. Промисловий переворот у країнах Західної Європи	28	§ 24. Австро-Угорська імперія та держави Балканського півострова наприкінці XIX — на початку XX ст.	128
§ 7. Суспільні наслідки промислового перевороту. Практичне заняття	32	Розділ IV. Пробудження Азії. Міжнародні відносини (друга половина XIX — початок XX ст.)	135
§ 8. Велика Британія в першій половині XIX ст.	36	§ 25. Японія в XIX — на початку XX ст.: стрибок у світові лідери?	136
§ 9. Франція, німецькі держави, Австрійська імперія у 20—40-х рр. XIX ст.	41	§ 26. «Піднебесна імперія» на шляху до революції	143
§ 10. Революція 1848 р. у Франції. Друга республіка та Друга імперія	47	§ 27. «Довге» століття Османської Туреччини й Каджарської Персії	149
§ 11. «Весна народів». Революції 1848—1849 рр. у Європі	53	§ 28. Британське панування в Індії. Народи Африки під владою європейських колонізаторів. Практичне заняття	156
§ 12. Об'єднання Італії та Німеччини	59	§ 29. Міжнародні відносини наприкінці XIX — на початку XX ст.	162
§ 13. Російська імперія в першій половині XIX ст.	64	Розділ V. Розвиток культури (кінець XVIII — початок XX ст.)	169
§ 14. США в першій половині XIX ст. Громадянська війна	71	§ 30. Розвиток культури наприкінці XVIII — на початку XX ст.	170
§ 15. Створення незалежних держав у Латинській Америці	77	§ 31. Зародження масової культури. Практичне заняття	176
Розділ III. Європа та Америка в останній третині XIX — на початку XX ст.	83	§ 32. Світ у XIX ст.: крок у майбутнє	182
§ 16. На шляху модернізації: провідні країни Європи й Америки в останній третині XIX — на початку XX ст.	84	Додатки	187

Відомості про користування підручником

№ з/п	Прізвище та ім'я учня / учениці	Навчальний рік	Стан підручника	
			на початку року	у кінці року
1				
2				
3				
4				
5				

Навчальне видання

Д'ЯЧКОВ Сергій Володимирович
ЛИТОВЧЕНКО Сергій Дмитрович

«ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ»
підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Провідні редактори *Л. А. Шведова, Н. П. Гур'єва*
Редактор *С. С. Павлюченко*
Технічний редактор *А. В. Пліско*
Коректор *Н. В. Красна*

В оформленні підручника використані зображення,
розміщені в мережі Інтернет для вільного використання

Підписано до друку 30.06.2017. Формат 84×108/16. Папір офсетний.
Гарнітура Шкільна. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 20,16. Обл.-вид. арк. 26,21.
Тираж 28 681 прим. Зам. № 2908.

ТОВ Видавництво «Ранок»,
вул. Кібальчича, 27, к. 135, Харків, 61071.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 5215 від 22.09.2016.
Адреса редакції: вул. Космічна, 21а, Харків, 61145.
E-mail: office@ranok.com.ua
Тел. (057) 701-11-22, тел./факс (057) 719-58-67.

Надруковано у друкарні ТОВ «Місар +»,
пров. Сімферопольський, 6, Харків, 61052.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3461 від 14.04.2009 р.
Тел. +38(057) 764-83-04. E-mail: kt@mitsar.com.ua

9

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Особливості підручника:

- авторська подача матеріалу дозволить сформувати цілісне уявлення про події Нового часу
- історичні карти допоможуть установити просторові взаємозв'язки між подіями та процесами
- практичні заняття розвиватимуть навички роботи з різними видами історичних джерел

Інтернет-підтримка дозволить:

- здійснити онлайн-тестування за кожним розділом
- ознайомитися з додатковими відомостями, пов'язаними зі змістом параграфів

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

Інтернет-підтримка
interactive.ranok.com.ua

